

સ્વ. ડિ. ડિ. ડિ.

બે ની દે ડી

:: રોમન સ્વરોજ્ય ::

ગતે

:: ગુરુ ગોવિંદસંહ ::

૨ ભક્તિ મહા દેવ પદ્ય

સળગાનાં સ્થળો :

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર : રાણપુર
વર્ધમાન એન્ડ સન્સ : પાયલુની, મુંબઈ ૩૯
એલ. કે. મેઘાણી : ૧૪, અમરનલા, કલકત્તા
રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય મંદિર : રાજકોટ.

સ. શ્રી મત્ત

બે નાટકો

સંપાદક : મુનિદુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

મુદ્રણસ્થાન

સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય : રાણપૂર

નકલ : ૧૪૨૫ * ઇસ્વી : ૧૯૨૪

—મુદ્રણ : એક શ્રીપત્રો—
દોઢ

૧૬૬૦૬

સમર્પણ

નેક નામદાર સ્વ. રાઓલ શ્રી

ભાવસિંહજી તપ્પસિંહજી ગોહેલ

મહારાજા સં. ભાવનગર.

જેમની પ્રેરણાથી આ નાટકો લખાયાં, જેમની મહાનુ-
ભૂતિથી એક સહેજ ફેરફાર સાથે લખવાયું, અને જે નાટક
પ્રકટ થતાં જોવાને જેઓ આજે સૃષ્ટિ ઉપર તથી, સેવક
કલ્પારસિક, સાહિત્યપ્રિય મહારાજાને આ નાટકો અર્પણ
કરી કૃતકૃત્ય થાઉં છું.

૬૦

સુનિદેશ મણિરા'કર સક.

પ્રસ્તાવના

મહારા સ્નેહી લાઠશ્રી અમૃતલાલલાલની મનતાથી આજે આ એ નાટકો હું પ્રકટ કરી રાહું છું, તેથી આનંદ ધાય છે. એક ત્રીણું સલીમરાહ નામનું પણ છે, છતાં અનિવાર્ય કારણોને લઈને તે આ સાથે જ પ્રકટ થઈ રાહતું નથી. લલિત્યમાં આ પુસ્તકની ખીણ આવૃત્તિ બહાર પાડવા સમય આવશે ત્યારે તે નાટક પણ બહાર પાડવાનો ધરાદો છે.

રોમન સ્વરાજ્ય નાટક, લાવનગરના સ્વ. મહારાજની ક્ષા પ્રત્યેની અભિરુચિને લીધે “ અલીમ ટુલિયા ” નામથી વણા બૂદા સ્વરૂપે ભજવાયું હતું.

ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ લખાયા પછી તેમાં ફેરફાર કરવાનો છેક અંત સુધી કર્તાનો ધરાદો હતો. પંજાબ અને કાશ્મીરના સ્વ. કર્તાના પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે શીખ ધર્મ અને શીખ ઇતિહાસનો અભ્યાસ ખાસ એ માટે કર્યો હતો. તે ઉપરાંત કેટલીએક એ નાટકમાંની વિગતોમાં પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમણે ફેરફાર કરવા ધાર્યા હતા, દરમિયાન તા. ૧૬મી જૂન ૧૯૨૩ને દિને લાહોરમાં તેઓ વિદેહ થયા. માટે આ નાટક મૂળમાં જેવું હતું તેવું જ જરાપણ ફેરફાર વિના રખૂ કરું છું.

આ જગ્યાએ એ નાટક સંબંધી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કશું વિવેચન કોઈને ઇષ્ટ જણાય છતાં, એ મહત્ત્વનું કાર્ય કોઈ વધારે યોગ્ય પુરુષનું છે ગણીને એટલું કરવાનું પણ પ્રસ્તાવનાના લેખકે યોગ્ય ધાર્યું નથી.

લાઠશ્રી અમૃતલાલલાલએ મહારી પ્રત્યે મમતા ખતાવી ઉપકાર કર્યો છે અને જો કે આ પ્રમાણેના સ્પષ્ટ સ્વીકારથી હું ઋણ મુક્ત થતો નથી જ, છતાં તે પણ નોંધ રાખું છું.

લાવનગર { મુનિકુમાર મણિશંકર
૧૯૮૦ના જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૪.

પરિચય

સદ્ગત સાક્ષર જ્ઞાને સાહિત્યની અનેક પ્રકારની સેવા કરી છે. તેમનાં કાવ્યોથી અને તેમણે રાફ કરેલી ખંડકાવ્યોની છન્દ રીતિથી તેમનું નામ સાહિત્યમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. ગુજરાતીમાં સંવાદ સાહિત્યમાં પણ તેમણે જ પહેલ કરી છે. તેમનો શિક્ષણનો ઇતિહાસ અને ધર્મ અને લગ્ન વિષયક કેટલુંક સાહિત્ય આપણા ગંભીર વિચારાત્મક સાહિત્યનો મહત્વનો અંશ રહેશે. કેટલાક અંગ્રેજી ગ્રંથોનાં

તેમનાં ભાષાન્તરો એ પ્રકારના સાહિત્યમાં હાલ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. તેમના પત્રોને ગુજરાતે સાહિત્યનું સ્થાન આપી તે વાંચવા ઉત્સુકતા બતાવી છે. તેમની અધુરી નવલકથાએ, સાહિત્યના ધણા જ્ઞાસુઓને આકર્ષ્યા છે. તેમનાં નાટકો જે હવે પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે તેમની સર્વતો-મુખી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો એવો જ રસિક પ્રદેશ છે.

ગુજરાતીમાં નાટકસાહિત્ય તેમના પહેલાં પણ લખાએલું છે. વળી આ નાટકો તેમના સાહિત્ય જીવનની પશ્ચિમ વયનાં ફોલો છે. પણ રસિક વાંચનારને આમાં, પણ કેટલાક વિશેષ ગુણો દેખાયા વિના રહેશે નહિ. અને જેમ દરેક કૃતિ કર્તાની વધારે નજીક આપણને લાગે જાય છે, તેમ આ નાટકો પણ કાન્તના ચિન્તનના નવા જ પ્રદેશો આપણી આંખાઆગળ ખુલ્લા કરે છે.

સદગત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું જીવન એક રીતે આપણને એકલું પડી ગએલું લાગે છે. તેમનાં કાવ્યો અને કેટલાક લેખો સામાન્ય રીતે તેમનું જીવન એકાંતમય અને સમાજથી અલગ કેવળ ચિન્તનમાં પસાર થતું હોય તેવી પ્રતીતિ કરાવે છે. પણ જનસમાજના સામાન્ય જીવનથી કે સમાજ ઉપર અસર કરતી મોટી હીલચાલોથી તેઓ કદી એવા અલગ રહ્યા નથી. ‘બ્રજ શરીરમાં કવિ હૃદયનું કામ કરે છે’ એ તેમનું વાક્ય તેમને પોતાને ખરાખર લાગુ પડે છે. તેમનું હૃદય એટલું અનુ-કંપાશીલ હતું કે બ્રજના મહાન ભોગથી તેના બધા તારો ઝલુઝળી ઊઠતા. અને એ અનુકંપાથી જ તેઓ બ્રજના હૃદયની સપાટી નીચેના પ્રવાહો અવ્યવહિત રીતે બાણી શકતા. આપણા બ્રજ જીવનના પ્રશ્નો વિચારકોને બુદ્ધિથી કે ધણે અનુભવે ખરા સ્વરૂપમાં પ્રતીત થયા તે તેમની પ્રતિભા સામે ઉપસ્થિત થયા હતા. આપણા પ્રજાત્વની ખરી નિર્ભાગતાનું કારણ હિન્દુ મુસલમાનોનો ભેદ છે અને તે ભેદનું રહસ્ય જાણવાને તેમણે ધણાં વરસ પહેલાં પણ પ્રયત્ન કરેલો, જે પ્રયત્નનું ફલ “ક્ષમરસિંહ અને ચંદ ” એ તેમણે રજુ કરેલું છે. “ગુરુ ગોવિન્દસિંહ”ના નાટકમાં એ પ્રશ્નની વધારે સ્પષ્ટરૂપે, અને ધર્મોની પર્યાલોચના રૂપે અને બંનેમાં કંઈ દિશાએ સુધારા થવા આવશ્યક છે, એ દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરી છે.

રોમન સ્વરાજ

રોમન સ્વરાજ ઇ. સ. પૂ. ૫૧૦ માં રથપાયું તે પહેલાં ત્યાં રાજસત્તાક રાજ્ય હતું. દ્યુસીઅસ ટાર્કિનિયસ તેનો છેલ્લો રાજા હતો જેને પદબ્રજ કરી લોકોએ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું.

દ્યુસીઅસ ટાર્કિનિયસનો પિતામહ કોરિન્થનો રહેવાસી મૂળ ગ્રીક હતો અને ઇટલીના ઇટ્રુરિયા પ્રાન્તમાં આવી વસ્યો હતો. તેણે એક ઇટ્રુસ્કન બાઈ સાથે લગ્ન કર્યું હતું છતાં, તે ત્યાં પરદેશી ગણાતો હતો તેથી તેનો પુત્ર રોમમાં ગયો, કારણ કે ત્યાં પરદેશીઓનું સાદું માન હતું. તે સમયે રોમમાં એકસ માસિયસ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ ટાર્કિનિયસને રોમમાં પેસતાં ઘણા સારા શકુન થયા, ત્યાં તે પોતાની દોલતથી તુરતજ સારો માનમરતબો પામ્યો અને દ્યુસિયસ ટાર્કિનિયસના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેણે રાજ્યની સારી સેવા કરી તેથી તે રાજ્યનો પણ માનીતો થઈ પડ્યો. તે રાજાને વારસ પુત્રો હતાં પણ ટાર્કિનિયસ પ્રજાનો એટલો બધો પ્રિય થઈ પડ્યો કે તેણે રાજા થવાની મરજી બતાવી ત્યારે લોકોએ તેને રાજા કર્યો. રાજા તરીકે તેણે લશ્કરમાં ઘણા સુધારા કર્યા. અને પ્રજાહિતનાં પણ અનેક કાર્યો કર્યા.

ટાર્કિનિયસે લાંબો કાળ રાજ્ય કર્યું. હવે તેણે પોતાના ઘરમાં એક જુવાન માણસને ઉછેર્યો હતો. જેને વિશે અનેક વિચિત્ર વાતો કહેવાતી. કાંઈ તેને દેવનો પુત્ર કહેતા અને ખીજાઓ તેને દાસીપૂત્ર કહેતા. તેનું નામ સર્વિઅસ દુલિઅસ હતું. તે રાજા પ્રજા ઉભયનો માનીતો હતો. હવે એકસના પુત્રોએ જ્યારે સાંભળ્યું કે રાજા તેને પોતાની દીકરી આપવાનો છે, ત્યારે તેમણે રાજાનું ખુન કરવાનું ઝવટું રચ્યું. તેમની શીખવણીથી બે ભરવાડોએ રાજાના મહેલ પાસે બપોરેકે કર્યો અને રાજાને ન્યાય આપવા ખૂમ પાડી. રાજા ત્યાં જઈ એકની વાત સાંભળતો હતો ત્યારે ખીજાએ તેને ફરશી મારી અને બંને નાસી ગયા. રાજા આવી મરણ પામ્યો હતો પણ તેની રાણી દેતેકિવને રાજા જીવતો છે, તેને માત્ર તસ્મજ્જ આવી હતી અને પોતે જાણે થાય ત્યાં સુધી તેની જગાએ કામ કરવા રાજાએ સર્વિઅસ દુલિઅસની નીમણૂક કરી છે એવી વાત ઉડાડી તેને હાથે કારભાર ચલાવરાગ્યો. થોડા

દિવસ પછી રાજા મરી ગયો હતો એ વાત બહાર આવી પણ સર્વિયસ રાજપદે કાયમ રહ્યો આ જોઈ એકસના પુત્રો રોમ છોડી નાસી ગયા અને અંત સુધી પરદેશમાં જ રહ્યા.

સર્વિયસ દુલ્લિયસે બહુ સારી રીતે કારભાર ચલાવ્યો. પૈસાદાર માણસોના બુલમથી ગરીબોને બચાવવાને તેણે ધણા કાયદાઓ કર્યા. નવી જાતેલી જમીન લોકોમાં વહેંચી આપી. અને પરદેશીઓને વસાવી દેશને સમૃદ્ધ કર્યો. પ્રજા તેને રાજા બતાવવાને ખુશી હતી પણ કહેવાય છે કે તે પોતે રાજસતા છોડી દઈને પ્રજાને કાયદા પ્રમાણે ચાલી સુખી જોવા ઇચ્છતો હતો. પણ અમીર ઉમરાવો આ કારણોથી તેને ધિક્કારતા.

તેને એ પુત્રીઓ હતી તેમને ટાર્કિવનિયસ રાજાના એ પુત્રો સાથે પરણાવી હતી. આ લગ્નોની ધરના બહુ વિચિત્ર હતી. એરન્સ ટાર્કિવનિયસ ગરીબ સ્વભાવનો હતો, તેના વેરે પરણાવેલી મોટી દુલ્લિયા કાવત્રાખાજ હતી. અને નાની દુલ્લિયા ભલી હતી. તેને લ્યુસિઅસ ટાર્કિવનિયસ સાથે પરણાવી હતી જે દગાખોર અને ખુની હતો. પણ મોટી દુલ્લિયાએ પોતાના ધણીનું ખુન કરીને અને લ્યુસિઅસે નાની દુલ્લિયાનું ખુન કરીને, “તુલ્યગુણના વધુવર બની” વિધાતાની ભૂલ સુધારી લીધી.

પછી લ્યુસિઅસે રાજદ્રોષી અમીરો સાથે એક થઈ રાજ્ય લેવાનું કાવત્રુ રચ્યું. સર્વિયસને ટેકા આપનાર આમર્ગ જ્યારે મોલની કાપણીના કામમાં રોકાયેલો હતો, ત્યારે લ્યુસિઅસ કટલાક હથિયારબંધ માણસો સાથે ફોરમમાં ગયો અને સેનેટના ખંડોના ખારણા પાસે રાજસિંહાસન પર બેઠો. આ સાંભળતાં સર્વિયસ દોડી આવ્યો અને આ ધણીનો ખુલાસો પૂછ્યો. લ્યુસિઅસે કહ્યું કે સિંહાસન પોતાના બાપનું હતું અને સર્વિયસ કરતાં તેને ત્યાં બેસવાનો વધા હજી હતો. પછી તેણે વરડા સર્વિયસને સેનેટનાં પગથિયાં પર પગાડ્યો, અને દિવાનખાનામાં જઈ પોતે રાજા જ હોય તેમ સેનેટના સભ્યોને બોલાવ્યા. સર્વિયસ ધર તરફ જતો હતો ત્યાં લ્યુસિઅસે મોકલેલા માણસે તેને ઠાર કરી, તેની લાશને લોહી નીકળી રસ્તામાં જ રહેતા દીધી.

દુલિયા રથમાં બેસી ફેરનમાં આવી અને તેણે જાતે જ “રાજા ટાર્કિવનિયસ” ના સંબોધનરી પોતાના પતિને અભિનન્દન આપ્યું. દ્યુસિયસે તેને ઘેર મોકલી રસ્તે જતાં તેના પિતાની લાસ આગળ સારવિએ રથ અટકાવ્યો. પ દુલિયાએ તેના હિપ્પથને રથ હંકાવ્યો અને પિતાના લોહીથી ખરડેલા પૈડાથી તે ઘેર ગઈ. આ રીતે દ્યુસિયસ અને દુલિયાએ રાજ્ય મેળવ્યું.

ટાર્કિવનિયસે ગાદીએ આવી જીલમ અને પાપ કરવામાં કશી મજા રાખી નહિ. તેણે ઘણાને દેશવટો આપ્યો અને ઘણાને મારી નાંખાવ્યા. તેણે લોકો પાસે વેઠ કરાવીને મોટાં ચકાનો શર કર્યા અને સર્વિયસના સમય પહેલાં પૈસાદાર લોકો ગરીબો પર જીલમ કરતા હતા તેમ કરવા લાગ્યા. લોકો પર વેઠનો બેળે એટલો ભાર થઈ ગયો કે ઘણાએ છરી ખાઈ મરતા. તેના સમયમાં જીવવા કરતાં મરવામાં વધારે સુખ છે તેમ લોકો માનતા.

રાજા ટાર્કિવનિયસની સત્તા જ્યારે ટોચે પહોંચી હતી, ત્યારે ઝોક દિવસ રાજમહેલની વેદી નીચેથી સરપ નીકળી હવિને ખાઈ ગયો. અને એ બેઠ સમજવાને રાજાએ પોતાના એ પુત્રો એરન્સ અને દ્યુસિયસને સુપ્રસિદ્ધ ડોક્ટિના ઓરેકલ પાસે મોકલ્યા. ત્યાં જતાં આ બે ભાઈઓએ પોતાના પિત્રાઈ દ્યુસિયસ જીનિયસને સાથે લીધો. તે તે વખતે છુટસ ભોટના નામથી જાળખાતો હતો. પણ તે ખરી રીતે ચાલાક અને હોશિયાર હતો અને કાકાના જીલમથી બચવાને માટે જ મૂખ હોવાનો ઢોંગ કરતો. રાજાએ પૂછાવેલ પ્રશ્ન પૂછી લીધા પછી આ બે ભાઈઓએ ઓરેકલને પૂછ્યું “ભગવન્ ! એપોલો ! અમારા માંથી રામનો રાજા ફેણુ થશે ?” દેવવાણી થઈ “જે સૌથી પહેલાં પોતાની માને યુગ્મન કરશે તે.” ટાર્કિવનના પુત્રોએ તો કયો માને યુગ્મે તે સંબંધી જોટાર કરી અને એ વાત ત્રીજા ભાઈ સેકસ્ટચથી છાતી રાખવા નિશ્ચય કર્યો પણ દ્યુસિયસ જીનિયસ ઓરેકલને પામી ગયો અને દેવળથી ઉતરતાં દેશ આવવાને બદલે મેલિર પડ્યો અને પૃથ્વીને યુગ્મન કર્યું. તેણે કહ્યું કે: “ભૂમિને આપણી ખરેખરી માતા છે.”

તેઓ ફેર પાછા આવ્યા ત્યારે રાજા ટાર્કિવનિયસે આડિઆ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. કિલો સજખૂત હતો તેથી અંદરના માણસોને

ભૂખમરાર્થી વશ કરવાને લશ્કરે ઘેરા ધાલ્યો હતો. આથી રામન લશ્કરમાં રંગરંગ ચાલ્યા કરતો. એક વખત ટાઇટસ અને એરન્સ તેમના ભાઇ સેકસટસ અને કૅલ્લેટિઆના પિત્રાઇ ટાર્કિવનિયસ સાથે રાત્રે વાળુ કરતા હતા ત્યાં કોની સ્ત્રી સૌથી વધારે પતિભક્તિ વાળી છે તે સંબંધી વિવાદ થયો. કૅલ્લેટિઆના ટાર્કિવનિયસે કહ્યું “આપણી સ્ત્રીઓ શું કરે છે તે આપણે આપણી આખંધી જઘને જોઈએ, એટલે કોની સ્ત્રી પતિભક્તિવાળી છે તે જણાશે.” ટાઇટસ, એરન્સ અને સેકસટસની પત્નીઓ મોજમજ કરતી હતી પણ જ્યારે મોડી રાતે તેઓ કૅલ્લેટિઆ પહોંચ્યા, ત્યારે દ્યુકેશિયા હજી સૂતા ગઈ નહોતી પણ પોતાની દાસીઓ સાથે વણતી હતી. એ જોઈ ત્રણેયે નક્કી થયું કે “દ્યુકેશિયા સૌથી વધારે ભક્તિવાળી છે.” તે બાઈએ મહેમાનોની સારી ખરદાસ કરી અને પછી તેઓ પાછા લશ્કરની ધાવણીએ આડીંઆ પહોંચી ગયા.

પણ આ પ્રસંગથી સેકસટસના મનમાં દુષ્ટવાસના ઉત્પન્ન થઈ. થેડા દિવસ પછી તે એકલો કૅલ્લેટિઆ ગયો અને દ્યુકેશિયાએ પતિના સગા તરિકે તેનું સાઈ આતિથ્ય કયું. રાત્રે તે દ્યુકેશિયાના શયનગૃહમાં ગયો અને કહ્યું કે: “વશ નહિ થા તો હું તને અને તારા એક ગુલામને મારી નાખીશ અને તારા પાતને કહીશ કે મેં તને બલિયાર કર્મમાં જોઈને મારીનાખી છે.” આ રીતે સેકસટસ પોતાની દુષ્ટ વાસના પાર પાડી પાછો ધાવણીમાં ગયો. પછી દ્યુકેશિયાએ રામથી પોતાના પિતા સ્પુરિયસ દ્યુકેશિયસને અને આડીંઆથી પોતાના પતિને તાપ્પડતોખ બોલાવ્યો. તેના પિતા સાથે પબ્લિયસ વેલેરિયસ આવ્યો અને પતિ સાથે લ્યુક્સિયસ જુનિયસ બૂટસ (ભોટ) આવ્યો. આવીને તેમણે આતુરતાથી કેમ છે એમ પૂછ્યું. પછી તેણે સેકસટસના દુઃકર્મની વાત કરી અને કહ્યું: “જો પુરુષ હો તો વેર લેજો.” બધાએ વેર લેવાના સોગત લીધા. પછી તેણે કહ્યું: “મારામાં પાપ નથી; છતાં, રખેને કોઈ સ્ત્રી કદી પતિ તરફ ખેવફા થવાનો વિચાર કરે માટે, મારે પણ આ દુઃકર્મની સજાનો ભાગ લેવો જોઈએ” અને તે છાતીમાં છરી ખાંધ મરી ગઈ.

આ દેખાડથી તેનો પતિ અને પિતા કંકળા ઉઠ્યા; પણ લ્યુક્સિયસે છરી બહાર કાઢી અને હાથમાં લઈ કહ્યું. “આ રકતના શપથ

લઘ કહું છું કે ટાકિર્વનિયસ રાજાને અને તેના પતિત કુળને આ કર્મનું ફળ મળશે. અને કદાપિ આવું દુષ્કર્મ કોઈ કરે નહિ માટે હવે પંચ કોઈ માણસ રામનો રાજા થશે નહિ. ” એમ કહી તેણે ધરી ખીજાઓને આપી. તેઓ ખુટસના આ શબ્દોથી આશ્ચર્ય ચક્રિત થયા : તેમણે પણ સોગન લીધા. એ લ્યુકેશિયાના શબ્દને ફેરમમાં લઈ ગયા. અને કહ્યું “ ટાકિર્વનિયસ કુળનાં દુષ્ટ કર્મો જુઓ. ” કાલ્દે-ટિઓના બધા લોકો ઉશ્કરાઈ ગયા. તેમણે હથિયારો લીધા, રાજાને ખબર ન મળે માટે દરવાજે ચોકી પહેરેા મૂક્યો અને લ્યુસિઅસની આગેવાની હેઠળ રામ ઉપડ્યા. રામના લોકો પણ આ બળવામાં સામેલ થયા. લોકોએ ટાકિર્વનિયસ પાસેથી રાજસત્તા લઈ લીધી અને તેને અને તેના કુળને દેશવટો દીધો, રામ શહેર સ્પુરિયસ લ્યુકેશિયસને સોંપ્યું અને લોકો આડીંચાના લશ્કરને મેળવી લેવા ત્યાં ગયા. પણ દુષ્ટ ટુલિયા નાસી છૂટી.

લ્યુસિઅસ ટાકિર્વનિયસ રામનો દંડો દખાવવા આડીંચાથી નીકળ્યો તેને રસ્તામાં સામે મળતો ચુકાવી લ્યુસિઅસ આડીંચા ગયો, લશ્કર તેની સાથે મળી ગયું અને ટાકિર્વનિયસના પુત્રાને હાંકી મૂક્યા. ખીજ તરફ ટાકિર્વનિયસ રામ પહોંચ્યો, તો ત્યાં તેણે દરવાજા બંધ જોયા અને દરવાજા પરથી તેને દેશપારની સજ્જ લોકોએ સંભળાવી દીધી. ટાકિર્વનિયસ સ્થિતિને તાબે થઈ એરન્સ અને ટાઇટસ સાથે પરગામ ચાલ્યો ગયો અને સેકસટસ ગેબિઆઇ ગયો અને ત્યાંના લોકોએ તેની પૂર્વની ખુટલાઈને માટે તેને મારી નાખ્યો. રાજાને દેશપાર કરી લોકો પાસેના ચોગાનમાં એકઠા થયા અને લ્યુસિઅસ જુનિઅસ ઉર્ફે બ્રૂટસ અને કાલ્દેટિઆના લ્યુસિઅસ ટાકિર્વનિયસને પોતા પર રાજ્ય કરવા તેમણે ચુંટી કાઢ્યા. પણ ટાકિર્વનિઅસનું નામ જ લોકોને એટલું અકાર્થ થઈ પડ્યું હતું કે તેમણે લ્યુસિઅસને પણ પોતાની માલમતા લઈ પરગામ જતાં રહેવા મૂક્યું અને પછી સેનેટ અને લોકોએ સઘળા ટાકિર્વનિયસને જોયો રાજાના કુળના નહોતા તેમને પણ દેશવટો દીધો. લ્યુસિઅસની જગાએ તેમણે પબ્લિઅસ વેલેરિયસને ચુંટી કાઢ્યો. અને બન્ને રાજ્ય ચિહ્ન વારા ફરતી એક એક માસ ભોગવે એમ રાખ્યું. જુલમી કાયદાગો રદ થયા અને સર્વિઅસના સારા કાયદાઓ ફરી અમલમાં આવ્યા.

માજી રાજા ટાકિર્વનિયસે પોતાની માલમતા પાછી લેવા દેટલાએક માણસો મોકલ્યા તેઓએ રાજ પાછું મેળવવા રોમમાં રહી કાવત્રું રચવા માંડ્યું. આ હકીકત બહાર આવી. બૂટસે કાવત્રાખોરોને દેહાન્ત સજા કરી અને બૂટસના પોતાના બે પુત્રો આ કાવત્રામાં હતાં તેમને પણ દેહાન્ત સજા ઉપર રહીને કરાવી આથી તેના ન્યાયને માટે લોકોને બહુમાન થયું.

કાવત્રું નિષ્ફળ જવાથી ટાકિર્વનિયસે ઇદ્રુસ્કન લોકોને લઈ રોમ પર ચડાઈ કરી. તેમાં તેના પુત્ર એરન્સ અને લ્યુસિઅસ બુનિયસ (બૂટસ) એકમેક પર ધા કરતાં બંને ધવાયા અને ખપી ગયા. બંને બાબુ પુષ્કળ માણસો મરાયાં પણ ગેખી વાણીશ્રી ખીને ઇદ્રુસ્કનો નાસી ગયા અને બૂટસના શબને પબ્લિઅસ વેલેરિઅસે આદરપૂર્વક ભૂમિ સંસ્કાર કર્યો. અને તેણે લ્યુકેશિયાનું વેર વાળ્યું તે ખાતર એક વરસ તેનો સોગ પાળ્યો. બૂટસની જગ્યાએ લ્યુકેશિયાના પિતાની નીમણુંક થઈ પણ તે વૃદ્ધ હતો અને થોડા સમયમાં મુજરી ગયો. તેની જગ્યાએ પછી માર્કસ હોરેશિઅસ ચુંટાયો.

આમના અમલમાં ટાકિર્વનિયસે શર કરેલું જ્યુપિટરનું માંદગર પૂરું થયું અને હોરેશિઅસ તેની પ્રતિષ્ઠા કરતો હતો ત્યારે તેના દ્રેષીઓએ ક્રિયામાં ભંગ પડાવવા તેનો પુત્ર મરી ગયો. એવું ગપ કિડાડ્યું પણ હોરેશિઅસે કહ્યું: “ત્યારે દેહનાવવા લઈ જાઓ.” અને શોકનું આંસુ પણ પાડ્યું નહિ. તેણે ક્રિયા કરી અને તેનું નામ દેવળની આગળ કાતરવામાં આવ્યું.

ટાકિર્વનિયસે હવે રૂલ્યુઝિઅના રાજા લાસ' પોર્સેનાની મદદ માગી. તે રાજા મોટું લશ્કર લઈ રોમ પર ચડી આવ્યો અને તેણે ટાઇબર નદીની પેલી પાર એક ટેકરી પાસે રોમનો પર હલો કર્યો.

બંને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. રોમનો લડવામાં કુશળ હતા અને શત્રુ સંખ્યામાં જબરા હતા. બંને બાબુ ધણા સૈનિકો હણાયા. તે સમયે તેમની ડાબી પાંખના ધવાયેલા સેનાપતિઓને રણથી દૂર લઈ જતા જોઈને રોમનોનાં ભંગાણુ પડ્યું અને વિજયી જમણી પાંખનું સૈન્ય પણ પાછું હટ્યું. આ સમયે શત્રુએ જબરા ધસારો કર્યો અને

તેમાં રેમ શહેર જરૂર પડી ભાંગત પણ આ પ્રસંગ ત્રણ વીરોએ
 બચાવી લીધો. સ્પૂરિયસ લાર્શિયસ, ટાઇપ્સ હર્મિનિયસ અને પબ્લિ-
 યસ હોરેશિયસ (માર્કસ હોરેશિયસનો વંશજ) ત્રણેયે ટાઇપ્સ ઉપરના
 સાંકડા પૂત્ર પર ઉભા રહી શત્રુનો ધસારો ત્યાંજ ખાળ્યો અને પોતાના
 મિત્રોને પૂત્ર તોડી, તૂટી રહે ત્યારે અવાજ કરી નિશાની કરવા કહ્યું.
 પૂત્ર ભાંગતી વખતે હોરેશિયસે પોતાના બે સાર્થકોને પાછા ખેંચી
 પૂત્ર ભાંગતાં દરમિયાન તે એકલો શત્રુઓમાં કાલ ચલાવતો ઉભો
 રહ્યો અને ઊંચે પૂત્ર ભાંગ્યાની ખાત્રી થતાં તેણે ટાઇપ્સમાં કૂંકે.
 સાર્થકો અને તરીને સામે કાઢે પહોંચ્યો ઇતિહાસકાર કહે છે કે તે પૂત્ર
 હજી પણ સાચવી રાખ્યો છે.

આ 'રાક્રમથી હોરેશિયસને અમર કીર્તિ' મળી. તે સાંજે થયે
 પછી તેની પીત્તળની મૂર્તિ ફોરમમાં ઉભી કરી અને તે એક દિવસમાં
 ખેડી શકે તેટલી જમીન તેને ભેટ કરી, તે ઉપરાંત એટલી તાંગીમાં
 રામના દરેક માણસે પોતાના એક દિવસનો ખોરાક તેને આપ્યો પણ
 હોરેશિયસને આથી વધારે કાંઈ હોદ્દાનું સાન આપી શકાયું નહિ
 કારણ તે લૂલો થયો અને અશક્ત થઈ ગયો હતો.

હજી 'પોર્સેનાનું' દશકર ધેરા ધ.લી પડ્યું હતું. કાપસ મ્યુસિયસ
 નામનો એક ખાનદાન માણસ સેનેટ પાસે ગયો અને તેણે લાસ્ટ
 પોર્સેનાને મારી નાખવાનું ખીડું ઝડપ્યું. તે નદી ઉતરી ગયો અને
 ઓળખી ન શકવાથી પોર્સેનાને બદલે તેણે તેના વજરને માર્યો. તેને
 રીખીને તેની વાત હાવતા રાજા પાસે ઉભો કર્યો, ત્યારે તેણે પોતાની
 મેળે બળતી વેદીમાં હાથ મૂક્યો અને બળી ગયો ત્યાં સુધી તેને
 અગ્નિમાં ધરી રાખ્યો. રાજાએ તેની બહાદુરીની કહર કરી તેને છૂટે
 કર્યો ત્યારે તેણે રાજાને કહ્યું: "આની ખાતર, રીખામણીથી ન મળે
 શક્ત તેવી ગુપ્ત વાત તને કહું છું. ત્રણસો ખાનદાન રોમન જુવાનોએ
 તારો પ્રાણ લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. મારું પહેલું સાહેસ છે; પણ
 બીજાઓ વારા મુજબ તારે માટે આવીને છુપાશે હું તને ચેતાવું છું
 કે તારા શરીરની બરાબર સંભાળ રાખજે." તેમ કહી કાપસ રોમમાં
 પાછો ગયો.

હાસ પોર્સેનાને આની પ્રયત્ન અસર થઈ અને તેણે સંધિનું
 ઇચ્છુ મોકલ્યું. તે રામનોએ સ્વીકાર્યું અને ટાઇપરની પેટ્ટી પારની
 જમીન આગત્રા વિગ્રહમાં જતી હતી તે પાછી આપી અને પોર્સેનાએ
 લેતા બદલામાં જેનિક્યુલમ ટેકરી આપી. તે ઉપરાંત સંધિ પાળવાના
 બાનામાં રામનોએ ખાનદાન કુંટુખના દસ કુમારો અને કુમારિકાઓ
 આપી પણ એવું બન્યું કે ઇંટુસ્કન લશ્કર ટાઇપર ઓળંગી પાર જતું.
 હવે તે સમયે કુમારિકા કલિલિયા સખીઓ સાથે પાછી છટકી આપી
 અને ઇંટુસ્કનોને પાછળ પડેલા જોઇ નદીમાં પડી સહીસલામત પાર
 પહોંચી. આથી હાસ પોર્સેના બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો અને રામનોએ
 સંધિ અનુસાર બે કુમારિકાઓને પાછી મોકલી, ત્યારે તેણે તેમને
 ખેતાની સાથે જોઇએ તે રામન કુમારો લઇ પાછાં જવા છુટ આપી.
 કુમળી વયના કુમારોને લઇ તે કુમારી પાછી રામ આપી, રામનોએ
 કાપસને પણ જમીન ભેટ કરી અને કુમારી કલીલિયાનું બાવલું પવિત્ર
 માર્ગના એક ભાગમાં ઉભું કર્યું; અને હાસ પોર્સેના શાન્તિથી
 ખેતાનું કાર રહેશ પાછું લઇ ગયો.

આટલા ભોગ અને પરાક્રમથી મેળવેલું સ્વરાજ લગભગ પાંચસો
 વરસ આપ્યું.

આ વસ્તુ ઉપરથી મેકેલેએ અગ્રેજીમાં એક પીરરસ કાવ્ય
 લખ્યું છે અને “લ્યુકેસી ઉપરનો બલાતકાર” એ શેક્સપીઅરના એક
 સુંદર કાવ્યનો વિષય પણ થયેલ છે. વસ્તુ એટલું અમતકારવાળું છે કે
 પ્રજા સત્તાતંત્રના ભાવને એ અનુરૂપ છે. એ સિવાય પશ્ચિમનો પરિચય
 કરાવવાની ખાતર પણ આપણા સાહિત્યમાં ઉતારવા જેવું છે. એ
 વસ્તુમાં કશો ફેરફાર કર્યા વિના પણ તેને આપણી રસવૃત્તિને અનુકૂળ
 કરવામાં કાનની વિશેષતા નહેતી છે.

આમ થવામાં કાન્તની તલસ્પર્શી દષ્ટિ વિશાળ જ્ઞાન અને
 લાભાનું પ્રભુત્વ ખાસ કારણભૂત છે. સ્વતંત્ર થવાની અભિલાષા અને
 સત્યમાં વંશપરંપરાનો હક્ક સાચવવાની અગ્નાની અભિમાની આપ-
 ખુદી સ્વાર્થવૃત્તિના વિરોધનું નિરૂપણ એવી રીતે કર્યું છે કે જે અમુક
 દેશને કે લોકને લાગુ ન પડતાં સમસ્ત માણસ જાતને લાગુ પડે.

પાત્રોના સ્વભાવનું નિરૂપણ એજ રીતે ક્યું છે. રામન સ્વરાજનાં પાત્રો હિંદના ઇતિહાસમાં ગમે ત્યાં મળી આવે એવા છે. પ્રાચીન રામના ખાસ રિવાજો જેવાકે ક્રોધ બનાવોનો ખુલાસો એપોલો દેવતા ઓરેકલ પાસે કરાવવો વગેરેનું નિરૂપણ એવી રીતે ક્યું છે કે જે રામની વસ્તુસ્થિતિને વિરોધી ન થાય અને તે સાથે આપણી ભાવનાને અપરિચિત ન રહે. એ રિવાજ રામન છે પણ ઇટરકન જોશીએને ખુલાસો પૂછવો અને યાજ્ઞકોએ ‘અગવાન સવિતર એપોલો’ તરીકે સંબોધન કરવું, રાજકુમારો એ દેવતાણી માટે પ્રાર્થના કરવી એ આપણા કૃષ્ણવાચેલા સામાજિકોને ભાવનાગમ્ય છે. અને દેવતાણી અનુસાર શ્રુતસનું ‘વંદે માતરમ્ ભગવતિ વસુધરે’ કહી પૃથ્વીને ચુંમવું એ રામન તેમજ આપણી ભાવનાને એક સરખું સુગમ અને અસરકારક છે. એજ રીતે સર્વત્ર સૈનિકોની મોજ મળહ, કાવાદાવા, વૈરભાવ, યુદ્ધો, નાસભાગ, લોકમતની અસ્થિરતા-ખુટલાઇ, હોરશિયસનું એકલાં જીવવું, મ્યુસિઅસનું પણ, એ સર્વ હિંદના કે ગમે તે દેશના ઇતિહાસમાં મળી આવે એવા બનાવો છે.

આ બધામાં લુકીશીઆનું અલિન આપણને જરા આપણી ભાવનાથી વિલક્ષણ લાગશે. આપણો ઇતિહાસ જેટલો પુરુષોના વીરત્વથી તેટલો જ સતીઓના શીયળ માટેના શૌર્યથી ભરેલો છે. લુકીશીઆનો પતિ પ્રેમ-પતિભક્તિ-આપણે સમજી શકીએ તેવી છે. પોતાના શીયળના ભંગથી તેને પારાવાર અફસોસ થાય છે અને તે છેવટે ખંજર ખાઇને મરી બાય છે તે આપણો આદર ઉત્પન્ન કરે છે. શીયળભંગનું વૈર લેવાની ભલામણ આપણા ઇતિહાસમાં પણ અનેક જગાએ મળી આવશે. પણ ‘મૃત્યુ પછી મારા પતિ.....અને દુનિયાની નજરમાં હું પાપી ઠરું એ મારાથી ખમાયું નહિ’ એ કારણથી તેણે જીવનમગાર સેકસટસને હાથે પોતાનો દેહ અપવિત્ર થવા દીધો અને પોતાના શીયળની ખાત્રી કરાવીને મરવું પસંદ ક્યું તે આપણી ભાવનાને અને રસવૃત્તિને આઘાતકારક નહિ તો વિલક્ષણ તો લાગે છે. ક્રોધ આપે મહિલાએ આવી જ સ્થિતિમાં શું ક્યું એમ બતાવવા આપણી પાસે દાખલો નથી પણ આપણી ભાવનાને આવા નિમિત્ત

પણ દેહ દોષ અશુદ્ધ તો લાગે છે. સેક્સટસની ધમકી કદાચ ખોટો જ હોત; એ તેનો નિશ્ચય ખરો હોત, તોપણ સતીની મૃત્યુ સુધીની અગત્ય આગળ છેવટ તે કદાચ હારફાઈ ખાધ જાત. પણ એમ ન થાત અને લુક્રીશીઆને મરવાનું આવત તોપણ સેક્સટસનો આરોપ પતિ માને એવી ભીતિ, તેને શા માટે જોઈએ ? એ દંપતીના પ્રેમમાં એટલો અવિશ્વાસ પણ આપણને ખુબી છે. અને એવો અવિશ્વાસ આવત એ ફળના ભયથી દેહ અભડાવવા દેવો એ ધમ્ય છે* ? આ પ્રશ્નો સ્પુટ કે અસ્પુટ ઉઠ્યા વિના રહેતા નથી. તેથીજ કદાચ ખીજ અંકના ખીજ પ્રવેશ કરતાં ચીજો ગ્રવેશ વધારે અચરકારક યાગે છે. પણ ભાવનાની સંપૂર્ણતાના ગમે તેવા અભિમાની ન્યાયાધીશે પણ સ્વીકારવુંજ પડશે કે લુક્રીશીઆએ શીયળ કરતાં દેહ વહાલો કર્યો નથી, તેનો આત્મા નિષ્કલંક જ રહ્યો છે અને આત્મા નિષ્કલંક જ છે એમ જાણ્યા છતાં 'મારો દાખલો જઈને આવી એઆમર થયા છતાં કોઈ પણ રોમન સ્ત્રી જીવે એ અનિષ્ટ છે' એવા વિચારથી તેણે દેહાંત કર્યો એ એની વિશેષતા છે.

પણ લુક્રીશીઆના કૃત્યનો ન્યાય આપનાર આપણે કોણ ? આય મહિલાના સતીત્વની એ ભાવનાનો વારસો શું આપણે લગભગે નથી ? હિંદના ઇતિહાસમાં આપણી અતીઓના સતીત્વ માટે આપણે જો મગર થતા હોઈએ, તો હાલ આપણી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જોઈએ આપણે પોતા માટે શરમાવું ન જોઈએ ? ભય આવતાં પુરુષો પોતાનો જીવ વહાલો કરી નાસી જાય અને સ્ત્રીઓના ઉપરનો અત્યાચાર છાનો રાખવામાં અને ચાહે ન થયો હોય તો એ નિરપરાધી નિરાધાર સ્ત્રીઓ પર જીવન કરવામાં પોતાનો સ્ત્રીત્વનો આદર્શ ખતાવે-એના કરતાં એ સતીત્વની ભાવનાની અધમતર વિડંબના કોઈ હોઈ શકે ? આપણી સતીત્વની ભાવના ગમે તેવી સંપૂર્ણ હશે, દેહ અને આત્માનો સંબંધ ગમે તેવો સૂક્ષ્મ અને નિકટ હશે, પણ માત્ર બાહ્ય સ્થૂક શરીરનાં

* તેથીજ ભજપાયેલા નામકયાં કાન્તે દ્યુર્હિતયાને દેહદોષ થયા પૂર્વે આત્મધાત કરતી આલેખી હશે.

કૃત્યોમાં જ આત્માની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ માની લેવી એના જેવો મૂઠ અંતે આત્મઘાતક ખીજો જડવાદ ન હોઈ શકે અને આપણો સમસ્ત હિન્દુ ધર્મ એ જડવાદમાં જ અત્યારે ગુંચાઈ ગયો છે એમ દરેક વિચારકે સ્વીકારવું જ પડશે. આવી સ્થિતિમાં લુકીશીઆનો દાખલો જુદા દેશનો, જુદા લોકનો, જુદા આદર્શવાળો, વિલક્ષણ વસ્તુસ્થિતિનો આપણે નમ્રતા અને ખુલ્લા દિલથી વિચારી તેના રહસ્યમાં ઉતારવા જેવો છે.

આ નાટક પહેલાં લજવાયું, હાલું અને ત્યારે તેનાં ગદ્ય અને સંગીત બંનેની તારીફ રસિક સામાજિક પાસેથી આ લેખકે સાંભળેલી છે. સદ્ગત કાન્તે તેમાં થોડા ફેરફારો કેવળ વર્તમાન રંગભૂમિની દૃષ્ટિએ કર્યા છે. એટલે આ નાટક લજવવામાં સારું નીવડે એવું છે એ કહેવાની જરૂર નથી. પ્રથમના પ્રવેશો તો ખાસ ઉત્તરોત્તર ચમત્કારી છે. અને તેના બનાવો ધણા જ અસરગ્રસ્ત અને હૃદયને કુબળ કરે એના છે. કાર્યનો વેગ સર્વત્ર જોસજોર ચાલ્યો જાય છે અને નાટ્ય પ્રયોગ યોગ્ય બનાવ જ લજવમાં આકર્ષના ઇતિહાસના બનાવો માત્ર પૂર્વવૃત્ત તરીકે કહેવાય છે. સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાનો બનાવ એ મુખ્ય બનાવ હોવાથી નાટકમાં કોઈ નાયક કે નાયિકા નથી. પણ પાત્રલેખન સ્પષ્ટ અને વાવવરગી છે. ખુદશ ટાકર્નિ, લોન્ડોનરશી ચંડી હુલિઆ, વિચારક-કાલો-બહાદુર નિષ્પ્રભાતી-દેશિયાર હુકમાં પતિત થયેલા લોકમાં સર્વને વિશ્વાસ ઉપજાવી શકે તેવો છુરસ, બહાદુર-સત્યપ્રેમી-પોતાના શિયળને માટે મરનાર પતિપ્રેમી લુકીશીઆ, નરાધમ સેકસટસ, રણબંકા હોરોસિયસ, પણ પાળનાર લુકીઅસ અને આભિમાની પણ દાનો અને કદરદાન લાસ પોર્સેના એ સર્વ પાત્રો જુદા જુદા રંગના છે. અને દરેક સુરેખ, એક ખીલ્લી જુદાં ગમે ત્યારે પણ ઝોળખી શકાય તેવાં આળેખાયાં છે અવિશ્વાસ, ભય, ખુદશાઈ, અજ્ઞાન, વૈર, બહદુરી વગેરે અનેક વિરુદ્ધ ભાવો વચ્ચે ઝોલા ખાતો લોકસમૂહ અને છેવટે ચપગતા અને રમતિયાળ બહાદુરી બતાવતી કન્યાઓ પણ ઝોલાં આકર્ષક નથી.

નાટકની સફળતામાં, કાન્તનું ભાષાનું પ્રભુત્વ પણ કારણભૂત છે. કાન્તનાં કાવ્યોમાં એ ઉત્તમ રીતે દેખાય છે. આ નાટકમાં કાવ્ય સંગીત નીચે દર્શાવેલું છે પણ તે સિવાય કાન્તની ભાષાનું પ્રોઢત્વ અને

સચ્ચાટતા સર્વત્ર એક સરખાં દશ્યમાન થાય છે. કાન્તે આપણાં સાહિત્યમાં સૌથી પ્રથમ સંવાદો લખ્યા છે અને આ નાટકના સંવાદો પણ ત્વરિત જીવન્ત અને લક્ષ્યવેધી છે. તેમનાં કેટલાંક ટુંકા વાક્યો ધાર્મિક નિશાન પાડે છે અને કેટલીક ઉક્તિઓ, ખાસ કરીને લાંબી ઉક્તિઓ તેમનું અપૂર્વ વક્તૃત્વ યાદ કરાવે છે. કેટલાંક વાક્યોની પ્રૌઢિ અને છટામાં તેમના ભાષણોના ભણકારા સંભળાય છે. એ તેમની શક્તિ કદાચ તેમના ખીજા કોઈ સાહિત્યમાં વ્યક્ત નથી થઈ તેટલી નાટકોમાં થઈ છે. વિવેકી વાંચનાર એ પણ જોઈ શકશે કે નાટકોમાં ફારસી રાખ્દોનો પ્રયોગ વધારે થયો છે એ એમ ખતાવે છે કે અમુક અસર કરવાને માટે ફારસી શખ્દો વધારે અનુકુળ છે અને આપણી ભાષાએ એકલી સંસ્કૃત ભાષાથી જ સમૃદ્ધ થવાનું નથી.

આ નાટક કે તેમની સમગ્રી કૃતિઓમાં ઉત્તમ નદિ શકાય, પણ જે જે ગુણોથી કાન્તના કાવ્યો ઉત્તમ ગણાયાં છે તે સર્વ ગુણો તેમનાં નાટકોમાં પણ પ્રતીત થાય છે અને ભજવી શકાય તેવા આપણા હજી અલ્પ નાટકસાહિત્યમાં તેનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

કાન્તનાં બન્ને નાટકો પ્રબળીય પ્રશ્ન સંબંધી છે એમ કહી શકાય. ‘રોમન સ્વરાજ’ પ્રબળતા સ્વરાજના અભિસ્થાપને મૂર્ત કરે છે; ‘ગુરુ ગોવિંદસિંહ’ પ્રબળતા ખાતર નિર્બળતાનું નિંદાન કરે છે અને તેના ઉપાયની ચર્ચા કરે છે. નાટકમાં વસ્તુની પસંદગીમાં જ નાટકની અર્ધી સફળતા આવી જાય છે. સ્વરાજના આદર્શને માટે તેમણે જૂની પ્રણાલિકા છોડી, પરદેશના ઇતિહાસમાંથી વસ્તુ લીધું. તો અહીં હિંદુ મુસલમાન બન્ને તરફ સમભાવ રાખવા માટે મશહૂર કબીર અને નાનકની ગુરુ પરંપરાના છેલ્લા ગુરુ ગોવિંદસિંહનું વૃત્તાન્ત તેમણે પસંદ કર્યું. ગુરુનો પ્રેમ, તેમનું શૌર્ય, દેશવાત્સલ્ય, સ્વાતંત્ર્ય પ્રીતિ, તેમના પર પડેલાં દુઃખો, અને ઓરંગઝેબ જેવો પ્રતિવીર, એ સર્વને લીધે વૃત્તાન્ત નાટકની વસ્તુ થવાને સ્વભાવિક રીતે લાયક છે.

ઐતિહાસિક વસ્તુમાં લેખકે કેટલાંક ફેરફારો કર્યા છે. ધર્મના ચમત્કારો નાટકમાં બે ત્રણ જગાએ આવે છે પણ તે બાહ્ય ચમત્કારો

જ છે અને નાટકના કાર્ય પ્રગટના નિવામક કે વિસ્તેષક થતાં નથી. તે ઉપરાંત તેમાં અનોપકુંવરની આડકથા ભેગવેલી છે. આ સર્વ ફેરફારો વસ્તુના વિકાસ અને પાત્રોના વૈચિત્ર્ય અને ખીલવટને ઉપકારક થયા છે.

‘રામન સ્વરાજ’માં સ્વરાજ પ્રાપ્તિનો ખતાવ એજ મુખ્ય છે, તેથી જ નાટકમાં કાર્યની એકતા—એકાગ્રતા આવે છે અને તે આ-નમાં લેનાં નાટકમાં કોઈ નાયક કે નાયિકા નથી એમ કરી શકાય. ‘ગુ. ગે. વિંદસિક’માં ગુરૂ પોતે મુખ્ય પાત્ર છે. તેનાં પોતાનાં પરાક્રમેથી અને તેની આશ્વપદ્મ ખનતા ખનાવેથી નાટકનું વસ્તુ વિકાસ પામે છે અને તેની એકતા સંધાય છે. આમ થવામાં સૌથી મહત્વનું ગુરૂનું ચારિત્ર છે, પ્રથમ પરિચયે જ તે આપણા ઉપર પ્રભાવ છાપ પાડે છે, નાટકની ઉપનાયકા કુમારી અનોપકુંવર પોતાનું સર્વસ્વ ગુરૂને ચાલુ મૂકી, તેના પ્રેમની યાચના કરે છે.

અનોપકુંવર

“કશી સંસારની ચીજો, જરાએ લાવતી નથી;

આપના દિલમાં લોચે, કાં દયા આવતી નથી?”

સરલ વહેતા આ અનુષ્ટુપની દીન ભાષા પણ સાંભળનારના મનમાં ધીમે ધીમે સી જાય તેવી છે. પણ પુણ્યપ્રકોપથી પ્રજ્વલતા આત્મા ઉપર તેને સ્થાન મળી શકતું નથી. સંસ્કૃત નાટકોના ધીર (?) લક્ષિત નાયકોની પેઠે તે દાક્ષિણ્ય ખાવવા લોભાતો નથી, કે હાલના ધણાખરા સાહિત્યના નાયકોની પેઠે તે નીતિ અને પ્રેમના દંડના કોયડા ઉકેલવા બેસતો નથી કે શરીરનો પ્રેમ અને આત્મિક શુદ્ધ પ્રેમના વિવેકની આત્મવચના કરતો નથી પણ ખરા વીરને જાણે તેવી ભાષામાં કહી દે છે.

ગુરૂ

“અત્યારે આ ધડીએ દુષ્ટ ઓરંગઝેબ તમામ ગુ એનું અન્ન દેશનું ખુન કરી રહ્યો છે. ઓ સ્ત્રી, હું તારો પ્રશ્ન તને જ પૂછું છું કે તને કોઈની દયા છે ? કે માત્ર પણ ચર્તા જ આવડે છે ?”

અને આ ધૈર્ય કોઈ કઠોર કે લાગણી વિનાના અંતઃકરણનું નથી. એજ અને પકુંવર ઉપર તે અત્યંત કૃપા કરી તેને શીખ સંઘમાં લે છે અને ખરા ચાહનાર સાથે પરણાવે છે. સ્ત્રી જાતિ તરફ તેમને અત્યંત માન અને માર્દવ છે. મોગલો સ્ત્રીઓ ઉપર અનેક જુલ્મો કરતા હતા ત્યારે તે સ્ત્રીઓને કેદ કરવાની મના કરે છે અને પકડે-લેને તેની જગાએ પહોંચાડવાનો અને તેના નિર્વાહનો અંદોઝસ્ત કરે છે ઉદાત્ત ઉદારતા, બહાદુરી અને ન્યાય જુદીથી તે કેદ પકડાયલા અધ્યાનને છુટો કરી. ધર્મથી તેની સાથે સમશેરખાળ ખેલે છે, દુઃખ સહન કરવામાં તે એટલુંજ ધૈર્ય બતાવે છે અને તે સર્વ ઉપરાંત તેનું ખરૂં શોર્ય એ છે કે ધર્માધ સમત્વ છોડી દઈ જ્યાંથી મળે છે ત્યાંથી તે સત્ય સ્વીકારે છે.

આ દાનવીરતા, યુદ્ધવીરતા, ધર્મવીરતાની પછાડે ઉંડું આત્મમંથન, આત્મપરીક્ષણ અને આત્મચિંતન રહેલું છે. પિતાના ખુનતું વેર લેના તેનો સમસ્ત જીવ પોકાગી રહે છે. ત્યારે ખીજા બાળુ પોતાને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી તે તેને સાલે છે. મુલ્લાશાહને પણ તે એજ પ્રશ્ન કરે છે. આ મોજને લીધે તેનું આત્મપરીક્ષણ સૂક્ષ્મ અને સતત બન્યું છે. દુઃખમાં અધ્યાન મરાયા પછી, તેની સ્ત્રીના નિર્વાહનો અંદોઝસ્ત કર્યાથી તે પોતે સંતોષ પાની, તે પછી પણ ગુરૂ વિચાર કરે છે—

“.....અફસોસ ! ગોવિંદસિંહ ! તું ગુરૂની પદવી ઉપર છે, પણ એ પદવીને ઘટલી ક્ષમા અને શાન્તિ હજી તું શીખ્યો નથી. આઈ, સારો ભયંકર અહંકાર મારી આગળ સ્પષ્ટ કરીને તેં પણ મને સાચો ચાઠ ભણાવ્યો ! ખરે શબ્દને જ હજી હું બરાબર સમજતો નથી. ઓ પ્રભુ !...”

ગુરૂનું ચિંતન પણ એટલું જ જાંડું છે. તેને પોતાના ધર્મ ઉપર અટલ શ્રદ્ધા છે. પણ તે અધશ્રદ્ધા નથી. સત્ય જોવાને તે નિરંતર પ્રાર્થના કરે છે. એ સત્યની ઝાંખી ને પીર મુલ્લાશાહથી થાય છે, ત્યારે તે મોઢામાં મોઢો ત્યાગ, પિતાનું વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરે છે અને એ રીતે પોતાના અસમાનનો ત્યાગ કરે છે. અને પછી એ પીરના નવા દશ આદેશો ગ્રંથ સહિત્યમાં ઉમેરે છે. વાતચીત માત્ર

ખીર અને ગુરૂ બે પાત્રો વચ્ચે જ ચાલે છે પણ વિચારની વિશદતા અને ગંભીરતા અને તેને અનુરૂપ ભાષાની ઐદિ બતાવવા નીચે થોડાં વાક્યો જ ઉતારીએ છીએ.

ખીર

“પ્રથમ તો બચ્ચા લખ કે પ્રભુ એક છે, હિન્દુઓ જેને ઇશ્વર કહે છે અને ઇસ્લામ જેને અલ્લાહ કહે છે તે એક જ છે. હિન્દુ અને મુસલમાન તેનાં સંતાન છે.

ગુરૂ

“લખ્યું હજરત.

ખીર

“ખીજું એમ લખ કે હિન્દુએ મુસલમાની ધર્મનો દ્વેષ ન કરવો અને મુસલમાને હિન્દુ ધર્મનો. દ્વેષ દુષ્ટતાનો કરવો; ધર્મનો નહિ.

ગુરૂ

“લખ્યું હજરત.

ખીર

“ત્રીજું એમ લખ કે હિન્દુ દેશ હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેનો છે. દેશની અવદશા થશે તો આલમનો ન્યાયાધીશ બંનેની પાસેથી જવાબ માગશે, માટે દેશની સેવામાં બંનેને એકત્ર થવું. વગેરે વગેરે.”

ગુરૂનો ઇશ્વર સાક્ષાત્કારની ઝંખના અને સત્ય સ્વીકાર વચ્ચે રતા કાન્તના પોતાના જીવનમાંથી સીધાં ઉતરી આવ્યાં લાગે છે. આ નાટકમાં ઇશ્વર અને ધર્મ અને તેને લગતા કેટલાક ખીજા વિચારો આવે છે તે પણ કાન્તના છેલ્લા અવસ્થાના નિર્ણયો છે. “બધી માણુસજાત પ્રભુનાં ફરજદ છે. જેઓ ભૂલેલા છે તેઓ દયાપાત્ર છે.” એમાં ભાષા છટા અને વિચાર સર્વ કાન્તનાં જ છે. “તમામ મુસલમાન કામની સામે દ્વેષ શીખવવામાં તેં ભયંકર ભૂત્ર કરીધી છે અને તારી આખી ઉધાડવાને તારા પર મોટી આફતો ઉતરતી બાધ છે.” તે ઇશ્વરની યોજના ઉપરની શ્રદ્ધા કાન્તની પોતાની જ છે. હિન્દુ અને મુસલમાન બંને ધર્મો ઉપર તેમણે ટીકા કરી છે. એ ધર્મમતવામાં અંતરે અંતરે કેટલે અંશે ગ્રાહ્ય થાય એ પ્રશ્નજ રહેશે પણ

કહેવું જોઈએ કે એ દીકા નિષ્પક્ષપાતપણે થએલી છે અને તેમાં કાન્તે પોતાના ધર્મચિન્તનનું ફળ પણ આપેલું છે. ઔરંગઝેબના મુખ્યમંત્રી મૂકેલાં વાક્યો એ: “કાફરો એટલા બેવકુફ છે, કે એ રીતે અશ્વરસ્ત્રીથી મુસલમાન કરાયેલા પોતાના ભાઈઓનો પણ ત્યાગ કરશે અને એવી દુષ્ટતા અને હૃદયહીનતા જોશે ત્યારે એ નવા અનેલા મુસલમાનો આપણા દીન તરફ વળી જશે. દુનિયા તમામ બેવકુફીનો અચ્છો ભંડાર, પણ આ કાફર હિન્દુઓની બેવકુફીથી તો તોળાઈ !” હિન્દુ ધર્મને બરાબર લાગુ પડે છે. મુસ્લામની કેટલીક માન્યતા વિષે ખીર પોતે કહે છે કે ‘મ્યામતનો દિવસ દૂર છે, અને તે દિવસે માણસ પોતાના જીના શરીર સાથે અપરમાર્થી બેઠે છે’ એ બૂલ ભરેલી સમજ છે તો ‘મરેલી વસ્તુઓથી પૃથ્વીને રોકવી એ મિથ્યાભિમાનનું કાર્ય છે. સડતા નિરૂપયોગી દેહને અગ્નિદાહન ઉચિત છે. તમારા લોકોમાં એ રિવાજ ઉત્તમ છે.” અને છેવટે બંને ધર્મોને માટે કહે છે: “મહા-રત્ની તમામ ક્રિયાઓ ધર્મનાં માત્ર આચ્છાદન છે. ધર્મનું જીવન સત્કર્મમાં છે...સારા ધર્મમાં હિન્દુ અને મુસલમાનનો ભેદ રહેશે નહીં. માત્ર સારા અને બરાબરનો રહેશે....ભેદ જવાથી વર્ણસંહર નહીં, પણ વર્ણસમુચ્ચય અને વર્ણવિશોધન થશે. માણસ જાતની ચામડીના રંગ જૂળવા રહેશે. પણ પ્રાણનો રંગ કોઈક દિવસ એક-ધવલ-નિર્મળ થશે; સત્યયુગ ફરી આવશે.” “દુનિયાના પદાડોમાં જે હિમાલયનું સ્થાન છે, તે પ્રજાઓની પંક્તિમાં હિન્દુનું થવું જોઈએ” એ કાન્તની મહાન અભિગ્રાહ છે. પણ દેશાભિમાનની પાર જઈ તેઓ જોઈ શકે છે: “માણસો સ્વદેશી માત્ર રહેશે ત્યાંમુધી, ટંટા કિસાદ અને લગાઈઓ રહેશે, સર્વદેશી થશે ત્યારે જ શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે.”

નાટકનું કાર્ય સ્વાભાવિક વેગથી વિકાસ પામે છે અને તે સાથે સાથે તેનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું બચે છે. દરેક પાત્ર મુખ્ય પાત્રના ચરિત્રની રેખાઓ વધારે સ્પષ્ટ કરી આપે છે અને પોતાના રંગોથી સમસ્ત ચિત્રને વિવિધ રંગી કરે છે. નાટકનાં પદ્યોમાં કાવ્ય કરતાં સંગીત ઉપર વધારે લક્ષ્ય અપાય તે સ્વાભાવિક છે પણ કાવ્યમાં પણ કાન્તની પ્રતિભા આપણને દેખાયા વિના રહેતી નથી. “અંતરની શ્રુતિ બોલે હો તાતજી” તે પ્રસિદ્ધ પ્રાર્થના શુરંગોવિદના મુળની છે. હુંક.

કાળ્યોમાં કાન્તની વાણીની મીઠાશ, લક્ષ્યવેધિત્વ, યમકનો ચમત્કાર-
વગેરે ગુણો જોવાય છે. થોડા દાખલા લખ્યો:

“આકાશને અજવાળતી જોતો અજબ કે’ રાશની;
અંતર ગહનમાં આવતી ચાલી હવા સંતોષની.

* * * *

હું તો હતી ગાંડી અને ઉન્મત્ત શી સંસારમાં,
ક્યાં ચે પડેલી હોત આજે દુષ્ટ ઉંઝા ગારમાં;
બહાલા ! તમે આણી દયા મુજ દુષ્ટતા પૂરી હતી,
ઉઢારી લીધી સ્નેહથી લોકે રતી ન કરી છતી !

* * * *

હો લાખવાર દયાલુ દેવ મનુષ્ય કુંદનને કસે,
હો સાત લાખ સવાર રક્ત સમુદ્રમાં સામે ધસે;
હો ચે નહીં ડરશો; પડી સહુ ગર્તમાં નીચે જશે,
સ્વામી સમર્થ સખા સદા રાખધિરાજ વિરાજશે ! ”

છેલ્લી ઉક્તિ ખરેખર કાઠ સિંહની જ છે.

કાન્ત ગુજરાતીમાં એક અપ્રતિમ વક્તા ગણાતા. એમની એ-
શક્તિ કાવ્યમાં કે નિબંધ સાહિત્યમાં પ્રકટ થઇ શકે એવી નહોતી. એ
શક્તિને ખરેખરો અવકાશ નાટકોમાં જ મળેલો છે. તેમાં પણ ખાસ
કરીને ગુરુગોવિન્દસિંહનું પાત્ર સ્વભાવ સામ્યથી અને સમભાવથી તેમના
વક્તૃત્વને માટે ધણું જ અનુરૂપ નીવડ્યું છે. કાન્તનાં ભાષણો સંભિ-
ળવાનો જેમને પ્રસંગ મળ્યો હશે, તેમને તો ગુરુની ઉક્તિઓમાં તેમનો
રણકાર પણ સંભળાશે.

આ નાટકો જો કે કાન્તની સર્વ કૃતિઓમાં એટલે નહિ ગણી શકાય.
પણ તેમાં કાન્તની ઉત્કૃષ્ટતાના સર્વ ગુણો છે, અને તે ઉપરાંત એવા
કેટલાક તત્ત્વો છે જે તેમની અન્ય કૃતિઓમાં એટલાં સ્ફુટ નહિ
દેખાય. આપણા ભજવી શકાય તેવા અલ્પ નાટક સાહિત્યમાં આ
નાટકોનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે તેમાં તો કશો સંદેહ નથી.

ધનતેરશ સં. ૧૯૮૦:

ગુજરાત મહાવિદ્યાલય:

અમદાવાદ.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

રોમન સ્વરાજ્ય

મુખ્ય પાત્રો

સર્વીયસ રોમનો રાજા અને દુલિઆનો પિતા

લુકીઅસ ટાકર્વીન ... રોમના માજી રાજાનો પુત્ર

ટાઇટસ, ગ્રેરેસ અને સેકંસટસ..ટાકર્વીનના પુત્રો

કોલ્સેટાઇન રોમન ઉમરાવ

બ્રુટસ ટાકર્વીનનો ભાણેજ

લાર્સ પોર્સેના ... રોમની પડોશના રાજ્યનો રાજા

દુલિઆ ટાકર્વીનની પત્ની

લુકીશીઆ કોલ્સેટાઇનની પત્ની

ઉપરાંત દરબારીઓ, અમીરો, ગુલામો, દાસીઓ વગેરે.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

મુખ્ય પાત્રે

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

શીખોના ગુરુ

યશોદા :

ગુરુના પત્ની

અજીતસિંહ

જોહરા સંહ

તેજસિંહ

સત્યસિંહ

ગુરુના પુત્રો

અનોપકુંવર :

લાહોરની એક તવગર ખત્રાણી.

પાછળથી હરકિસનસિંહની પકડાહ

એ ત.

હરકિસનસિંહ :

એક શીખ.

મસ્તાન :

ગુરુનો નિજ સેવક.

ચીરસિંહ :

એક શીખ. પાછળથી નિર્મળી અખા-

ડાના મહંત.

ઉપરાંત, મુલ્તાશાહ, આલમગિર વગેરે.

આ નાટ્યોના તમામ હક્ક સંપાદનને સ્વાધીન છે,
ગાંધી તેની રજા સિવાય આ નાટ્યો કે તેમાંનો
સાગ સજવવો કે પ્રગટ કરવો નહીં.

રોમન સ્વરાજ્ય

અંક પહેલો

પ્રવેશ પહેલો

— : * : —

સ્થળ—અહંદારી ટાકર્નીનું નીવાનખાનું પરદો ઉઘડતાં ટાકર્નીન એકસો
એક શાય પર બેઠેલો વિચાર કરતાં કરતાં બોલતા માંડે છે.

ટાકર્નીન

જસ પોર્સેનાતો કાગળ આવી ગયો. આપુની મહેરબાની તે યાદ
કરે છે. રાજ્યોમાં વંશપરંપરાના હક્કો રહેવાજ નોંધે એ એમ તે માને
છે. અહીં રોમમાં પણ બધી તૈયારી થઈ ચુકી છે. દુનોઆને હજી
કશું જણાવ્યું નથી. આજે હવે જણાવું.

(એક શુભાશ પ્રવેશ કરે છે.)

શુભાશ

હકુર, આઈસાહેબ આપને મળવા આવે છે.

ટાકર્નીન

બેશક. પધારે !

(દ્વિતીયા પ્રવેશ કરે છે.)

દુલીઆ

નવું તો કશું નથી. પણ ઘણાં દિવસથી જે વાત ઉચ્ચારી નથી, તે આજ ફરી ઉચ્ચાર્યા વગર રહી શકતી નથી. તમે રાજના દીકરા છો, લુકીઅસ ! બધામાં અને બુદ્ધિમાં રાજગાદીને શોભાવો તેવા છો. છતાં તમારે એક અમીરની સાધારણ સ્થિતિમાં રહેવું પડે છે, એ શું અસહ્ય નથી ? તમને એમ નથી લાગતું ?

ટાકર્વીન

લાગે છે, પણ તેને. ઉપ.ય શો ? આખી પ્રજા તારા આપને ચાહે છે. ત્રીસ કરતાં વધારે વર્ષથી તેણે રોમનું લાલનપાલન કર્યું છે.

દુલીઆ

પણ તેથી શું થયું, લુકીઅસ ? તમે પણ શું મરદ નથી ? ઉત્સાહ અને આગ્રહથી માણસ ધારે તે કરી શકે. ગાદી તમારા આપની છે : કેં મારા આપના આપની નથી. હું દીકરી છું છતાં મારા આપ માટે આમ બોલું છું તે એટલાજ માટે કે મને ધનસાધ ગમે છે. તમને હું છો તે કરતાં વધારે મોટા અને ઉંચા બેવા ચાહું છું.

ટાકર્વીન

મને લાગે છે કે રોમમાં થોડાજ માણસો મારા કરતાં વધારે મોટા અને ઉંચા હશે ! તારો આપ તો નથીજ. પણ વાર, તને ખબર છે કે અમીરો પણ સર્વીઅસને અરથી ચાહે છે ?

દુલીઆ

અફસોસ ! અરે કાયર ! બધારે તમારામાં તાકાત નહોતી ત્યારે શા માટે ગરીબ એરંસનું ખૂન કરાવ્યું ? શા માટે તે વખતે ખોટાં વચનો આપ્યાં ? શા માટે મારી બેનને મરાવી ને મને પરણવાની તસ્દી લીધી ? શોભાના ધણી તરીકે તો એરંસ પણ કેં ખોટો નહોતો. હું તેની સાથે સુખી હતી.

ટાકર્વીન

અરે દુલીઆ ! તું શું વિચાર વગર બોલે છે ? જે તારી માફક

હું પણ મારો મીઠાજ ખોઈ એસીશ તો તને અહુ ભારે થઈ પડશે. અરે ! તું શું એમ સમજે છે કે તારા ખુદ્દા આપને ઠાર કરવાની મારામાં હિંમત નથી ?

દુલીઆ

હિંમત હોય તો કરી જતાવો. તમારા અગાઉના શબ્દો યાદ કરો. હું તો હવે વાટ જોઈ જોઈને થાકી ગઈ. તમારો આપ એક પરદેશી હતો, અને તો પણ રોમનો રાજા થએલો. તમારી પાસે એક વાર નહીં પણ બે વાર રોમમાં રાજાઓ જતાવ્યા. હુંજ રાજાની દીકરી છતાં કશું ન કરી શકું, એ મારાથી કેમ જમાય ?

ટાકર્વીન

ત્યારે તારા દીલની મુરાદ શી છે ? તારે શું થવું છે ?

દુલીઆ

મારે રોમમાં રાણી થવું છે. અત્યારે પણ દીલથી અને આશા-કલ્પનામાં તો હું રાણીજ છું, પણ મારે રીતસર રાણી જનવું છે. અહારથી ખીજ કાઢીને નમવું પડે એ મારાથી નથી જમાતું. મનેજ સૌએ નમવું જોઈએ; અને મનેજ સૌ નમે એમ તમારે કરવું જોઈએ

ટાકર્વીન

તનેજ સૌ નમે ત્યારે તું કેને નમે, દુલીઆ ?

દુલીઆ

તમને, લુકીઅસ !

ટાકર્વીન

પણ તારા ઘરડા આપને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકશું, તો આપણું શું નહીં બોલાય ?

દુલીઆ

આખી આલમ જાણે છે, કે રાજ્ય મેળવવામાં સગપણો ટકતાં નથી. બાકી તો મગદુર કેતાની છે કે આપણી સામે એક અક્ષર પણ

બોલી શકે ? આપણા જેવી ઉચી પદ્ધતિ એક મોટો લાભ એ છે કે માણસો મનમાં ગમે તે માને અને સમજે અને ખીઠ પાછળ ગમે તે બોલે; પણ રૂબરૂ કે બહારમાં કોઈથી કશી ચું કે ચાં થઈ શકે નહીં !

ટાકવીન

અરે વાહરે, મારી બહાદુર દુલીઆ ! ત્યારે સાંભળ. તું ધારે છે તેવો હું શાંત બેસી રહ્યો નથી. ઘણી ખરી-બધી તૈયારીઓ થઈ ચુકી છે.

દુલીઆ

શું કહો છો, લુકીઅસ ! અને અત્યાર સુધી મને અધારામાં રાખી ! કશીજ ખબર પડવા ન દીધી !

ટાકવીન

માત્ર તને રાજી કરવાને. જો, સાંભળ. ઘણા અમીરો આપણા પક્ષમાં આવી ચુક્યા છે. કેટલાકને મેં બક્ષીસો આપી છે; કેટલાકને માત્ર લાલચો; અને કેટલાકને મારા બાપે તેમને માટે જે ક્યું હતું તેની યાદી આપી છે. હવે ફક્ત એક દિવસ લાગ જોઈને ધા કરવાનો બાકી છે. દોસ્તોને લઈને સેનેટમાં જઈશ, તત્ખ પર બેસીશ, તાજ ધરાવીશ, અને જો સર્વીઅસ હા ના કરવા આવશે, તો તેને બનથી મારી નાખીશ. બોલ, એ ઘાટ કેવો લાગે છે ?

દુલીઆ

ફક્કડ. ખરાબર બહાદુર આદમીને ઘટે તેવો. વાર, એ વિચાર ક્યારે પાર પાડવા ધારો છો ?

ટાકવીન

એટલાથી બસ નથી. ખાનગી પગારો આપીને મેં હથીઆરબંધ માણસોની એક સારીજેવી ટુકડી તૈયાર કરી છે. ખરે વખતે કોઈ હા ના કરે, તેનું માથું ધડથી પડવું જોઈએ અને એ કામ દર વખતે મારા પોતાથી કે કોઈ અમીરોથી ન થાય.

દુલીઆ

તમે દૂરદેશી ને બધી રીતે કુશળ છો.

ટાકવીન

વળી મેં આસપાસના રાજાઓ સાથે સંદેશા ચલાવ્યા છે. ક્ષાસ' પોર્સેનાનો કાગળ આવી ગયો છે. ખીજા પણ ઘણા ખરા મને અનુકુળ થયા છે.

દુલીઆ

તમારી શી તારીફ કરે !

ટાકવીન

તારીફની ખાતર આ બધું હું તને કહેતો નથી. માત્ર એટલા માટે કહું છું કે તૈયારી કેટલી બધી કરવાની હતી તે તારા ધ્યાનમાં આવે અને વખત નકામો ગએલો ન લાગે.

દુલીઆ

હવે તો મને બધી ખાતરી થઈ ચુકી !

ટાકવીન

મારાં અગાઉનાં વચનો પ્રમાણે તૈયારી પુરેપુરી લાગે છે ?

દુલીઆ

પુરેપુરી. માફ કરજો. મારાથી હિતાવળમાં વધારે પડતું બોલાઈ ગયું. પણ તમારી પદવીને માટે દાઝ સિવાય ખીજા મને કશી લાગણી નહોતી, અને નથી.

ટાકવીન

તે હું જાણું છું, સારી રીતે જાણું છું, દુલીઆ ! સિંહણની સાથે લગ્ન કરવું કે જેવી તેવી વાત નથી. મેં કયું ત્યારે ખાતર દુલીઆના પ્રુશમીજનની મને ખરાબર ખબર હતી.

દુલીઆ

અને હું પણ સિંહ સમજીનેજ મોહી પડી છું. જેઠું છું કે મારી ભુલ થઈ નથી.

(ઓલિંગન આવે છે, અને બંને વચ છે.)

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ—શૈભમાં સેનેટ હાઉસ. પડદો ઉપડતાં ટાકર્ચીન તખ્ત પર બેઠેલા દેખાય છે; અને કેટલાક સેનેટરો એક પછી એક આવી પોતપોત ને આસને બેસે છે.

ટાકર્ચીન

હું જોઉં છું કે મારા હુકમને માન આપી જ્યાં મુખ્ય મુખ્ય ગૃહસ્થો હાજર થઈ ગયા છે. તો સાંજળો, ગૃહસ્થો ! મરહુમ રાજના એટલે મારા બાપના અકાલ મરણ પછી એક ગુલામ, માત્ર એક સ્ત્રીની મહેરબાનીથી રાજ્યને જાણી પડ્યો છે. તેનો બાપ પણ ગુલામ હતો. લોકોએ તેને પ્રસંદ કર્યો નહોતો, કે તમે તેને સંમતિ આપી નહોતી. તે નીચ કુળમાં જન્મ્યો છે, અને આવી રીતે રાજ બન્યો છે. માટેજ પોતે જે વર્ગનો છે તે હલકા વર્ગને તે હંમેશાં ઉત્તેજન આપતો આવ્યો છે. બીજાઓની કુલીનતા તરફ તેને ધિક્કાર છે. સારા સારા ગૃહસ્થોની જમીનો ખુંચવી લઈને તેણે હલકા લોકોમાં વહેંચી આપી છે. પહેલાં કર આપી પ્રજા ભરતી હતી. તેણે એવી ગોઠવણ કરી છે કે કરનો બોલને આગ્રહાર માણસો ઉપરજ પડે છે. વસ્તીની ગણતરી અને સૌની મીલકતની નોંધ તેણે કરાવી છે, તે એટલાજ માટે કે વધારે ધનાઢ્ય શહેરીઓની બીજાઓને અદેખાઈ આવે. તેનો અંદરનો હેતુ એ લાગે છે કે વખત આવે ત્યારે ધનવાનો પાસેથી ધન પડાવી લઈને પછી તે કંગાલોમાં લુંટાવવું ! આવા નાલાયક અને હક્ક વગર રાજ્યના માલિક થઈ પડનારને મારાથી તો વધારે વાર સંખ્યા તેમ નથી. હું ધારું છું અને ખાત્રી છે કે મેં આજે જે પગલું ભર્યું છે તે તમે સૌ વાજબી ગણશે અને તેમાં તમારી સંમતિ આપશો. બોલો તમે સૌ મને રાજ તરીકે કબુલ રાખો છો કે નહીં ?

મેમીલીઅસ

આપ નામદાર ખરું કહો છો. આપજ અમારા સાચા રાજ છો. એ સર્વીઅસનું શાસન અંધ પડ્યું જોઈએ !

હોરટીલીઅસ

એવા નાલાયક ગુલામને તો કતલ કરવો ઘટે !

ટીઅસ

એને અહોજ પકડી મંગાવીએ તો કેમ ?

મેમીલીઅસ

આ તે પોતે આવે ! સાથે ફેટલાક હથીઆરખંધ માણસો પણ છે. સાવધાન ટાકવીન !

(સર્જીઅસ ફેટલાક માણસો સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

સર્જીઅસ

(તખ્ત પાસે જઈને)

કેમ રે ટાકવીન ! એવકુફ ! આ શું તોફાન છે ? તું કોના તખ્ત પર બેસી ગયો છે ? કોના અધિકારથી તું સેનેટ બોલાવે છે ? અરે કમખખત ! બિતરી જા જાદી !

ટાકવીન

અરે ગુલામ ! તને ખબર નથી કે હું માજી રાજાનો દીકરો છું એટલે આ મારા બાપનુંજ તખ્ત છે ? તારા કરતાં આ આસને બેસવાનો મારો હક્ક વધારે છે. તેં રાજ્ય બચાવી પાડીને લાંબા વખત સુધી આ ગૃહસ્થાને અપમાન આપ્યું છે. હવે તારૂંઆવી બન્યું સમજ !

સર્જીઅસના સાથીઓ

અરે, રાજાનું આવું અપમાન ? મારો ! કાગો !

(બધા ધસે જાય)

ટાકવીન

આલ્યા આવો !

(બધા સજ્જ થઈ બચે છે. ટાકવીનના હથીઆરખંધ માણસો દોડી આવો સર્જીઅસના સાથીઓને મારે છે. સર્જીઅસ ગ્રમ્મી થાય છે. તેને પોતાના સાથીઓ કપાતાં ન સહી પડે છે.)

હોસ્ટીલીઅસ

હજુર, મને રજા છે કાંટાને પુરેપુરો દાખીને કચરી નાખવાની ?

ટાકર્વીન

૧. બે-ચાર બહાદુર માણસો લાઇને જાઓ, અને જે કરે! તે જલ્દી કરો ! અમે થોડીવાર અહીંજ રહેશું.

(બે દાસીઓ સાથે દુલીઆ પ્રવેશ કરે છે.)

દુલીઆ

મહારાજા ટાકર્વીનનો વિજય થાઓ !

ટાકર્વીન

તમે અહીં, દુલીઆ ? આ સ્થાન હાલ બાતુઓની હાજરીને હાયક રહું નથી.

દુલીઆ

મહારાજા ટાકર્વીનને મુઆરકબાદી આપવાનું આજ સ્થાન છે !

હોસ્ટીલીઅસ

(પ્રવેશાને)

મહારાજા ટાકર્વીનનો વિજય થાઓ ! સર્વીઅસનો જીવ તેના દેહમાં નથી !

ટાકર્વીન

એ પણ સારું થયું. વાર, હવે ?

દુલીઆ

હવે સંગીત ! સંગીત વગર રાજ્યારોહણની ક્રિયા પુરી ગણાયજ નહીં. દરમ્યાન હું પોતે આપને રાજમુગટ પહેરાવું, અને હાથમાં રાજ-દંડ આપું.

(મુગટ પહેરાવી હાથમાં દંડ આપે છે.)

અરે ! ખોલાવો ગાવાવાળી દાસીઓને ! અહીં આવી મહારાજનું
અનરંજન કરે !

(ગાવાવાળી દાસીઓ આવી, ચક્રમાં ગેઠવાઈ નય છે.)

દાસીઓ

શુભ સદા વરસજો મહારાજ !

કરી તમામ રિપુને વડી સજા !

જય બધે કરો, જશ જગે ભરો,

જન પીડા હરો, રતિસરે સરો,

દીલ મહીં કરો, ભવ સુખે તરો !

પિતાની શુભ કીર્તિને વધારે ઓળ આપજો :

અજ્ઞાનાં પ્રેમથી રાજ ! કલેશ ને કષ્ટ કાપજો !

સકલ સુરવરો

બલ ક્ષત્રીતરો !

માગીએ અમે :

રહો સુખી તમે !

દુઃશાસનો નમે :

કો નહીં દમે :

શોક સૌ શમે :

સંપદે રમે !

(નાચે છે. ધીમે ધીમે સૌ નય છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ—રોમમાં એક એકાંત બાગ. પુરૂષ પ્રવેશ કરે છે

પ્રુટસ

આહ ! રાજનું ખુન ! અને તે પણ સર્વીઅસ જેવાનું ! અરે રોમ ! રોમ ! તારૂં આ શું થવા ખેડું છે ? ઓ જન્મભોમ ! માતર ! આ જુલમ કેમ સાંખ્યો જાય ! આહ ! લોહી ઉઠ્ઠે છે, રવેશ્વાં ઉભાં થાય છે. શું કંઈ ?

ટાકર્વીનને ઝખ્ખે કરી શકું. પણ ટાકર્વીનને એકને કાપી નાખવાથી રાજના રિવાજને કાપી શકતો નથી ! મારે તો એક એ રીવાજનેજ નાખુદ કરી નાંખવો છે. રાજ એટલે કોણ ? પ્રજામાં પોતાના તેજસ્વી ગુણોથી જે સર્વેપરિ વિરાજે તે !

ગરીબ બિચારા રોમના લોકો ! તમે શું એટલી વારમાં ભૂલી ગયા કે રોમમાં વંશપરંપરાનો હક્ક પહેલેથીજ મનાયો નથી ? ટાકર્વીન અગાઉના રાજનો દીકરો છે, એ ખરી વાત. પણ રાજનો દીકરો થયો તેથી શું ? રાજનો દીકરો છતાં દારૂમાં અને દુષ્ટતામાં પડ્યો રહે, તો તે ગુલામથી પણ હલકો બની શકે છે. અને ટાકર્વીન તો ખુની છે !

મહાન દૌષ્ણિતર ! તારી શું એવી ઈચ્છા છે કે આવા ત્રાસદાયક બનાવો બનવાને લીધે રોમમાં સ્વતંત્રતાનો નહિ, પણ મોક્ષનો અને સ્વરાજ્યનો ઉદય પહેલો થાય ? જ્યાં સુધી જુલમ ને અન્યાયને માત્ર સહી લેવાની વૃત્તિ છે, ત્યાં સુધી માણસમાં માણસાઈ નથી. ખરી માણસાઈ—ખરૂં પુરૂષત્વ અને સ્ત્રીત્વ—મોક્ષની હવામાંજ ખીલી શકે છે. એ મેળવવા સારૂં સારાસારા માણસોને પોતાનાં લોહીનો ભોગ આપવો પડે, તેમનાં બાલ્યવૃત્તાંતી ખુવારી થાય, કું કું આફતો પડે, અને વેદનાના વરસાદ વરસે, તોપણ છેવટે જો તેથી મોક્ષ મળે, તો દેશને લાલજ છે.

પણ ટાકર્વીને માત્ર રાજનું જ ખુન કરાવું નથી ! ખીણ કતલ પણ તેણે કેટલી બધી ચલાવી છે ! મામા ! મારા ભાઈને—તારી સગી

ખેતના દીકરાને કાપી નંખાવતા તારું કાળજી શું ક'યુંજ નહોં?
પાપી ! પાપીને લાગણી શી ? પણ યાદ રાખ, મામા !
હું તને છોડવાનો નથી ! તું હજી મને ઓળખતો નથી !
અત્યાર સુધી એકાંતમાં રહીને મેં અભ્યાસજ કર્યો છે, એટલે તું
મને અશક્ત સમજે છે, ઠીક છે. હું જડતાનો પુરેપુરો દેખાવ ધારણ
કરીશ. જુટસ તમે બધા કહો છો તો બહારથી 'જુટસ'જ રહીશ.
બળતા હૃદયને અને તેજસ્વી બુદ્ધિને બરાબર વખત આવતાં સુધી ઢાંકી
રાખીશ, અને દુનિયાને બુદ્ધ સ્વરૂપ દેખાડીશ ! પણ નીચ ખુની !
એક દિવસ એવો અવશ્ય આવશે, કે બ્યારે તને તારાં દુષ્ટ કર્મોની
સજા પુરેપુરી મળશે, અને તે આ હાથથી !

મારી જાગીર પર તારી નજર છે એ હું જાણું છું. જાગીર
જશે તેની મને પરવા નથી. જુટસ તને નિર્માલ્ય લાગશે. છો લાગે !
જુટસમાં કંઈ આશ લરી છે તે અત્યારે તને કે કોઈને બતાવવાની
કશી જરૂર નથી.

પણ મારા લાઈના ખુન કરતાં મારા દેશની તું જે પાયમાલી
કરવા બેસે છે તેથી મને ઘણું વધારે લાગે છે. દેશદ્રોહ એ ધોરમાં
ધોર પાપ છે. રોમન સેનેટનું શું ન્યાયી બંધારણ ! આગળના રાજા-
ઓની શી સમાન રાજનીતિ ! કૂર ટાકર્વિન ! તું એ બધાં પર
પાણી ફેરવે છે. પણ હરકત નહીં. તને જોઈં છું. પ્રભુની છુપી
પોલીસને તારી આતમી મળી ચુકી છે !

(નેપથ્યમાં અવાજ થાય છે.)

“ અરે ગજબ ! ગજબ ! બુલમ ! બુલમ ! ”

આ અવાજ ક્યાંથી આવે છે ? ચાલ, જઈને તપાસ કરે !

(ત્વરાથી જાય છે.)

પ્રવેશ થોથો.

રથજી—શ્રીમદાં એક બહેર માર્ગ. રામ સર્વોચ્ચસત્ત્વ શબ્દ રસતાસ્તં
પડયું છે દુલીઆનો રથ હાંકનાર તે જોઈને ચમકે છે.

સારાંથ

અરે ગજળ ! ગજળ ! જુલમ ! જુલમ ! બાઈ સાહેબ, જુઓ
તો ખરાં !

દુલીઆ

કેમ રે ! રથ રોકે છે ? શું જોવાનું છે ?

સારથિ

આ રાજા સર્વોચ્ચસત્ત્વ શરીર પડયું છે. જીવ નથી !

દુલીઆ

અરે મૂર્ખ ! તેમાં શું થયું ? તેના એજ હાલ થવા ધટે. ચલાવ
તેના શરીર પર થઈને મારો રથ !

સારથિ

પણ બાઈ સાહેબ, આપના બાપનું આ રાજ છે.

દુલીઆ

કમળત ! તારે પોતાને મરવું છે કે જીવવું છે ? ચલાવ રથ તેના
ઉપર થઈને ! ભલે પૈડાં એ લોહીથી રંગાય ! હું તને હુકમ કરું
છું. ચલાવ !

સારથિ

તોઆ ! તોઆ ! પણ અફસોસ ! ગુલામથી હુકમની સામે યશ
મોકાતું નથી !

(રથ હાંકે છે. સ્ત્રીઓનું એક ટોળું આવી પહોંચે છે.)

લુકીશીઆ

મહાકોપનાં ચિહ્નો દેખાય, મહાકોપ !

૧ લી સ્ત્રી

ક્યાં ?

લુકીશીઆ

અહા ! લોપ શો નીતિનો પેખાય ! મહાકોપ !

૨ જ સ્ત્રી

પણ થયું શું ?

લુકીશીઆ

પિતાદેહ પુત્રીથી છુંદાય ! મહાકોપ.

૧ લી સ્ત્રી

અરે ક્યાં ? ક્યાં ?

લુકીશીઆ

જુએ આ પડી રાજા કેરી કાય ! મહાકોપ !

પિતાના દેહની ઉપર ચલાવી આપની ગાડી,

ખનાવી રોમમાં પાપી જહન્નમના સમી ખાડી;

અરેરે ! દુષ્ટ દુઝીઆ, શું ન આવી કે' તુજને લાજ ?

અરે ! ધિક્કાર છે ! શીટકાર છે એ તપ્ત ને એ તાજ !

અનર્થ આ નહીં શુરો સહે, નહીં સગ્ન વિનાં સુખ મેહીં દહે;

અધર્મીને પ્રજ્વળશે અધર્મ, મૌ નીહાળશે !

નહીં આ શહેરમાં સારાનો હવે વાસ ઘટે:

ખરી મનુષ્યતા આવી હવામાં ખાસ ઘટે !

કાલેકીઆ જઈને ત્યાં જ અમે તો રહેશું:

જ્યાં લરી અહીં ન પાપ તણો ત્રાસ મટે !

૧ લી સ્ત્રી

પણ એન, અમે ક્યાં જઈએ ? અમારે ખીજે ક્યાંય ઘર નથી.

૨ જી સ્ત્રી

ઘર મૂકીને ક્યાં જવાય, એન ? અમારે તો જે માથે પડશે તે સહન કર્યા વગર છુટકો નથી.

તુકીશીઆ

જેમનાથી જઈ શકાય, નહીં, તેમને બહારગામ જવાનું હું કહેતી નથી. હું તો માત્ર મેં જે ઠરાવ કર્યો છે તે તમારી પાસે જાહેર કરું છું. આ “ગોઝારી” શેરી છે. તે પર નજર કરવા પણ હું રાજી નથી.

૧ લી સ્ત્રી

એ ઠીક નામ આપ્યું, એન ! ચાલો, આપણે સૌ તેને “ગોઝારી” શેરી કહેવા માંડીએ; એટલે આખા રોમમાં એ નામ પ્રસરી જશે.

બધી સ્ત્રીઓ

ગોઝારી શેરી ! ગોઝારી શેરી ! ગોઝારી શેરી !

તુકીશીઆ

બહેનો, જુઓ તો ખરાં ! તુકીઆ જેવી તે કોઈ દીકરી હોય ? કોઈ સ્ત્રી હોય ? પોતાના આપને મારી નાંખાવતાં અને તેના લોહી ઉપર—અરે ! તેના શબ ઉપર—રથ ચલાવતાં કોઈનો જીવ ચાલે ! એવી સ્ત્રી જ્યારે રાણી થશે, ત્યારે કોણ જાણે શો ધાણ વળશે !

૧ લી સ્ત્રી

તુકીઆ સ્ત્રી નહીં પણ રાક્ષસી છે. તેના દીકરાઓનેજ, જુઓને હજી તો ઉગીને ઉભા નથી થયા ત્યાં તો પરાક્રમ ઝગડાવવા માંડ્યા છે.

૨ જ સ્ત્રી

શું રોમ ઉપર દેવી કોપ ઉતર્યો છે ? નહોં તો આવા બતાવો
શા માટે બને ?

લુકીશીઆ

મહાકોપનાંજ આ બધાં સક્ષણો છે, પણ આપણે જાણી શકતાં
નથી. જો દેવોની ઇચ્છા રોમનું ભકું કરવાની હશે તો આવા સંજો-
ગોમાંથી પણ ભકું થઈ શકશે.

૧ સ્ત્રી સ્ત્રી

અમને તો એવું કંઈ દેખાતું નથી, જેન ! અમને તો રોમની
દુર્દશાજ દેખાય છે.

લુકીશીઆ

તો ચાલો, આપણે સંકટનિવારણ માટે વેસ્ટા માતાની પ્રાર્થના
કરીએ.

મહાકોપના ચિહ્નો દેખાય, મહાકોપ !

સૌ સ્ત્રીઓ

સદૃશ જનનિ ! અમ દુઃખ હરજો !

વિપમ આ વખતમાં નિજ ગણી,

દયા દીલ ધરજો :

કષ્ટ દૂર કરજો !

અન્ય છે ના સ્થાન એવું જ્યાં કશું કહેવાય :

આપણે ખુરી, જનેતા ! શી રીતે સહેવાય ?

સકસણ નિજ જન પર બનજો :

હૃદય ઉતારજો ! અમીરસ ઝરજો !

(ગાતાં ગાતાં સૌ બચ છે.)

પ્રવેશ પાંચમો

૨૪૭—કોલોડીઆમાં કોલોગમનને ગઢ.

(કોડીશીઆ હાથમાં એક દાર નચારતી અને ગાતી ગાતી સખીઓ સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

કોડીશીઆ

સ્વામીના કંઠમાં પહેરાવું હાર !

સુંદર શાં નવલાં કુસુમોઃ

નવલાંઃ ધવલાંઃ વિમલાંઃ કુમલાં ! સ્વામીના-

૧ લી સખી

સખી, જરા સખુર કર, ધરાં ઉપર ધર,

પરાગ તવ ચરણથી ઝરે !

કોડીશીઆ

વાર, વાર !

૨ જી સખી

સખી, નવીન રસ મહીં વિકીન તવ ઉર

રખે કવચપટ થકી સરે !

કોડીશીઆ

બ, ગાંડી ન થા !

૩ જી સખી

નવા નવા સખી, વિલાસમાં, ઉરઝલાસમાં,

પતિની પાસમાં, મૃદુ સુહાસમાં, મતિ રખે ગુમાવ !

કોડીશીઆ

પ્રાણપતિ પાછળ છું થેલી, સખી ! ખેલી, સખી !

[કોલોડાઈન અચાનક પ્રવેશ કરે છે.]

કોલ્લેટાઇન

આ તસ્તી વેલી, સખી ! કેવી કરે કેલિ, સખી !

લુકીશીઆ

સ્વામીન! કંઠમાં પહેરાવું હાર !

(પહેરાવે છે. સખીઓ જાય છે.)

પણ મારે તમારી સાથે રીસાવું છે ! સવારે મને એકલી મૂકીને કેમ ચાલ્યા ગયા ? તમારો પગજ કેમ ઉપડ્યો ? હું એવા શા અપરાધમાં આવેલી કે તમારે એમ કરવું પડ્યું ?

કોલ્લેટાઇન

અરે ! શું હું સવારમાં એકલો કરવા મળ્યું ન જઈ શકું ? મને એટલી પણ છુટ નહીં ?

લુકીશીઆ

એકલા જવાની નહીં. તમારે મને ઉઠાડવી થટતી હતી.

કોલ્લેટાઇન

શું વહેલાં સવારમાં તને સાથે આવવાની તસ્દી આપવી ? શું તારી મીઠી ગુલાબી નીંદરમાં ભંગ કરવો ?

લુકીશીઆ

હૃદયની શાંતિમાં ભંગ થાય તે કરતાં નીંદરનો ભંગ હજાર દરજ્જે સારો ! કારણકે મને ઉંઘમાં તમારા જવાની ખબર પડે છે. અને હું જાગી જાઉં છું, એ વાતનો તમને ઘણીવાર અનુભવ થયો છે. ઓ વહાલા ! મને કેટલી કેટલી અને કેવી કેવી ચિંતાઓ થાય છે તે તમને ક્યાં કહેવા બેસું ?

કોલ્લેટાઇન

ગાંડી લુકીસી ! શું મારી પણ તારે ચિંતા કરવી થટે ?

લુકીશીઆ

હા, મારા કોલ ! કદાચ ત્રીઓ માતાઓ હોવાથી તેમનું હૃદય સ્વાભાવિક રીતે ચિંતાવુન રહેતું હશે.

કોલ્લેટાઈન

પણ હું તને કેમ જગાડી શકું ? તું નહાના કુમારને ધવરાવીને તરતની સુતેલી હતી. મારું દીન જગાડતાં ન આશ્યું.

લુકીશીઆ

છતાં તમે જો જગાડી હતા તો હું જરૂર સાથે આવત.

કોલ્લેટાઈન

તને એટલું વહેલું સાથે ચાલવું ગમત ? ગુલાબી નોંદરને છોડીને પણ ?

લુકીશીઆ

હા, વહાલા ! મને હમેશાં સહચાર ગમે છે, વિયોગ નથી ગમતો. તમને વિયોગ ગમે છે ?

કોલ્લેટાઈન

વિયોગ ? વિયોગ તે કામને ગમી શકે ?

લુકીશીઆ

ત્યારે એકલા જવાની તમને કેમ ઇચ્છા થાય છે ? નહાના કુમારને જોતાં જોતાં ધરમાંજ એસી રહેવાની કેમ નથી થતી ?

કોલ્લેટાઈન

શું બહાર જવાની ઇચ્છાજ ન થવી જોઈએ ?

લુકીશીઆ

ખીલકુલ નહીં, મારા કોલ ! એકલા બહાર જવાની નહીંજ.

કોલ્લેટાઈન

એ તો જીલમ કહેવાય, લુકીસી !

લુકીશીઆ

ત્યારે એ સ્પષ્ટ છે કે તમને ક્ષણક્ષણનો સહચાર પસંદ નથી. તમને અમારા સિવાય ખીજ પણ કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા રહે છે ખરી !

કોલ્લેટાઈન

કેમ ન રહે ?

લુકીશીઆ

હું તમને ચાહું છું એજ રીતે જો તમે મને ચાહતા હો તો ન રહે !

કોલ્લેટાઈન

શું ? હું તને બરાબર ચાહતો નથી ? અફસોસ ! “ વર્ષોના સહવાસથી પણ, અરે ! જાણ્યો નહોં તેં મને ! ” ખેર તો મારે શા માટે પાસે રહીને ચાહ વગરનું દર્શન આપવું ?

(કોલ્લેટાઈન જવા માટે છે.)

લુકીશીઆ

અરે !

“ જીવત્સુ તાતપાદેષુ નવે દારપરિગ્રહે ।

માતૃભ ચિન્ત્યમાનાનાં તે દિ નો દિવસા ગતાઃ ॥ ”

(કોલ્લેટાઈન પાછા આવે છે.)

કોલ્લેટાઈન

લુકીશી, આમ છેક જુલમ ન કર. ચાલુ હવે ડાહી થઈ જા !

(તેને અડકવા નય છે.)

લુકીશીઆ

(હઠી જઈને)

નહોં, મને અડકશો નહોં ! પ્રથમ વચન આપો, કે હવેથી એ પ્રમાણે કહ્યા વગર બહાર નહોં જાઓ !

કોલ્લેટાઈન

તું છતી, અને હું હાર્યો ! લે આ વચન આપું છું.

(બંને બેઠે છે, અને અંતઃપુરમાં નય છે.)

પ્રવેશ છંદો

સ્થળ—રામમાં એક રાજમાર્ગ.

(૮ ઘટસ અને એરંસ વાત કરતા પ્રવેશ કરે છે.)

ટાઈટલ

ભાઈ એરંસ ! રાજમહેલના થાંભલામાંથી જે સર્પ નીકળ્યો તેની રક્તિ વાત કહું ? તું હાજર હોત તો ચકિત થઈ જાત ! ચોતરફ ફર્યો ! એવો મોટો અને ચકચકિત ! બાપુજીને હૃદયમાં દર્દ થઈ આવ્યું. ઇટરફાં જોશીઓને બોલાવ્યા. એમણે કેં કેં ખુલાસા કર્યા. મહારાજને કસાથી સંતોષ ન થયો. છેવટ આજ્ઞા કરી છે કે આપણુ બન્નેએ ઉઘડીને મંદિરે જવું અને ત્યાંની દેવવાણી પાસેથી ખુલાસો લઈ આવવો. એક સાર વહાણ તૈયાર કરવાનો હુકમ આપી દીધો છે અને સાથે ગમે તેટલાં માણસો લઈ જવાની છુટ છે. બોલ, હવે શું કરશું ?

એરંસ

ઉઘડીને મંદિરે જવું ? મુસાફરી લાંબી અને આકરી તો લાગશે. પણ, સાથે કાને લેશું ?

ટાઈટલ

મને લાગે છે કે છુટસને સાથે રાખીશું તો આપણને કીક આનંદ થશે. દાસદાસીઓ ગમે તેટલાં સાથે આવશે તેની અડચણ નથી, પણ બહારનાં માણસોમાંથી બીજા કોઈને પસંદ નહીં કરાય, કારણ કે દેવવાણીની પારકાને ખજાર ન પડે એવી બાપુજીની ઇચ્છા છે. પાંચુ છુટસ લો ચક્રમ છે એટલે કશું સમજવાનો નથી !

એરંસ

એ વિચાર કીક છે. તાકડે છુટસ પોતેજ આ તરફ આવે છે ! તેને કહીએ.

(છુટસ પ્રવેશ કરે છે.)

ટાઈટસ

આવો, લાઈ જુટસ ! છે તો ખુશીમાં ?

જુટસ

કોણ હું તમારો લાઈ ? નહીં, રાજકુમાર ! હું તમારા ધરને
લાણેજ ખરો : પણ તમારો લાઈ નહીં !

એરંસ

કેમ રે જુટસ ! તમે અમારી સાથેના સંબંધની અવગણના
કરો છો ?

જુટસ

અવગણના નહીં. તમે ટાકવીનો રૈયત હતા ત્યાં સુધી તમને લાઈ
કહેવામાં હરકત નહોતી. પણ હવે ગાદી મળી એટલે રાજકુમાર સાથે
સગપણ ધરાવવાનું મારું ગળું નથી. મારું માથું ધડ ઉપર રાખવા
જેટલી અઝકલ તો મારામાં છે !

ટાઈટસ

વાર, જુટસ ! પણ રાજમહેલના બનાવની તો ખબર છે ના ?

જુટસ

નહીં, મને કશીજ ખબર નથી. વળી શું થયું છે ?

ટાઈટસ

એક મોટો ભયંકર સપ થાંભલામાંથી નીકળીને ચોતરફ ફરી
અદૃશ્ય થઈ ગયો, અને તેટલા માટે અમને કેલ્લી જવાનો હુકમ
થયો છે.

જુટસ

ઓ : હો ! ત્યારે તો તમને મજા પડશે !

એરંસ

પણ ટાઈટસે અને મેં હરાવ કર્યો છે કે તમને પણ સાથે લેવા.

પ્રુટસ

કેમ, તમારો વિદ્વષક બની તમને હસાવવા સારું કે ?

ટાઇટસ

વિદ્વષક નહીં, પણ—

પ્રુટસ

તમને વિનોદ કરાવવાને. અસ્તુ. વિનોદ તો હું એટલો બધો કરાવીશ કે હસી હસીને તમારાં પડખાં દુઃખવા આવશે. વાર, કાલ્હે-ટાઇન આવે છે કે ?

એરંસ

ના. કાલ્હેટાઇન ઈચ્છીમારીથી હેરાન છે. તે કહે છે કે લુક્રીસી રબ આપતી નથી. ખેર, તમને તો સતી કે મતિ કોઈ રોકનાર નથી. તો આશા છે, કે તમે ના નહીં પાડો.

પ્રુટસ

બંને રોકનાર હોત તો પણ હું તમારું વચન ઊંચાપત નહીં. વાર, આલવાનું ક્યારે છે ?

ટાઇટસ

બે દિવસમાં. ટાઇપિરના નવા ઘાટ ઉપર આજથી ત્રીજે દિવસે સવારમાં આવી મળશે કે ? સલામ !

પ્રુટસ

સલામ, રાજકુમાર ! જરૂર આવી મળીશ.

(પ્રુટસ જરા આગળ આવી ઉભો રહે છે. ટાઇટસ અને એરંસ ફરતા ફરતા ગાય છે.)

ટાઇટસ, એરંસ

આલો, આલો, આલો, તૈયારી કરીએ !

ડેક્કીની છે યાત્રા લાંબી:

પારાવારમાં છે દ્વાર તોયે, યાર !

લેશું બહાર એ નિર્ધાર, ના કે વાર !

શરાબ લઈને સમુદ્ર વરશું:
 નવી નવી કેં મઝાઓ કરશું:
 ઉદારી સઘળી દીવથી હરશું:
 બધા મુલકમાં સુખેથી ફરશું !
 છે ઉત્સાહ અંગે અંગ:
 લઈએ લહાવ યારો સંગ:
 ને ને દેમ ખીણે રંગ !

(બંને ખચ છે.)

બુટસ

હા ! ટાકવીંનને ગાદી પર બેઠાને પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં ! એટલા વખતમાં તેણે શું શું કીધું? સેક્સટસના પ્રપંચથી જેમીઆઈ લીધું. એરીશીઆના ટર્નસ હોટેનીઅસને મારી નાંખાવ્યો. બુપીટરનું મોટું દેવાલય અને ખીજાં મકાનો બંધાવવામાં પ્રજાને બળાતકારે કામ કરવું પડે છે, તેથી ઘણા કંચર થયા છે. પણ ટાકવીંન પ્રજાની કે સેનેટની દરકાર કરતો નથી. તેણે પોતાનો પક્ષ એવો જમાવ્યો છે કે તેની સામે શી રીતે થવાય એ કોઈને સૂઝતું નથી. વાર, શીકર નહીં. પાપનો ઘંટા ભરાતો જાય છે. લશ્કરી સીપાઈમાં પણ ઘણાનાં દીક્રા મેં નપાસ્યાં છે. હજી વધારે બુલમ અને ત્રાસ ભલે થાય. થોડા વખતમાં ટાકવીંનની આસપાસ મોટી આગનો બધો સરંજામ એકઠો થઈ જશે અને પછી એક ચીનગારી પડતાં તે તમામ અહંકારી કુટુંબ બળીને ભસ્મ થશે એમાં કશો શક નથી. ચાલ, હાલ તો મારા ભવિષ્યના વિચારોને ડેલ્ફીની દેવવાણી કેવું ઉત્તેજન આપે છે તે જાણવાના પ્રસંગનો ઉપયોગ કરી લઉં. ટાઈટસને અને એરંસને ખીચારાએજો બચ્ચર નથી કે કોને તેઓ સ.થે લઈ જાય છે !

(બચ છે.)

પ્રુટસ

કેમ, તમારો વિદ્વપક બની તમને હસાવવા સારું કે ?

ટાઇટસ

વિદ્વપક નહીં, પણ—

પ્રુટસ

તમને વિનોદ કરાવવાને. અસ્તુ. વિનોદ તો હું એટલો બધો કરાવીશ કે હસી હસીને તમારાં પડખાં દુઃખવા આવશે. વાર, કોલ્લે-ટાઇન આવે છે કે ?

એરંસ

ના. કોલ્લેટાઇન ઈસ્ક્રીમારીથી હેરાન છે. તે કહે છે કે લુક્રીસી રબ આપતી નથી. ખેર, તમને તો સતી કે મતિ કોઈ રોકનાર નથી. તો આશા છે, કે તમે ના નહીં પાડો.

પ્રુટસ

બંને રોકનાર હોત તો પણ હું તમારું વચન ઊંચાપત નહીં. વાર, ચાલવાનું ક્યારે છે ?

ટાઇટસ

બે દિવસમાં. ટાઇબરના નવા ઘાટ ઉપર આજથી ત્રીજે દિવસે સવારમાં આવી મળશો કે ? સલામ !

પ્રુટસ

સલામ, રાજકુમાર ! જરૂર આવી મળીશ.

(પ્રુટસ જરા આગળ ચાલી ઉભો રહે છે. ટાઇટસ અને એરંસ ફરતા ફરતા ગાય છે.)

ટાઇટસ, એરંસ

ચાલો, ચાલો, ચાલો, તૈયારી કરીએ !

ડેલીની છે યાત્રા લાંબી:

પારાવારમાં છે દ્વાર તોયે, યાર !

લેશું બહાર એ નિર્ધાર, ના કે વાર !

શરાબ લઈને સમુદ્ર તરશું:
 નવી નવી કેં મજાઓ કરશું:
 ઉદારી સઘળી દીવથી હરશું:
 બધા મુલકમાં સુખેથી ફરશું !
 છે ઉત્સાહ અંગે અંગ:
 લઈએ લહાવ પારો સંગ:
 ને ને કેમ ખીચે રંગ !

(બંને બચ છે.)

બુટસ

હા ! ટાકવીંનને ગાદી પર બેઠાને પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં ! એટલા વખતમાં તેણે શું શું કીધું? સેકસટસના પ્રપંચથી જેખીઆઈ લીધું. એરીશીઆના ટર્નસ હોર્ડેનીઅસને મારી નાંખાવ્યો. બુપીટરનું મોટું દેવાલય અને ખીજાં મકાનો બંધાવવામાં પ્રજાને બળાતકારે કામ કરવું પડે છે, તેથી ઘણા કંચર થયા છે. પણ ટાકવીંન પ્રજાની કે સેનેટની દરકાર કરતો નથી. તેણે પોતાનો પક્ષ એવો જમાવ્યો છે કે તેની સામે શી રીતે થવાય એ કોઈને સૂઝતું નથી. વાર, શીકર નહીં. પાપનો ઘંડો ભરાતો જાય છે. લશ્કરી સીપાઈમાં પણ ઘણાનાં દીક્ર મેં તપાસ્યાં છે. હજી વધારે બુલમ અને ત્રાસ લલે થાય. થોડા વખતમાં ટાકવીંનની આસપાસ મોટી આગનો બધો સરંજામ એકઠો થઈ જશે અને પછી એક ચીનગારી પડતાં તે તમામ અહંકારી કુટુંબ બળીને ભસ્મ થશે એમાં કશો શક નથી. ચાલ, હાલ તો મારા ભવિષ્યના વિચારોને ડેલ્ફીની દેવવાણી કેવું ઉત્તેજન આપે છે તે જાણવાના પ્રસંગનો ઉપયોગ કરી લઉં. ટાઈટસને અને એરસને ખીચા-રાએજો બગ્ગર નથી કે કોને તેઓ સ.થે લઈ જાય છે !

(બચ છે.)

પ્રવેશ સાતમો

સ્થળ—રેફરીનું મંદિર

યાજકો

ચિત્રં દેવાનામુદગાદનીક

ચક્ષુર્મિત્રસ્ય વરુણસ્યાગ્નેઃ ।

આપ્ના દ્યાવાપૃથિવી અંતરિક્ષં

સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુષ્થ ॥

ઓ ભગવન ! મહાદેવ ! સવિતર ! એપોલો ! બધા દેશમાં અને બધી પ્રજામાં જુદે જુદે નામે તારી એકની જ પૂજા થાય છે એમ અમે સાંભળ્યું છે, અને તારીજ એકની પૂજા કરવી જોઈએ એમ સમજાવવાને માટેજ તેં દરેક પૃથ્વી પર પ્રકાશ પાડવાને એક એક સૂર્યની યોજના કરી છે. જેમ એ સ્થૂલ દુનિયાનો સૂર્ય સ્થૂલ અંધકારને દૂર કરે છે, તેમ તું, ઓ સવિતર ! સૂક્ષ્મ લોકના અંધકારને એટલે અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. મીસર, આસીરીયા, એસાઈલ, ખાદ્ડીયા, હિંદ—એ તમામ પુરાતન દેશોમાં તારો મહિમા ગવાયા કરે છે અને ગવાયા કરશે. પણ ઓ સચરાચર વિશ્વના બનાવનાર તેજસ્વી પિતા ! અહીં તારો અમકાર જેવો પ્રત્યક્ષ છે, તેવો વર્તમાન કાળમાં બીજે કોઈ સ્થાને નથી. અહીં ભક્તો અને શ્રદ્ધાવાળા માણસો તારો પોતાનો શબ્દ સાંભળી શકે છે. શંકાનિવારણનું અહીં મોટું ધામ છે. અહીં સર્વવ્યાપક દેવ ખુલ્લી રીતે શ્રવણપંથમાં પ્રગટ થાય છે. તો સાંભળ અમારી સ્તુતિ અને પ્રાર્થના:—

વિજય, વિજય, વિજય, વિજય,

આપનો ગગન અવનિ ઉપર:

લોકસમસ્તનું- જીવન અંદર
ધારી વહો શુભ તેજ નિરંતર !
સ્વીકારો સેવાપૂર્ણ !

ન અન્ય સમાન પ્રતાપમાં:
સમાય બંધા સુરો આપમાં!

સહુ જગે વસો,
નહીં છતાં ખસો:
વિતરીને રસો,
નિજ દીણે વસો !

આપના નામનો ભાગ કરે બહુ:
શાંત એ તેજનું ધ્યાન ધરે સહુ કો !

અસ્તુ! હવે આવો, રામન રાજકુમારો ! અહીં ઉભા રહી
જીવને પ્રણામ કરો અને પૂછવું હોય તે પૂછો.

એરંસ, ટાઈટસ, બુટસ

વંદીએ દિવસંતા દેવ કરુણાકરા !

મહેર કર: મહેર કર: મહેર કર: મહેર કર !

લખ્યું કેમ હશે ? ભવિષ્યે શું થશે ?

મળેલું શું જશે ? નરાધીશ ચહે,

પ્રભુ ! બાણવા તે.

અતાવો દયાળુ, મુણાવો કૃપાળુ:

નહીં અન્ય સ્થળે કર્યું જ્ઞાન મળે:

જગન્નાથ તમે અને દાસ અમે !

(નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે)

“ચટે તે પડવા માટે, પડે ને ચડવા સહી:

ક્રમ એવો હમેશાંનો વિશ્વનો-ભાગ છે વહી!”

ઐરંસ

એ તે સપને માટે કહ્યું, કે મહારાજને માટે ? ખેર. સમ-
જાવનારા સમજાવશે. કેમ, ટાઈટસ ?

ટાઈટસ

ખીજું શું ? દેવવાણીને થોડોજ ખુલાસો પૂછી શકાય તેમ છે !

પ્રુટસ

(સ્વગત) શી જડતા અને અંધતા !

પુનરીઓ

વાર, ખીજું કે પૂછવાનું છે ?

ટાઈટસ, ઐરંસ

હા. સાંભળો:—

ભવિષ્યમાં આ ત્રણમાં અમારા,

કોનો થવાનો મહિમા વધારે,

એ જાણવાની દીક્ષા ચાહના છે

જાણાવવાની પણ ચાચના છે !

(નેપથ્યમાં અવાજ થાય છે.)

“ ત્રણમાં સર્વથી ખુલ્યો માતાને જે ચુમશે,

ખરે ! સર્વોપરિ તેનો રોમમાં મહિમા થશે ! ”

પ્રુટસ

(જમીન પર પડી ભૂમિને ચુમતાં સ્વગત.)

વંદે માતરમ્ ! ભગવતિ વસુધરે ! તુંજ પ્રાણીમાત્રની માતા છે.
ઐરંસે હું તને ચુબન કરું છું !

ટાઈટસ

કેમ, પ્રુટસ ! એ શું કરે છે ?

બુટસ

કેં નહીં, એ તો જમીન લપસણી હોવાથી હું જરા પડી ગયો.

ટાઇટસ

વાર, હરકત નહીં. પણ બુટસ ! જોજે આ વાત સેક્સટસને કાને ન જાય ! હું અને એરંસ ચોંટીએ નાંખશું અને જેને જાંગે ચીકી આવશે, તે રોમ જઈને પ્રથમ ટુકીઆને સુમશે, તારે તો માજ નથી. એટલે કશું કરવાનું નથી, કેન ?

બુટસ

હા, ખરાબર છે. પણ તમને ખાતરી છે કે દેવવાણીએ દેહની માતાને જ માતા કહી હશે ?

એરંસ

ગરીબ બુટસ ! વળી માતા તે બીજી કોણ હોય ? વાર, તારા મગજમાં કેં જુદો તર્ક આવે છે કે ?

બુટસ

મારા મગજમાં વળી તર્ક ક્યાંથી આવે ? તર્ક માત્ર તમારા કુટુંબમાં વસે છે. આપણને તો દીવાનાના ખ્યાલ આવનાર હોય તો આવે.

ટાઇટસ

ખેર, ચાલો હવે. ભેટ તો આપી દીધી છે, એટલે આપણે પુનઃ-રીઝોની રજા લઈએ. કેમ પુરોહિતો અમને રજા છે ?

યાજ્ઞકે

હાજી, સુખેથી સીધાવો ! સવિતાદેવ તમારું કલ્યાણ કરે !

(સર્વ નવ છે.)

અને એ

રથળ—આઈઆની તજદીક સેકસટસનો વંધુ.

(ટાઇટસ, એરસ, સેકસટસ, કોલ્લેટાઇન, બ્રુટસ, વેલીરીઅસ, અને બીન-આ પ્રવેશ કરે છે.)

સેકસટસ

એસો, મિત્રો ! અને ચાલવા દો ગમ્મત ! ઘેરો નાંખ્યાને ઘણા દિવસ થઈ ગયા અને આ વખતે કેં ખાસ કરવાનું નથી, માટેજ આ મીનલસની મેં ગોઠવણ કરી છે. મનગમતો શરાબ પીઓ, અને મજા કરો !

બ્રુટસ

હા, ચલાવો ! વેલીરીઅસ ! લો સેનાપતિની સલામતી ! જર્મન લડાઈઓમાં લડી આઘ્યા છે, એટલે તમે સારી રીતે લઈ શકશો.

વેલીરીઅસ

રોમન સેનાપતિ ધણું જીવો, અને વિજયી થાઓ !

(પીએ છે.)

સેકસટસ

અધા ચલાવો, ચારો !

(કોલ્લેટાઇન વગર બધા પીએ છે.)

કોલ્લેટાઇન

હું મારી માગું છું. શરાબ મને સુવાશીક નથી.

વેલીરીઅસ

મેં સાંભળ્યું છે કે કોલ્લેટાઇન લુક્રીસી વગર બીજા કોઈના નામથી શરાબને અડકતા નથી.

સેક્સટસ

લુક્રીસી ફક્ત એક ઔરત છે અને ઔરતો ઓણ છે ? પુરુષોની બેડીઓ-ખીડાઓ ! બહુસુરત હોય તો ખીલકુલ ગમે નહીં અને બુબ્બસુરત હોય તો નાગણીઓ જેવી ! છટ છટ ! હું તો એ વર્ગના હીમાયતી થવા ચાહું નહીં.

બ્રુટસ

સખુર, સેક્સટસ ! હું ઔરત જાતનો વકીલ છું અને એ વકીલાતમાં લડવું પડે તો તે માટે પણ તૈયાર છું.

વેલીરીયસ

શાઆશ, બ્રુટસ ! હું મારી વહુને કહીશ કે તમારો ઉપકાર માને !

એરંસ

મારે પણ વહુ છે, અને હું ધારું છું કે દેશમાં તેના જેવી સદ્ગુણી કાઠકજ હશે.

ટાઇટસ

મારી વહુ પણ ધણી સારી છે અને હું તેને ચાહું છું. માત્ર એટલું ખરું કે એ જો સ્વર્ગમાં હોય, તો મારા સ્વાર્થની ખાતર હું એવું ન ઇચ્છું કે એ પૃથ્વી પર મારી સાથે હોય તો સારું !

સેક્સટસ

તમે બધાજ તમારી વહુઓને પરમ સદ્ગુણી અને પવિત્ર માનો છો એ જોઈને મને હસવું આવે છે. તમે શું એમ ધારો છો કે જુવાન શોખીન સ્ત્રીઓ, સ્વાદિષ્ટ ખાનપાનની રસીલી અને બધે હરવાફરવામાં ગમ્મત લેનારી, ધણીઓ બહારગામ રોકાએલા હોય ત્યારે પણ નજદીકના જુવાનોની અરજ ન સાંભળે ? આગ પાસે હોય તો મીણ પીગળ્યા વગર રહે ખરું ? અનુક્રમતા અને અવકાશ હોય તો ઔરતો આંશકને ના પાડી શકે ? પણ તમારે ખાલી મગરૂરીમાં રહેવું હોય તો મરજી તમારી !

બ્રુટસ

નહીં, સેક્સટસ ! તમારું માનવું જોઈએ. બધી ઔરતોની નીતિ કદ તરો વારો છે તેવી શિથિલ હોતી નથી. બેલક, કેટલીક એવા

હોય છે; છતાં થોડીક એવી પણ થાય છે કે જે કશી લાલચથી કદાપિ
હો નહીં. એવી સતીઓ રોમમાં અગાઉના વખતમાં હતી અને હાલ
પણ કોઈ કોઈ ક્રેડાણે હોવી જોઈએ. હું તો આમ માનું છું:—

સત્યથી આ વિશ્વ સાથે !

ક્ષત્રિયર આંવેતુ મંડલિત ફાવેતુ

જુદું ન હોય કાળે !

કોઈ પાત્ર વિમળ હોય,

સર્વ ચક્ર ચલિત તોય;

સકલ જતાં સારં, ધારં,

લેશ તૃણ ન હાલે !

ગૃહિણી માત્ર નહીં સમાન શિથિલ બાળ !

વિદ્યમાન આજ સિદ્ધ સાચી બાલા—

રોમ કુસુમ ફાલે !

કોલ્લેટાઈન

હું બેઘડક હું છું કે મારી લુક્રીરી એ પ્રકારની સતી છે.

એરંસ

પણ એરંસની વહુની તે બરાબરી ન કરી શકે !

ટાઈટસ

હું મારી વહુને કોઈથી ઉતરતી ગણવા દેવાને તૈયાર નથી !

વેલીરીઅસ

ધરતી આબરૂની ખાતર મારે પણ એમજ બોલવું જોઈએ !

કોલ્લેટાઈન

સાંભળો, દોસ્તો ! ખાલી બોલવાથી કેં લાલ નથી. એથી સેકસ-
ટસની ખાત્રી નહીં થાય. તમને સૌને જો પોતપોતાની પત્નીઓનો
ખરેખર વિશ્વાસ હોય તો હું હું તેમ કરો. અત્યારે રાત ઠીક વીતી

છે. આપણે બધા હમણાંજ ઘોડે ચઢીને રોમ જઈએ. સુવાના વખત પહેલાં ત્યાં પહોંચશું. આપણા આવવાની કોઈને ખબર નથી. એટલે અધાની ઝોરતો છુટથી પોતાને ગમતું હશે તે કરતી હશે. જે ઝોરત આપણને સાથી સારી સ્થિતિમાં માલમ પડે તેના ઘણીને એક કીમતી ઘોડો અને બપ્તર બીજા બધા આપે. બોલો, આ શરત સાને કબુલ છે ?

સેકસટસ

મારે તો ઝોરત નથી, છતાં જે સાથી સારી માલમ પડે તેના ઘણીને એ પ્રમાણે આપવાનું મને કબુલ છે.

બુટસ

મારે પણ કબુલ છે.

એરંસ, ટાઈટસ, વેલીરીઅસ

અમે પણ એ શરત ખુશીથી સ્વીકારીએ છીએ. ચાલો ઘોડા તૈયાર કરાવીએ.

સેકસટસ

હીક છે. આપણે જાવણીમાંથી જઈએ તે દરમ્યાન બહોબસ્ત રહેવો જોઈએ તેની હું તજવીજ કરું છું. ચરે ! કાણ ગુલામો હાજર છે ?

ગુલામો

(દોડી આવ્યો)

જ હુઝુર ! હુકમ ?

સેકસટસ

રીસાલદાર ટેડીઅસને કહો કે અબગડી મને મળી જાય ! અને એરંસ, ટાઈટસ, વેલીરીઅસ ને બુટસ તથા કોલ્લેટાઈન-એ સાહેબોના ઘોડા સામાન નાખીને જલદી અહીં લાવે ! મારો પોતાનો ઘોડો પણ તૈયાર કરો !

ગુલામો

જેવો હુકમ !

(સા સવાર કુચ કરી બમ છે.)

પ્રવેશ નવમો

સ્થળ—કોલ્લેડીઆમાં કોલ્લેડીઈનનો ગઢ.

લુકીશીઆ દાસીઆ સાથે બેસીને રૂંડીઆ ચલાવતી નજરે પડે છે.

લુકીશીઆ

હવે માત્ર એક કલાક રહ્યો છે. તે પછી તમે સૌ સુખેથી સુવા નળે. ઘરના માલિક ગેરહાજર હોય ત્યારે તેના કામકાજની ખાસ સંભાળ લેવાની આપણી ફરજ છે. તમે સૌ બાણો છો કે મેં તો એમની ગેરહાજરીમાં બધા મોજશોખનો ત્યાગ કર્યો છે.

૧ લી દાસી

આપ સુવા પધારો તો રૂંડી હરકત નથી, બાઈ સાહેબ ! આપ આરામ લેશો તોપણ અમે અમારું કામ કર્યું કરશું. આપની તખ્તીઅત નાબુક છે, આપને વધારે તરફી લેવાની જરૂર નથી.

લુકીશીઆ

નહીં, નહીં. મારા કરતાં વધારે વખત સુધી તમારે કામ કરવું પડે એ મને પસંદ નથી. સારી સ્ત્રીઓની તો ફરજ એ છે કે વહેલામાં વહેલું ઉઠવું અને મોડામાં મોડું સુવું. પાત ઘેર હોય ત્યારે પણ એ પ્રમાણે કરવું જોઈએ અને ઘેર ન હોય ત્યારે તો ખાસ કરીને.

૨ જી દાસી

બાઈ સાહેબ ! સરદાર કોલોડીઅસનો નોકર ત્રણ વખત એમને ત્યાં ભોજન માટે પધારવાને આપને આગ્રહ કરવા સાર આવી ગયો હતો. એ કહ્યો હતો કે આપ પધારતાં નથી તેથી સરદાર બહાદુરને માફ લાગ્યું છે.

લુકીશીઆ

એમને માફ લાગ્યું હોય તો શીકર નહીં; પણ હું માફ છું કે પતિની ગેરહાજરીમાં મારાથી બહાર કોઈ પણ જગ્યાએ ભોજન માટે જઈ શકાય નહીં. બહાર જતાં કદાચ વાર લાગી જાય અને તેથી ઘરનું કામકાજ બગડ્યા વગર રહે નહીં. વાર, તમને પેલી આપણી નવી ગરબી યાદ છે કે ? ચાલો તે ગાઈએ. મને તે બહુજ ગમે છે.

દાસીઓ

હા છ, યાદ છે. આપ શર કરો; અમે જીવશું, અને ચલાવશું.

લુકીશીઆ અને દાસીઓ

શાણી સખીઓ ! પૂછત કહ્યું નાથનું ! નિજ નાથનું !

પ્રિય નાથનું !—શાણી૦

યુવતી નમે, નરને ગમે, દિવ તો રમે, મુખમાં શમે !

—શાણી૦

લક્ષ્મી ! સમજે વિરક્ત જે અધિકાર જે !

અધિકાર જે ! અધિકાર જે ! અધિકાર જે !—શાણી૦

પતિને જે રીઝવી એક જાણે, કૃતાર્થ થાય એજ નારી :

વશે વર્તી આદેશને પ્રમાણે, કૃતાર્થ થાય એજ નારી :

નહી રહેજા લાગી કદાપિ તાણે, કૃતાર્થ થાય એજ નારી :

મુણે સ્વામીના સર્વદા વખાણે, કૃતાર્થ થાય એજ નારી !

આથા છોડી તડને પોતાના, દીક જવા લરો સ્વામીના :

તો પામશે સ્નેહી સ્વામી સાથે સ્વર્ગને !—શાણી૦

સ્નેહ એવો જે થાય, મુખેથી તો રહેવાય ;

અથો સંતાપ જાય, અને શાંતિ પમાય !

પછી દીપે શી કાય ! રમે આત્મા શા નહાય !

એક ખીન્ન ચલાય ! નહીં જેનુંજો સહાય !

દિવ્ય સરણીમાં ધાય ! પ્રાણ પ્રેમાશ્રુત પાય !

વાયુ નવસાં કે વાય ! દંપતી સાથ ગાય !—શાણી૦

(૭. થાં રંદીઆ પર કામે લાગે જે. એરંત, ટાઈટસ, સેક્સટસ, બ્રુટસ, કોલ્લેટાઇન અને વેલીરીઅસ પ્રવેશ કરે જે.)

લુકીશીઆ

(પતિને જોઈને સામે જઈને)

પધારો, મારા સ્વામી ! આટલી રાતે શું મળવાને માટેજ પધારવાની મહેરબાની કરી ?

એરંસ

સરદારો ! આપણે હાર્યા !

બ્રુટસ

ખીજી બંધી ઝોરતો આપણે પહોંચ્યા ત્યારે શું કરતી હતી તે આપણે હમણાં જ જોઈને આવ્યા છીએ. આમાં કેટલો બધો તકાવત છે ?

લુકીશીઆ

પધારો, સહગૃહસ્થો ! મારા પતિને જોવાના આનંદમાં આપ સર્વને આવકાર આપવાનું હું ક્ષણભર વીસરી ગઈ તે માટે ક્ષમા કરશો. આપને જે જોઈએ તે ખાતપાત હાજર થાય !

સેકસ્ટસ

(સ્વગત) રોમન ઝોરતોમાં દોષ જે ખરેખરી ખુબસુરત હોય તો તે આજ છે. દોષલેટફળન કમખખત ભાગ્યશાળી તો ખરો ! પણ જે ખુલ સુંઘી જોવું જોઈએ. વાર, જોઈ છું કે શું થાય છે.

વેલીરીઅસ

ગૃહસ્થો ! આપણે શરતમાં હાર્યા એ ક્ષુભ છે. હવે શું કરવા વિચાર છે ? આ ખાનુતી દરખાસ્ત સ્વીકારશું ?

કાલ્પુરુસ

નહીં, આપણે હમણાં જ પાછા ફરવું જોઈએ અને આર્જીઆ પહોંચી ત્યાં આપણા તંબુઓમાં સુવું જોઈએ.

સેકસટસ

આનુ ! આપની સુંદરતા અને આપની નીતિ જોઈને અમે સૌ અતિશય રાગ થયા છીએ. દીલગીર છીએ કે આ પ્રસંગે આપની મહેમાની સ્વીકારવા સાર રોકાઈ શકતા નથી, પણ કોલેટાઈનની ઇચ્છા હશે તો ફરી કોઈ બીજો પ્રસંગે જરૂર આવશું અને આપના સમાગમનો લાભ લેશું.

લુકીશીઆ

શું કોલેટાઈન પણ રોકાશે નહીં ?

વેલીરીઅસ

આનુ ! અમે બધાએ અમારી ઓરતોની રજા લઈ લીધી છે, એટલે જો કોલેટાઈન અહીં આપની પાસે રોકાય તો અમને અદેખાઈ થયા વગર રહે નહીં. અત્યારે તો એણે પણ અમારી સાથે જ ઉપડવું જોઈએ.

જુટસ

આપણે એમ છેકજ સ્વાર્થી અને સખ્ત થઈએ એ સાર નહીં. કોલેટાઈન ! તમે સુખેથી ધીમે ધીમે લુકીસીની રજા લઈ પાછળથી પહોંચી જજો ! અમે રવાના થઈએ છીએ.

કોલેટાઈન

શાખાશ, જુટસ ! વાર, ત્યારે મિત્રો ! આપ સીધાવતા થાઓ. હું થોડી જ વારમાં આવી પહોંચીશ.

(સૌ જાય છે.)

વાર, લુકીસી ! હું તારી શી તારીક કંઈ ?

સ્નેહકરણી ! સખી, સ્નેહકરણી !

રૂપવુ શોભાય, દેખી દીલ લોભાય :

આવ, બહાલમંની પાસ આવ :

સુંદરતા ખાસ લાવ :

અંતરના હાવભાવ,

લેશ, સખી ! ના છુપાવ !
સ્વર્ગોની સારી સરણી !

લુકીરીઆ

કૃપાના છે નિધાન !
પ્રાણના છેજી પ્રાણ !
હું તો દાસી અબ્બાણઃ
મને આણું શું માન !
આહો સ્વામી સુબ્બાણ !
કરો આહો તે પાનઃ
દેહીએ દીધું છે દાનઃ

કૈદલેટાઇન

કલની કામિની !
દીલની દામિની !
યમની યામિની !
પ્રણની પામિની !
સહુ સંતાપની શામિની !

લુકીરીઆ

કીડા કેં કર્જોજીઃ
પ્રાડા કેં હરજોજીઃ
ઉલ્લાસે તરજોજીઃ
ભાગ્યોદય ભરજોજીઃ
સાગરીએ સરજોજી, રાજ !

(બંને અંતઃપુરમાં બચે છે.)

અંક બીજો

પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ—કોલ્લેટાઈઆમાં કોલ્લેટાઈનને ગઢ.

(એક સુપ્રકાશિત દીવાનખાનામાં લુકીશીઆ અને સેકસ્ટસ પ્રવેશ કરે છે.)

લુકીશીઆ

શાહબદા સાહેબ ! આ વોટીની શક્તિથી મારા ગઢના દરવાજા આપને માટે ખુલા થયા છે, કારણ કે હું જાણું છું કે આપ શાહબદા છે અને કોલ્લેટાઈનના મિત્ર છે, તો પણ આ કુચી વગર આપનો અંદર પ્રવેશ ન થઈ શક્યો હોત. અરે ! વધારે જતીઓ લાવો અને શાહબદા સાહેબ માટે જલ્દી ખાણું બીજાવો ! મારા પતિના મિત્રની પરાણાગતમાં મારો પતિ તરફનો સ્નેહ હું જતાવી શકીશ.

સેકસ્ટસ

(સ્વગત)આ ઇસ્ક્રીમારી નહીં પણ ચોખ્ખું દીવાનાપણું ! હું અધીરો થઈ છું અને વિષયની કલ્પનાથી અંતઃકરણમાં લેહી ઉકળી જાય છે; છતાં સ્તીરજ રાખવાની જરૂર છે.

(ગુલામો આવી ખાણું બીજાવે છે.)

લુકીશીઆ

શાહબદા સાહેબ માટે અહીં ખુરસી મુકો. બીરાજશો, કુમાર ?

સેકસ્ટસ

તમારી સાથે, બાતુ !

લુકીશીઆ

કોલ્લેટાઈનની પત્નીની ફરજ તો એ છે કે આપની સાથે ન બેસતાં આપની સરભરા અને સેવા કરવી.

સેકસટસ

નહીં, તમારે એસવું પડશે. વિવેકનો કાયદો હું અધિકારની સાથે ધાવણીમાં મૂકતો આવ્યો છું. અહીં તો હું તમારો મહેમાન માત્ર છું. ખરેખર, હું તમને ઉભાં રહેવા નહીં દઉં !

(સ્વબલ) આના વિનયની મારા પર વિચિત્ર અસર થાય છે. તેના વદન પંચ એટલી કુલીનતા છે, કે તેના સંબંધી—મારે એ ખબતો એક વાર છુટવો તો પડશે જ !

લુકીશીઆ

(જરા દૂર ખુરસી પર બેસીને)

મેં વારંવાર મારા પતિ પાસેથી આપની તારીફ સાંભળી છે. આપની બહાદુરી અને લાયકીની તે ઘણીવાર વાત કરે છે અને આપની દોસ્તીને કીમતી ગણે છે.

સેકસટસ

એ જો ખરું હોય તો તમે તમારા પતિની સલામતી મારી સાથે જરૂર આહરો.

(પાંચે છે.)

લુકીશીઆ

શાહબદા ! કોલેટાઈનને માટે આ એક અદના ઓરતની આહના !
(જરા પાંચે છે.)

સેકસટસ

નહીં, તમારે તે પ્યાલો પૂરો પીવો પડશે.

લુકીશીઆ

મારા નબળા મગજની ખાતર આપ મને માફી આપશો.

સેકસટસ

શું કોલેટાઈનની ખાતર પગ નહીં ?

લુકીશીઆ

નહીંજ. મને ખાત્રી છે કે વધારે શરાબ પીને નીતિ ગુમાવવી એ કોઈ પણ રોમન મેટ્રનને ધ્વજ્ય નથી. બહુ સુરાપાનથી કાં તો આ મોટા ઘરનું કામકાજ મારાથી બરાબર ન થાય, અગર આપ સરખા પરોણાની મહેમાનીમાં ખામી આવે. મારા પતિ તરફ એ રીતે અપરાધી થવાનો તો આપ આગ્રહ નહીંજ કરો.

સેકસ્ટસ

એમ હોય, તો સુખેથી રહેવા દો.

(સ્વગત) કોણ બાણે કેમ તેની નીતિથીજ મારી અનીતિ. ઉશ્કેરાય છે, વિવેક જતો રહે છે, ઇચ્છા ઉભરાય છે, લોહી ઉઘળે છે, બાળ હાથમાં રહે એવું લાગતું નથી !

લુકીશીઆ

સાહેબ ! આપના ચહેરામાં ફેરફાર દેખાય છે. આપની તખીઅત તો બગડી નથી ? રાતને વખતે અને ઝડપથી મુસાફરી કરતાં આપને શરદી તો નથી લાગી ?

સેકસ્ટસ

નહીં, બાનુ ! નહીં. માત્ર મારાથી ખાઈ શકતું નથી.

લુકીશીઆ

તો આરામ લેવા પધારો ! અરે ! બીજી બત્તીઓ લાવો અને શાહબદા સાહેબને તેમના સુવાના ઓરડામાં તેડી બજો !

સેકસ્ટસ

બાનુ ! મને લાગે છે કે હું વણી તરફથી આપું છું.

લુકીશીઆ

આ વીંટી મને કહે છે કે એક કોલોનિયલ વગર સૌથી વધારે સરભરા મારે આપની કરવાની છે. એટલું ખરું કે વીંટીની ચાવી વગર આપથી પણ રાત્રે અહીં દાખલ થઈ શકાત નહીં. ખુદ બાદશાહને માટે પણ એ દાર ઉઘડે નહીં. દિવસે એ દરવાજા સ્નેહીઓ અને ખીખરોને વાસ્તે ખુલા રહે છે, પણ રાત પડતાં હમેશાં બુદ્ધો બંદોબસ્ત થાય છે. ખેર ! અરે ! વધારે બત્તીઓ !

સેકસટસ

એક ચુબન અને પછી સલામ ! નહીં, તમારી વીંટીની ખાતર ના ન પાડશો.

(હાથ પર ચુમે છે)

લુકીશીઆ

પ્રભુ આપને આરામ બક્ષે ! સલામ !

સેકસટસ

સુંદરી ! તમને પણ આરામ હો !

(સ્વગત) મારો વિચાર ચોક્કસ છે. એ ફરે તેમ નથી.

(બચ છે)

લુકીશીઆ

રાત ઘણી વીતી છે. આ બાદશાહી પરોણાને માટે ઓરડામાં એટલી બંધી બત્તીઓ કરવી પડી છે કે પતિ બાવણીમાં છે એવે વખતે આ પ્રમાણે ઉત્સવ કરવા માટે દુનીઆ કદાચ અવળું બોલે. અરે ! મહેમાનના ઓરડા સિવાય ખીજે અગ્રેયથી બત્તીઓ બુઝાવી નાંખો અને પછી સૌ સુઈ જાઓ ! જલદી કરો !

(ચિંતાતુર દેખાય છે.)

અરે ! માઈ દીલ કોણ જાણે શાથી શોકમાં પડતું જાય છે ! પ્રભુ !
રક્ષા કરજો ! સુવા વખતે બધું તમને સુપ્રત થાય છે; સાચવજો,
સાચવજો, દાસીને !

મન મુંઝાય માઈ !

નાહીં જાણું શું થાય,

બળે ઉડી કેં દહાય,

અને કંપે છે કાય,

દીલે ચિંતા ન માય.

કશી રીતે ન જાય,

નાહીં સુઝે ઉપાય !

માતા વેસ્ટા ! આ વાર,

તમારો છે આધાર !

પતિ પોતે નસીબે રક્ષા છે બહાર !

ધરજો પ્રીતિ !

હરજો ભીતિ !

પડું પાયે, જનેતા ! હું નિર્દોષ નાર !

(અંદર જાય છે.)

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ—હુકીશીઆના શયનગૃહ આગળની ગેલેરી

સેકસ્ટસ

અરે ! કામાતને કાવે કશી ના ચીજ દુનીઆની !

હૃદયની લગનઃ જ્વલંતી અગનઃ

રહે ત્યાં મગનઃ નિહાળે ગગનઃ

વિપયના ભોગ ના સહેલા:

ધણુઓ છે થયા થેલા !

થતા વિરલા સફળ તેમાં:

ખરી મર્દાનગી જેમાં !

વિષમ પંથ ધસવું:

સખલ તન કરી, પ્રખલ મન કરી, નીડરપણું કસવું !

આશંકાને તો લખ્યું કરવું સહનઃ

ચિત્તને શાંતિ નહોં, ઉડું ગહનઃ

લોહીનું નાડી મહોં વેગે વહનઃ

ગારમાં સૌ ગાત્રનું દુઃખે દહન !

ચિત્ત ચોડીને, જોમ જોડીને, તર્ક તોડીને,

ધર્મ છોડીને, ચાલ દોડીને, અંપલાવું !

રાત ! અંધારી રાત ! તું મારા જેવાને સારી મદદગાર થાય છે. ખુનીઓ, ચોરો, બ્લિચારીઓ. બધા નિશાયરો—જો રાત ન હોત, તો પોતાના ઇરાદા શી રીતે પાર પાડી શકત ? તારાઓ ! તમને માફ કરામ ગમતું ન હોય તો ભલે વાદળોમાં છુપાઈ જાઓ ! કારણ કે હુકી-શીઆ ઉપર બળાકાર કર્યા વગર મારાથી રહેવાય તેમ નથી ! એ આંખ ! એ રૂપ ! ગમે તે થાય પણ આજ તો એનો ઉપભોગ કરીશ. કાલેટાઈને

મારો સગો છે, મિત્ર છે. બીજા અમીરો પણ નાખુશ થશે; કદાચ કોઈ વેર બાંધશે; પણ જે થવું હોય તે થાઓ. કીસ્મતજ મને લુકી-શીયાના ઓરડા તરફ દોરે છે. અટકવાની મારામાં તાકાત નથી. અને શા માટે અટકવું જોઈએ ? લુકી-શીયા કોલેજોઈનને પરણી છે તેથી શું ? મને પણ તે પરણી શકી હોત. તે સ્ત્રી છે અને હું પુરુષ છું. તે કે મારી મા કે બહેન થતી નથી. કે મારે અટકવું પડે. માટે ચાલ, હવે તો એજ !

(ઓરડાનું બારણું ઉઘાડી દાખલ થાય છે.)

લુકીશીયા

(નગીને).

કોણ છે એ ?

સેકસટસ

એ તો હું સેકસટસ ટાકર્વીન છું, બહાલી લુકીસી !

લુકીશીયા

(પલંગથી નીચે હતરી પડીને)

તમે સેકસટસ ? તમે શા માટે અત્યારે અહીં આવ્યા છો ? શું કામ છે ?

સેકસટસ

તમારી સાથે વિહાર કરવા !

લુકીશીયા

છટ ! છટ ! છટ ! તમે એ શું બોલો છો ? દાસી !

સેકસટસ

દાસદાસીને બોલાવવાં ફેડટ છે. મારો નોકર તમારી દાસીને એવાજ કામ માટે દૂર લઈ ગયેલો છે. પણ તમે ધુન્ને છો કેમ ? કરવાનું કેં કરવું નથી.

લુકીશીઆ

તમને શું ગાંડું લાગ્યું છે, સેકસટસ ? હું કોણ છું તેનો વિચાર કરો. કોઈ રીતે હું તમારી મરજીને તાળે થનાર નથી. તમે ભયંકર પાપના ખાડામાં ધસો છો !

સેકસટસ

મને અત્યારે પાપપુણ્યનો વિચાર નથી. હું માત્ર તમારું રૂપ જોઉં છું; અને ભોગવવા અધીરો થાઉં છું. શા માટે ના પાડો છો ? મારો નિશ્ચય ફરે તેમ નથી અને તમારે તાળે થયા વગર છુટકો નથી.

લુકીશીઆ

બાપી !

દૂર જા રે: દૂર જા રે: દૂર જા રે: દૂર જા રે, દૂર !
ખોલ કેવા ખોલતો તું ? નહીં જરા દગ ખોલતો તું !

સેકસટસ

માના, માનો: દીલખર ! માનો, માનો:
નહીં નહીં શોર કરોજી:
જરી કેં ગોર કરોજી:
અવસર જોઈ સરોજી:
અપયશ જોઈ ડરોજી !

લુકીશીઆ

નીચ ! ડરે શું ?
પાપ કરું શું ?
દુષ્ટ વરું શું ?
પ્રાણુ હરું કાં—
હાલ મરું કાં, દૂર !

सेकेंस टस

લુકીશીઆ, હું તમને ખરું કહું છું કે મને ગુસ્સે કરવામાં સાર નથી. આ એક વાર માની જાઓ. કોઈ જાણુશે નહીં. ફરી હું નહીં આવું !

ਦੁੱਤੀ ਸੀਆ

અરે ! હું આ કેવાં વચનો સાંભળું છું ! દુષ્ટ મોહાંધ ! જરા આંખ ઉઘાડી ને ! શું શાહજહાંઓને આવાં કામ ઘટે છે ?

સેકન્ડસ

પ્રુઅસુરતીની હુંડ જે શાહજહાએને ન ઘટે તો ખીજ કોને ઘટે ?

હકીશીઆ

नहीं, नहीं, कदापि नहीं. येना इरतां तो हुं भरवुं पसंद इर
धुं. याद, यदाव तारी समशेर !

સેકસટસ

જરા ધીમેથી, બાનુ ! મરવાથી તને શો લાભ છે ? હું તારી સાથેજ એક નીચ ગુલામને પણ કતલ કરીશ, બંનેને સાથે સુવાડીશ. બંને તારા વરને તથા સૌને ખબર આપીશ, કે તમને બદકામમાં પકડવાથી ગુસ્સે થઈને મેં બંનેનું ખુન કર્યું છે. તે પછી તારી શી આબરુ રહેશે ?

લુંકીશીઆ

હા માતા વેસ્ટા ! હવે હું શું કરું ? અરે ! તમને જરા પેણુ દયા આવતી નથી ? આ આંસુઓથી તમારું દીન પીગળતું નથી ?

સેકસન્ટસ

તારાં આંસુથી મારી અગત દિલ્લી વધારે બળે છે. આંસુથી તારી-
આંખ વધારે રૂપાળી લાગે છે. વાર શા વાસ્તે કરે છે ?

લુકીશીઆ

અરે ! મેં આવું જાણ્યું હોત, તો એ આંખને ફેડી નાખી હોત !
 મો સેકસટસ ! હું તમારે પગે પડું છું. હું જોઉં છું કે અત્યારે મને
 ઇંધની મદદ નથી, પણ તમે મારા શીયળવતનો ઘાત ન કરો ! મારું
 પ અંધું ખોટું સમજો. રોમમાં મારા કરતાં વધારે ખુબસુરત કૈંક
 બીજો પડી છે. માત્ર મને ન સતાવો ! હું તમારી બદ્ધાનતની વાત
 ઇંધને કહીશ નહીં; અને મરીશ ત્યાં સુધી તમારો ઉપકાર માનીશ.
 માટે તમે કોઈ પણ રીતે પાછા જાઓ. ઓ સેકસટસ ! એક લાચાર
 મોરત ઉપર એટલી મહેરબાની કરો. તમારા જુસ્સાને કાબુમાં લઈ લો.
 વો તમારું ભલું કરશે !

સેકસટસ

લુકીશી, મારો જુસ્સો કાબુમાં રહે તેવો નથી. શું તું મને જૂઠ્ઠા
 રવાની ફરજ પાડીશ ? તારું નાજુક બદન ખુશીથી નહીંજ આપ ?

લુકીશીઆ

અરે ! ધુળ પડી એ નાજુક બદન ઉપર ! અફસોસ ! મને
 અત્યારે કશુંજ સુઝતું નથી. અરે ! તમારી મહેમાની કરી, તેનો આ
 મહલો ?

સેકસટસ

આ મહેમાની માટેજ અત્યારે તો આવ્યો છું. પણ ચાલ, નકામી
 માતો કરી વખત ન ગુમાવ ! બોલ, તું કબુલ છે કે નહીં ?

લુકીશીઆ

ધિક્કાર છે, નફ્ટ ! નીચ ! પાપી ! શયતાન ! હરગીઝ હું તને તાબે
 પ્રનાર નથી ! અરે ! કોઈ જો કે ? દોડો ! દોડો !

સેકસટસ

તારી ચીસ હું બંધ કરીશ.

(તેને પકડે છે : પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો

સ્થળ — કોલેજીઆનું એક દીવાનખાનું.

લુકીશીઆ

જીવું શું હાવાં સંસારે:

જતાં સર્વસ્વ સારે?

શુચિતા પરવારી, ત્યારે:

કરવું ઘટે હરામી:

પાપીને તો શાસન !

રહી માત્ર હાય, હાય, હાય, હાય, હાય મારે !

(૨૩ છે.)

પણ જીવ ! થોડો વખત ધીરજ ધર. પતિને અને પિતાને સ્નેહીઓ સાથે સત્વર બોલાવ્યા છે, તે અળધડી આવી પહોંચશે. તે દુષ્ટ પાપીને પુરેપુરી સજા થશે. દાસી !

દાસી

જી, બાઈ સાહેબ !

લુકીશીઆ

મારા બાપુ શું હજી આવી પહોંચ્યા નથી ?

દાસી

ના, બાઈ સાહેબ !

લુકીશીઆ

તેમ હાવણીમાંથી પણ હજી કોઈ આવ્યું નથી ?

દાસી

ના જી.

લુકીશીઆ

વાર, જા ! મને મારા શોકમાં રહેવા દે !

દાસી

બાઈ સાહેબ ! તમે રોકો છો શા માટે ? શા માટે તમારા સુકા-
મળ ગાલને ખારાં આંસુથી ખરાય કરો છો ?

લુકીશીઆ

કશા માટે નહોં, દાસી ! તને કહેવાય એવી વાત નથી. ઓ દેવ-
તાઓ ! તમે નીતિના અને પવિત્રતાના રક્ષક થઈને નિર્દોષની આવી-
હિંસ કે... ગળા દીધી ? અરે ! દુષ્ટતાનો આટલો બધો વિજય ! કે શું
હુંજ લાખો કરાડા રોમન સ્ત્રીઓમાં એવી કમનશીબ નીકળી, કે મારી
આ સ્થિતિ થઈ ! ઓ સ્વામી ! ઓ સ્વામી ! શા માટે તમે મને
છોડીને જાવણીમાં ગયા ? શા માટે તમે એ નીચ માણસની મારી સાથે
મુલાકાત કરાવી ? શા માટે તેને વીંટી આપીને તમારા કુટુંબસુખની
હોળી સળગાવી ? ઓ કીસ્મત ! કીસ્મત !

દાસી

બાઈ સાહેબ ! તમને શાંતી દુઃખ થાય છે ? અરે ! તમને રોતાં
જોઈને મારાથી પણ રોઈ પડાય છે. તમારા પર શો જુલમ થયો છે ?
શા માટે તમે કાળાં કપડાં પહેર્યાં છે, અને શા માટે ઓરડામાં બેસે-
કાળા પડદા બંધાવ્યા છે ?

લુકીશીઆ

મને કશું દુઃખ નથી. તારી ભૂલ થાય છે, દાસી ! હું રોતી નથી-
પણ તું શું જુઓ છે ? મારું કલંક ?

દાસી

બાઈ સાહેબ ! હું તો કશું જ જોતી નથી, અને જાણતી નથી-
પણ હું શું કહું ? અમે શું કરીએ ? આપને શી રીતે શાંતિ થાય ?

લુકીશીઆ

શાંતિ ? મારે માટે હવે આ ભવમાં શાંતિ નથી ! હવે તો જીવું ત્યાં સુધી જળ્યા કરવાનું છે. હવે હું આ દુનીઆની મહેતારી પણ નથી. હવે તો મરણની ઉપાસક અને પરલોકની પંથિની છું. અને આ આખો ? હવે તો મોતમાં ખીડાય ત્યાં સુધી એ રોયાળ કરવાની છે !

એક બાન્ધુથી પુટસ, કેલ્લેગ્રાઈન, હોરેશીઅસ વગેરે, તથા બીજા બાન્ધુથી લુકીશીઅસ* પ્રવેશ કરે છે.

લુકીશીઅસ

પુટસ !

પુટસ

કોણ લુકીશીઅસ ?

લુકીશીઆ

ઓ બાપુ !

કેલ્લેગ્રાઈન

લુકીસી !

લુકીશીઆ

અરે ! મારા કેલ્લેગ્રાઈન !.....

(રડી પડે છે)

પુટસ

બહુન ! શું થયું છે તમને ? આખોતી અંદર આ પારાવાર અફસોસ શાનો ? અને આ કાળાં કપડાં શા માટે ? શી આફત છે ? બુલાઓ તો કરે !

હોરેશીઅસ

શી હાજીર છે, બાપુ ?

લુકીશીઅસ

દીકરી ! કેમ બોલતી નથી ?

* લુકીશીઆના પિતા

કોલ્લોટાઇન

લુક્રીસી ! વહાલી ! શું છે ? શું થયું છે ? કેમ બોલતી નથી ?
મારા આત્માને ઉદ્ધવાસ આપનારા આ તારા સંતાડજી શા વાસ્તે ?

લુક્રીશીઆ

અરે હાય હાય ! અફસોસ ! અફસોસ !

પ્રુટસ

બહેન ! અત્યારે તમારી આસપાસ જે છે તે સૌ સ્નેહીઓ અને
સંબંધીઓ છે. સંક્રોચ ન રાખો. રૂઓ છો શા માટે ? બોલો કોણે
તમને દુઃખી કર્યો ?

લુક્રીશીઆ

હું મારી આફતની વાત કરું તે પહેલાં તમે સૌ સોગંદ લ્યો,
કે તમે મારા દુશ્મન ઉપર વેર લેશો.

પ્રુટસ

તેને માથે તાજ હશે તો પણ !

હોરેશીઅસ

તેના હાથમાં રાજદંડ હશે તો પણ !

લુક્રીશીઅસ

તે ગમે તે હશે તો પણ !

લુક્રીશીઆ

તો બેસો, સરદારો ! અને સાંભળો ! ઓ બાપુ ! ઓ વહાલા
કોલ ! ઓ સ્નેહીઓ ને સંબંધીઓ ! સાંભળો, મારા દુઃખની કહાણી !
મારી કીર્તિ^૧ ધુળધાણી થઈ છે; મારી આબરૂ લુંટાઈ છે; મારું શરીર
—ઓ મારું શરીર.....

કોલ્લોટાઇન

શું ?

લુકીશીઆ

મારું શરીર મલિન, ક્ષાંઙિત, બ્રષ્ટ ક્રાયું છે. મારું અંતઃકરણ શુદ્ધ અને નિર્દોષ હોવા છતાં એક પાપીએ બળાતકારે મારી લાજ લીધી છે; અને હું રામન માતાઓની સાથે બેસવા લાયક રહી નથી. ઓ પિતા ઘૌષ્પિતર ! ઓ માતા વેસ્ટા ! હાય હાય !

બ્રુટસ

શાંત થાઓ, બ્રુટસ ! તમે નિષ્કલંક છો ! સ્ત્રીમાં તે કેટલુંક બળ હોઈ શકે ? પણ કોણ હતો એ હરામખોર ? જલદી કહો.

હોરેશીઅસ

જલદી કહો, કારણ કે અમારે વેર લેવું છે. બોલો, કોણ હતો એ ?

લુકીશીઆ

મને ખાતરી છે, કે તમે એ દુષ્ટને પુરેપુરી સજા કરશો. એ પાપી શાહબંદો સેકસટસ !

બધા

કોણ ? સેકસટસ ટ્રાકવીન ?

લુકીશીઆ

હા, એજ પાપી મારા પતિની વીંટી ભાંધે મારે ત્યાં મહેમાન થયો. ઓ કોસ્થેટાઈન, તમે તેને આપેલી આ વીંટીથીજ બંધી ખુવારી અને પાયમાલી થઈ છે. મેં તેને ઉતારો આપ્યો, ખાવાનું આપ્યું, સારામાં સારો આવકાર આપ્યો; છતાં એ દુષ્ટ મધરાત પછી મારા સુવાના ઓરડામાં દાખલ થયો. મને કેં કેં વીનવણાં કર્યાં, અને ધમકીઓ આપી. તેનો મેં તિરસ્કાર કર્યો. છેવટે તે મને મારી નાંખવા તૈયાર થયો, પણ મરવાને તો હું તૈયાર હતી. હવે બ્રુટસ! તેને જુદમ ! તેણે કહ્યું કે “ હું તને મારી નાંખીશ, એટલું જ નહીં પણ એક નીચ ગુલામને તારી સાથે કતલ કરી દુનિયાને બાહરે કરીશ, કે મેં તમને પાપમાં પકડ્યાં, અને તેટલા માટે ઠાર કર્યાં ! ” મૃત્યુ પછી

મારા પતિ, પિતા, મિત્રો, અને દુનિયાની નજરમાં હું પાપી છું. એ મારાથી ખમાયું નહીં. એ નીચ મારા શીયળનો ઘાત કરી શક્યો, તો પણ એટલા જ મારે હજી સુધી હું જીવતી રહી છું, કે તમને સૌને હકીકત જણાવી શકું.

કોલ્લેટાઇન

અહો દેવી ! સતી !

લુકીશીઆ

હવે આ ક્લંકિત થયેલું સરીર જીવતું રાખવું ઉચિત નથી. મારો દાખલો લઇને, આવી બેઆખર યયા છતાં, કોઈ પણ રોમન સ્ત્રી હવે, એ અનિષ્ટ છે. સલામ, જ્હાલા કોલ્લેટાઇન ! સલામ, ગૃહસ્થો !
(પોતાની છાતીમાં ખંજર મારે છે, અને જમીન પર ઢળી પડે છે.)

કોલ્લેટાઇન

અરે ! અરે ! આ શું કાંઈ ?

(પાસે જાય છે.)

ક્રુટસ

(પાસે જઈ બેઠને)

હા ! એ નિર્મળ આત્મા ત્વર્ગે ઉડી ગયો !

(ખંજર બેંચાને)

બંધુઓ ! હું આ પવિત્ર લોહીના ક્ષમ ખાઈને કહું છું, કે આહંકારી ટાકર્વીન અને તેના ખુન્ની કુટુંબની પાછળ હું આગ, તલવાર અને જે મળશે તે સાધન લઈને પડીશ; અને હવે પછી તે કે ખીન્ને કોઈ પણ રોમમાં રાખ્ત અર્થ શકે જ નહીં.

(કોલ્લેટાઇનના હાથમાં ખંજર આપે છે.)

કોલ્લેટાઇન

આ પવિત્ર લોહીના ક્ષમ ખાઈને હું દેવોની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કે આહંકારી ટાકર્વીન, તેની ખુન્ની સ્ત્રી, અને તેના દુષ્ટ કુટુંબની પાછળ હું આગ, તલવાર તથા જે મળશે તે સાધન લઈને પડીશ;

અને હવે પછી તે કે બીજો કોઈ પણ રોમમાં રાજ્યની પદવી પર આવશે નહીં.

(હોરેશીઅસ અને લુકીશીઅસ પણ કોલ્લેટાઈનના જેવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે.)

બ્રુટસ

અને હવે, બંધુઓ ! આપણે આપણી તંદ્રા ઊડાવી દો ! જાગ્રત થાઓ ! કમ્મર કસો ! દુશ્મન બળવાન છે; પણ આપણે આગ્રહથી કામ કરશું તો તેને હરાવી શકશું. ચાલો રોમ જઈએ, અને ત્યાં પ્રજાને એકઠી કરીને ટાકવીનના પાપી કુટુંબનું પાપ જાહેર કરી તેને સજાએ પહોંચાડીએ.

હોરેશીઅસ

અમે આ મામલામાં તમનેજ સેનાપતિ નીમીએ છીએ, અને તમારા હુકમ પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર છીએ.

બ્રુટસ

મારે મંજૂર છે. અને લુકીશીઅસ તથા કોલ્લેટાઈન ! તમારો અશબ્દ શોક કેટલો ઉડો છે તે હું સમજું છું; પણ અત્યારે તો આંસુના અંગારા બનાવો, અને પાપીઓને બાળી ભસ્મ કરો ! ઓ લુકીસી ! અમારે તો તારો શોક ચક્રવર્તિ હથીઆરોમાં અને ઉડતી ક્લગીમાં પાળવાનો છે ! ચાલો, ખીરાદરો ! આપણે હવે જઈએ.

(બીજા સૌ ગયા પછી)

મારું મારું હું એ દુષ્ટને !

નૃપતિ નગરે ન અવર ઠરે:

જીલમ ન કરે યુવતી ઉપરે ત્વરિત—મારું.

પરિવાર તેનો અહીં ન ટકી શકે ક્યહી,

ત્યમ કરું, ધૃતિ ધરું, નવ કરું:

ભય કરું, યશ વરું, ગર મરું:

ચડી તેની પગડી મારું ઠાર !—મારું.

(અથ છે.)

પ્રવેશ ચોથો

રથળા: રોમમાં ફેરવ

પ્રુટસ

રોમન ગૃહસ્થો ! તમે જોયું, કે આપણા લુક્રીશીઅસની પુત્રી અને ક્રોલ્લેટાઈનની પત્ની લુક્રીશીઆની દુષ્ટ સેક્સ-ટસે શી દશા કરી ? એ મહેમાન થયો, અને મહેમાનનો ધર્મ ભૂલીને તેણે એવું ઘોર પાપ કર્યું, કે જેવું આપણા નગરમાં કોઈએ પણ કરેલું સાંભળ્યું નથી. પણ એ કુટુંબ તરફથી ખીણ શી આશા રખાય ? પ્રથમ જ એરન્સનું અને લલો દુલ્હીઆનું ખુન કરી લુક્રીઅસ ટાકર્વીન અને તેની હાલની સ્ત્રી નાની દુલ્હીઆએલગ્ન કરેલાં, એ તમારું અન્નાયું નથી. પછી સર્વીઅસ જેવા દયાળુ અને ન્યાયી રાજાનું સેનેટમાં અપમાન થયું, તેનાં તખ્ત અને તાજ છીનવી લેવાયાં, અને છિવટે, તેનું પણ ખુન થયું. તમો ભૂલી ગયા નહીં હો, કે પાપી દુલ્હીઆએ પોતાના બાપના શરીર ઉપર જ પોતાનો રથ ચલાવ્યો અને જે શેરીમાં એ ત્રાસદાયક બનાવ બન્યો, તે આજ “જોઝારી શેરી” કહેવાય છે ! રોમની અંદર અને બહાર તે પછી કેટલા બધા સારા માણસોનાં ખુન થયાં, એ યાદ કરો. જેખીઆઈના લોકોને કેવો દગો દહને ફસાવ્યા હતા ? પોતાની કીર્તિની ખાતર મોટાં મંદિરો ચણાવવામાં અને ખીજાં બાંધકામોમાં અગ્નને કેવી હાડમારી ભોગવવી પડે છે ? સેનેટની વ્યવસ્થા તુટી ગઈ છે, અને પ્રજાનાં હક્કો હુંટાયા છે ! આ રાજાના રાજ્યસ્થિતિ સુખ તો કોઈએ દીઠું જ નથી. તો શું આવી સ્થિતિ સહન કર્યા કરવી એ રોમનોને છાજે છે ? શું તેને માટે કશો ઉપાય કરવો આવશ્યક નથી ? શું આપણે બધા કંચર, હીચકારા, બાયલા બની ગયા છીએ ? જો આજે સજ્જ નહીં થાય તો નક્કો માનજો કે કોઈની પણ વહુ કે દીકરી હવે પછી સલામત નથી. જેઓ સામે થશે, તેઓ જીતી જશે. તો બોલો, તમારે સહન કરવું છે, કે સજ્જ કરવી છે ?

એક રોમન

અમે હવે સહન કરી કરીને થાડ્યા છીએ. એવા રાજાને રહેવા દેવાથી પારાવાર નુકશાન છે. જરૂર તેને સંજ્ઞ થવી જોઈએ.

બીજો રોમન

અને ટાકવૈંતને કાઢીને બીજા કાને રાજા બનાવવો એ સવાલના ખુલાસાની પણ જરૂર છે.

પ્રુટસ

રોમન અધુરો ! કોઈને પણ રાજા બનાવવાની જરૂર નથી. તમે જે કોઈને જીતી સુધી રાજા બનાવશો, તે પોતાના વંશમાં ગાદી રાખવાને મહેનત કર્યા વગર રહેશે નહીં; અને જે રાજા થશે, તે તમારા પર જુદામ પણ કર્યા વગર રહેશે નહીં. જે જે પ્રજાઓમાં એ ધારો છે, તે તમામ પ્રજાને મોટાં દુઃખો ખમવાં પડ્યાં છે એમ આપણે ઇતિહાસમાં જોઈએ છીએ. કોઈ રાજા થશે, તો તે તમારા દીકરાઓને તમારી પાસેથી લઈ લેશે, અને તેમને પોતાના સારથી તથા સવાર બનાવશે. કેટલાક તેના રથ આગળ દોડશે, અને કેટલાકને તે પચાસ માણસોની ટુકડીઓ પર નીમશે. કેટલાકને તે પોતાની જમીન ખેડવા તથા પાક ઉતારવા રાખશે, અને કેટલાકને તે લડાઈનાં સાધનો અને રથો બનાવવામાં વાપરશે. તમારી દીકરીઓને તે લઢીઆરીઓ અને અને રસોઈયણો બનાવશે, તથા તમારાં શ્રેષ્ઠ ખેતરો તથા વાડીઓ ખુંચવી લઈને તે પોતાના નોકરોને આપશે. તમારી ઉપજમાંથી તે દશમો કે પાંચમો ભાગ પડાવશે, અને તે પોતાના અમલદારોને વહેંચી દેશે. તમારાં દાસો તથા દાસીઓ અને સૌથી સારા જુવાનોને લઈને તે પોતાના કામે લગાડશે, અને સંક્ષેપમાં તમને સૌને તે પોતાના નોકર બનાવી દેશે. બોલો, એ સ્થિતિ તમને પસંદ છે ?

એક રોમન

બેશક નહીં !

બીજો રોમન

રોમમાં રાજાઓની જરૂર નથી !

ત્રીજો રોમન

જુટસ ! તમે જે સુચવો તે કરવાને અમે તૈયાર છીએ.

જુટસ

એશકે, અધિકારીઓ નીમ્યા વગર રાજ્યનું કામ ચાલે નહીં અને સર્વોપરિ અધિકાર પણ કોઈકને તો સોંપવોજ નેતૃત્વએ; છતાં મારો અભિપ્રાય એવો છે કે રોમમાં સર્વોપરિ સત્તા એક માણસને ન સોંપતાં બેને સોંપવી, કે જેથી કોઈ પણ એકનું અતિ પ્રયત્ન ન થાય. તેમને “ટ્રાન્સલ” ની પદવી આપવી, અને એવું દરાવવું કે તેમનો અધિકાર માત્ર એક વરસ ચાલે. વરસ આખરે લોકોએ ફરી યોગ્ય ટ્રાન્સલોની ચુંટણી કરવી.

એક રોમન

વાહ વાહ, જુટસ ! વાહ વાહ ! દેશભક્ત તે આતું નામ !

બીજો રોમન

શાબાશ, જુટસ ! વ્યવસ્થા તે આતું નામ !

ત્રીજો રોમન

બધી ખરાબી અટકાવવી હોય તો શ્રેષ્ઠ માર્ગ આજ છે !

પણ તમે સર્વ રોમન ગૃહસ્થો ટ્રાન્સલોને પસંદ કરો, તે પહેલાં એક કામ કરવાનું હજી બાકી છે. પ્રથમ ટાકર્વીનનો ન્યાય થવો જોઈએ. હું ધારું છું, કે તમે તેને તથા તેના તમામ કુટુંબને રોમમાંથી હમેશાંને માટે દેશનિકાલ કરશો. એમ થશે, તોજ આપણે સાચો મોક્ષ મેળવી શકશું. બોલો, તમને સૌને એ મંજૂર છે ? તમારી સૌની સંમતિ હોય તો પછી તેને યોગ્ય રૂપમાં ખબર અપાય.

સૌ

ટાકર્વીન હમેશાંને માટે સહકુટુંબ દેશનિકાલ થાય એ અમને સૌને મંજૂર છે.

પ્રુટસ

વાર, હું પોતે આર્જીઆ જાણીશ, અને રોમન સીપાઈઓને જાણા-
વીશ, કે પ્રજાએ ટાઈર્વીનને આ પ્રમાણે સજા કરમાવી છે. ટાઈર્વીનને
પણ રીતસર ખચર મળી જશે. તે અવશ્ય, અગાત્કારે રોમનો અધિ-
કાર ફરી મેળવવા ચત્ત કરશે; અને તે માટે આપણે તૈયાર થવું જોઈશે.
મને ખાતરી છે કે જ્યાં સુધી આપણામાં સંપ હશે, ત્યાં સુધી ખીજ
રાજ્યોની મદદથી પણ ટાઈર્વીન આપણો પરાભવ કરી શકશે નહીં;
પણ તમારે આ પ્રસંગે ખાસ ધ્યાન આપીને સારા ટ્રાન્સલો પસંદ
કરવા જોઈએ, કારણ કે હાલની મુશ્કેલીઓને દૂર કરવાનું કામ તેમના
પર પડશે. તો ગૃહસ્થો ! વિચાર કરો. જે એ યોગ્યમાં યોગ્ય
રોમનો તમે જાણતા હો, તેમનાં નામ ટ્રાન્સલ તરીકે પ્રીફેક્ટ લુકીશીઅ-
અસની રૂબરૂ જાહેર કરો.

(એકઠા થયેલા લોકો થોડીવાર માંહોમાંહે મસલત કરે છે. મુખ્ય
મુખ્ય એકમત થાય છે.)

પેલો રોમન

પ્રીફેક્ટ લુકીશીઅસ ! અમે આ વરસના ટ્રાન્સલોનાં નામ જાહેર
કરવાને તૈયાર છીએ.

લુકીશીઅસ

તમે સૌ એકમત છો ?

પેલો રોમન

અમે સૌ એકમત થઈ જાહેર કરીએ છીએ, કે બુનીયસ પ્રુટસ
અને ટાઈર્વીનીઅસ ટ્રાલ્લેટીનસ આ વરસના ટ્રાન્સલો નીમાય !

સૌ

અમે સૌ એ દરખાસ્તમાં અમારી સંમતિ જાહેર કરીએ છીએ.

પ્રુટસ

તમ સૌના વિશ્વાસ માટે હું અને ટ્રાલ્લેટીનસ આભારી છીએ.
પણ પ્રથમ, ગૃહસ્થો ! હું તમને એવા કસમ લેવાની સલાહ આપું છું,
કે રશ્વતથી અથવા ક્ષાથી લલચાઈને તમે હવે પછી કોઈ દિવસ
કોઈ પણ માણસને રાજા બનાવશો નહીં !

મૌ

અમે મૌ ઘોષિતર અને દેવી વેસ્ટાના કસમ લઈ પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ, કે અમે હવે પછી કોઈ દિવસ કોઈ પણ માણસને રાજા બનાવશું નહીં.

પ્રુટઅ

અરાબર છે, રોમન બંધુઓ ! આજ તમે જે મોટા કામની શરૂઆત કરો છો, તેની સાચી કલ્પના તો હવે પછીના જન્માત્માઓનેજ આવી શકશે. પણ મારી ખાત્રી છે, કે દુનિયાના ઇતિહાસમાં આ બનાવ કદાચિ બૂલાશે નહીં. માત્ર રોમને માટેજ નહીં, પણ આખી દુનિયાના એક મોટા ઇષ્ટના નિવારણ માટે આપણે આજની શરૂઆત કરીએ છીએ એમ સમજવું ઘટે છે. દેવોની ઈચ્છા એવી નથી, કે એક પણ માણસ સર્વોપરિ થાય, અને તે ખીન્નઓને નીચા રાખે. દેવોની ઇચ્છા તો એવી છે, કે બધા માણસો ઉંચા થાય, અને એક ખીન્નની સેવા કરે ! પણ માણસ બનત અતિશય સ્વાર્થી છે, અને સારામાં સારી યોજનાને પણ નકારા માણસો અગાડીને નિષ્ફળ કરે છે. આપણે જે વ્યવસ્થા કરીએ છીએ, તેની પણ ભવિષ્યમાં શા સ્થિતિ થશે, તે અત્યારે આપણે બાણી શકના નથી; છતાં આપણો ઉદ્દેશ સૌના સુખનો છે, અને રોમને તેજસ્વી કરવાનો છે એટલું સ્પષ્ટ ધ્યાનમાં રહે. તો બસ છે. નગરમોક્ષ એક વાર મેળવી લેવાથી કંઈ બધું કર્તવ્ય પૂરું થતું નથી. મોક્ષને પણ ટકાવી રાખવો જોઈએ, અને તેને લાયક માણસોએ રહેવું જોઈએ. જો માણસો મોક્ષને યોગ્ય ન રહે, તો તેઓ લાંબા વખત સુધી મુક્ત પણ રહી શકે નહીં; છતાં આ પ્રસંગે હું વિસ્તારથી કહેવા આહતો નથી. સંક્ષેપમાં એટલુંજ કે :

રહેજો મોક્ષમાં રોમન !

નરપતિની પદવી નહીં સહેજો !

વિમુક્ત જનપદ સિવાય મનમદઃ

અહીં જગત પર સદૈવ સુખકરઃ

નવીન સંસ્થા રચાવવા, ને

પુરી રિપુથી બચાવવા,

દિસાહે વહેજે!

સૌ

વાહ, છુટસ ! શાઆશ, છુટસ ! અમે આજ મેળવેલી મુક્તિને!
સાયવશું, તેનું જીવની માફક જતન કરશું અને તેને માટે પ્રાણ
આપશું!

લુકીશીઅસ

અને આજ છુટા પડ્યા પહેલાં દેવી વેસ્ટાની કન્યાઓને
મોલાવો કે તેઓ નવીન રોમન સ્વરાજ્યને આશિર્વાદ આપે, અને
આપણું આદરેલું કામ સફળ થાય!

(એક માણસ સત્વર બચ છે. વેસ્ટાની છ કન્યાઓ પ્રવેશ કરે છે.)

કન્યાઓ

ટ્રાન્સલોનો જય થાઓ! રોમનો મુખી થાઓ! દેવીનો
આશિર્વાદ છે!

આનંદ, આનંદ, આનંદ. આનંદ;

જન કેરા અંતરમાં થાય, થાય!

હતા બદીમાં પુર:

ગયા બધા તે દૂર!

શાસન છે આવ્યું સાંઈ!

સ્થિર તે કરજો, મુખને વરજો:

વિમોક્ષ સુભાગ્ય મુપાત્ર વિષે ઘટે:

ઝટ નહીં મટે:

દ્વિધ વિચારજો: નહીં વિસારજો:

ભય વિદારજો: યશ વિતારજો!

(સૌ બચ છે.)

પ્રવેશ પાંચમો

સ્થળ: જુટસના મકાનની પાસેનો એક એકાંત ખાગ.

વેલીરીઅસ

અરે ! લોકસમુહના મનનું કશું કંટાળું નથી ! નહીંતો ટ્રાલ્લેટાઇન જેવા માણસને માત્ર ટાકર્વીનના નામની ખાતર રોમના મુક્તિની બહાર જવાની કેમ જરૂર પડે ? જેનાં કુટુંબની ખાતર આ બધા બનાવો બંન્યા, અને રોમને મુક્તિ મળી, તેને પોતાને રોમ ઓડ્યુ પડ્યું ! ખરેખર ! સાધારણ લોકોનો સ્વભાવ વિચિત્ર છે ! જુટસ પણ શું કરે ? લોકોના સમાધાનની ખાતર તેને સંમતિ આપવી પડી !

પણ જુટસ ! આ નવો જખમ તારાથી સહન થશે કે ? ટાકર્વીનના એલચીઓને લાગ્યા વખત બુધી રાષ્ટ્રી રાખવામાં આપણી એવી ધારણા હતી, કે તેને લકાઇ કરવાનું બહાનું કે સાધન કશું ન મળે ! પણ તેમણે તો, અહીં રહીને પ્રપંચોથી ખુવારી કરી. પેલા ગુલામને જે વાતની ખબર ન પડી હોત, તો રોમની કાણુ બાણુ શીએ સ્થિતિ ધાત ! જુટસના દીકરા ટાઇટસ અને ટાઇબીરીઅસ, તેમના મામા વાઇટેલીઆઇ અને અંકવી-લીઆઇ, તથા બીજા પણ કેટલા બધા અમીરજાદાઓ આ કાવતરાંમાં સામેલ હોવાનો પુરાવો મળ્યો ? ટાકર્વીનની બધી મીલકત તેને પાંચી આપવાનું સેનેટે ઠરાવ્યું, તે લઇ જવા માટે વાહનોની તજવીજ ચાલે છે, એટલુંજ અમારું તો સમજવું હતું. પણ કાગળો પકડાયા, તે બહુ સારું થયું !

અહા જુટસ ! તું ખરેખર દૈવી પુરુષ છે ! દ્રોહીઓને કેદ કરતાં તેમાં ત્રારા દીકરાને જેવાં છતાં તેં ક્ષણ પણ અનાકાતી ન કરી ! દુનિયામાં એ પ્રમાણે વર્તી શકનાર આદમી કેટલા થોડા છે ! છતાં સાચો ન્યાય તો જે તેં કર્યો તેજ. દેવો તને આ પ્રસંગનું અંતરદુઃખ સહવાની શક્તિ આપે !

અરે ! પણ આ સામેથી કાણુ આવે છે ? શું જુટસ પોતે ? એદના હિંદુગારોમાંજ તેનું દિલ લાગી ગયું છે. ચાલ, હું બાળુએ રહીને સાંભળું !

બુટસ

પુત્રોએ કરી કેવી, હા અફસોસ, ખારખી !

કેવો બતાવ્યો નીચ હૃદયજ્વેસ ખરાખી !

કરવી ઘટે તેને સગ્ન, છો કાળજી કંપાય :

રાજ્યદ્રોહીને દુષ્ટને મારી નહીં અપાય !

ન્યાયનું વિમળ કામ માંડ :

દેશમાં વિરલ નામ માંડ :

કાર્ય છે ઉચિત ના ગમે તે :

ગોલતુ જગત છાં ગમે તે !

પર ભણી જતા, નિજ નહીં થતા,

હાથું જન એવા : ગાથું પુર સેવા !

કરે સવ કા વિમાર્ગે જતાં,

કરે ગર્વ શો દ્રશા આ થતાં !

વેલીરીઅસ

બુટસ ! કાન્સલ બુટસ !

બુટસ

વેલીરીઅસ ! કેમ ? ક્યાં જાઓ છો ?

વેલીરીઅસ

ન્યાય જાહેર કરવાનું આપણે ક્યારે રાખશું, એ ચોક્કસ કરવા :
સાર તમનેજ મળવા આવતો હતો. ટાકર્વીનની મીલકત માટે તે
લોકસાગણી એટલી ઉશ્કેરાઈ છે, કે કોઈની તેને કશું આપવાની
ઠગાઈ થતી નથી.

જુટસ

એ બધી બાબતોનો નીવેડો આપણે ન્યાયમંદિરમાં જ કરશું,
વેલીરીઅસ ! વખત આજ સાંજનો જ ઠીક છે કે ?

વેલીરીઅસ

હા, અતુરૂં છે.

જુટસ

તો સારું. સલામ, વેલીરીઅસ ! ખીલું કંઈ કામ છે ? હું ફિલને
જરા ઉદ્વેગ હોવાથી આ એકાંત બાગમાં ફરવા નીકળ્યો છું. જાઉં કે ?

વેલીરીઅસ

હા સીધાવો, જુટસ ! દેવો તમારી રક્ષા કરે !

(જુટસ જાય છે.)

વેલીરીઅસ

અહા, દેવ જુટસ ! અમે સૌ તમારા દિલની સાચી મહત્તા ક્યારે
સમજશું ? એ સમજશું, ત્યારે જ અમારો સાચો ઉદ્ય પણ શરૂ થશે.
ખેર ! હાલ તો ચાલ તૈયારી કરવા જાઉં !

(અમ છે.)

અવેશ છઠ્ઠો

સ્થળ: રામમાં ન્યાયમંદિર

(ખુટસ અને વેલીરીઅસ ઉંચે આસને બેઠા છે. નીચે ઠાકવીંતના એલચીઓ, ખુટસના દીકરાઓ અને બીજા અપરાધીઓ ઉભા રહ્યા છે. ગેલેરીમાં પ્રેક્ષકો છે.)

ખુટસ

રામન ગૃહસ્થો ! આપને મારે જણાવવું જોઈએ, કે આ સાથે હિસા રહેલા ચાર પુરૂષો માછ રાજા ટાકવીંતના એલચીઓ છે. તેમને અહીં રામમાં શા માટે રોકાવું પડ્યું છે, તે આપ જાણો છો. સેનેટમાં ઠરાવ થયો, કે દેશનિકાસ ટાકવીંતને તેની ખાતગી મીલકત ખુશીથી લઈ જવા દેવી. તે દોલત લઈ જવા માટે વાહનો શોધવાના બહાનાથી આ ચાર માણસો અહીં રોકાયા હતા. પણ અમારી પાસે રજુ થયેલા દસ્તાવેજોથી સાબીત થાય છે, કે તેઓ એક મોટા રાજ્યપ્રોહના ગુન્હામાં સાગ લેતા હતા. થોડાએક મૂખ અને ઉચ્છ્રંખલ રામન જુવાનોએ ટાકવીંતને એવો કાગળ લખેલો, કે તમે અમુક તારીખે રામના દરવાજા પાસે લશ્કર લઈને આવી પહોંચો, એટલે અમે દરવાજા ઉઘાડીને તમને મદદ કરશું, અને તમને ફરી રાજા બનાવશું. આ માણસોએ તે સેવા બદલ એ મૂખ જુવાનોને થોડા હીરામાણેક અને ધણું વચનો આપેલાં, એમ સાબીત થયું છે. આ માણસોએ એલચીઓને ધર્મ પાળ્યો નથી. તેમના શરીરને ઇજા ન કરવાની સારા રાજ્યોની પદ્ધતિ છે, જોકે આ લોકો તે સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલ હોઈને એલચીના નામને પાત્ર રહ્યા નથી; છતાં મારા મિત્ર વેલીરીઅસ અને હું એવા ઠરાવ પર આવ્યા છીએ, કે તેઓ ગમે તેવા દુષ્ટ પણ એલચી કહેવાય છે, માટે તેમને છોડી ચૂકવા; અને તેટલા માટે અમે તેમને છોડી મૂકીએ છીએ.

(એલચીઓ તરફ બેઠીને)

જાઓ !

(એલચીઓ બધા છે.)

રોમન બંધુઓ ! હવે ટાકર્વીનની મીઠકત માટે અમે બંનેએ શો ન્યાય કર્યો છે, તે સાંભળો. શહેરની અંદર ગુપ્ત રીતે દાખલ થવાની કોશીશ કરવાથી તે રાજ્યદ્રોહનો અપરાધી થઈ ચુક્યો છે; અને તેટલા માટે દેહાંતની સન્નને પાત્ર છે. એ બેશક રોમને પોતાના આપની અને પોતાની જામીર સમજે છે અને માને છે; પણ આપણે હવે સમજ્યા છીએ, કે પૃથ્વી કોઈની જામીર નહોં પણ સૌની માતા છે. રોમ એ ટાકર્વીનની કે બીજા કોઈ પણ એક મનુષ્યની મીઠકત અને કદાપિ થઈ શકે નહોં. એ તો બધા રોમનોની માતૃભૂમિ છે. માતૃભૂમિના ધાતના પ્રયત્નમાં ટાકર્વીન મર્યેલો છે, તો પછી તેની અંદરની મીઠકતનો તે ન્યાય પ્રમાણે માલેક થઈ શકતો નથી. માટે અમે એવો દરાવ કર્યો છે, કે ગરીબોમાં ખર્ચર આપવી, કે તેની જે મીઠકત જેને રોમે તે તે સુખેથી લઈ જાય; તેની ઇમારતો જામીનદોસ્ત કરવી; તેના પત્થરો ચાહે તેને લઈ જવાની રજા આપવી; ટ્રમ્પસ માર્શીઅસ ઉપર જે પાક તૈયાર થયેલો ઉભો છે, તે કોઈએ લેવો નહોં, પણ તેને ટાઈબરના ઉદરમાં પધરાવી દઈ એક ટાપુ બનાવવો; અને એ પાયા ઉપર મોક્ષદેવીનું મંદિર ચણાવવું ! રોમન બંધુઓ ! આ અમારો ન્યાય આપ સૌને યોગ્ય લાગે છે ?

રોમનો

શાળાશ, જીટસ અને વેલીરીઅસ ! તમે અપરાધીને ઘટતી જ સંજા કરી છે.

જીટસ

અને હવે, મિત્રો ! હું આજના સૌથી ક્ષતિ કાર્ય પર આવું છું. ટાકર્વીનને રાજ્યદ્રોહી કાગળ લખવામાં જે મૂર્ખ અને દુષ્ટ જીવાનોએ ભાગ લીધો છે, તેમાં મારા પોતાના બે પૂત્રો સામેલ છે. મૂર્ખોને હમેશાં નિયમનું શાસન આકરૂં લાગે છે. એમને તો પાત્રતા વગર મહેરબાની જેમજોઈ જાય છે. દુષ્ટ રાજ્યોના અમલમાં દુષ્ટોને અનુકૂળતા મળી શકે છે. આવી લાલચથી આ દુષ્ટો રોમમાં આટલા બધા

અપાસથી સ્થાપિત કરેલા સ્વરાજ્યની વિરુદ્ધ અને તેની હિસા માટે ટાકવાન જેવા દેશદ્રોહી દુશ્મનની સાથે લખ્યા. કેવું નીચ પાપ અને કેવો ઘેર અપરાધ ! તેટલા માટે અમારી આજ્ઞા છે, કે એ તમામ દેશદ્રોહીઓને શિરચ્છેદની સજા કરવી. અરે જાઓ ! અપરાધીઓને શિરચ્છેદસ્થાનમાં લઇ જાઓ.

રોમનો

અરે વાહ જુટસ ! તમારા જેવો ન્યાય તો વિરલાભ કરી શકે !

જુટસ

જે ગુલામે આ મોટા અપરાધની કોન્સલોને ખખર આપી, તેને “ વિન્ડિક્ટા ” ના કાયદા પ્રમાણે શહેરની તિજોરીમાંથી દસ હજાર દામની અક્ષિય, પરિપૂર્ણ નગરમોક્ષ, અને નાગરિક તરીકેના તમામ હક એનાયત કરવામાં આવે છે.

વેલીરીઅસ

મિત્રો ! મારા સહાધિકારી પૂજ્ય કોન્સલ જુટસે આ પ્રસંગે જે અસાધારણ ધૈર્ય અને પૌરુષ અને ધર્મ દાખવેલ છે, તેથી આપણ સૌને તેના તરફ દીક્ષાસેન થવી જોઈએ. જુટસ માત્ર તેનાં પોતાનાં આલકોનાં નહીં પણ આખા રોમના પિતા છે. જગતમાં જ્યાં સુધી રોમન સ્વરાજ્યનું નામ રહેશે, ત્યાં સુધી જુટસનું નામ અમરમાં સાથે જોડાયેલું રહેશે. અસ્તુ. આજનું તમામ કામ હવે ખલાસ થયું છે. મહાત્મા જુટસને ચાલો આપણે પાલખીમાં બેસાડી એમને મોકલે પહોંચાડી આવીએ, અને પછી છુટા પડીએ.

જુટસ

પાલખીની જરૂર નથી. આપ ભાઈઓનો સહભાવ છે, તો સાથે ચાલો શહેરો.

રોમનો

ન્યાય કરે આ !

મનુજ ખરે આ

વિરલજ અપનિમાં !

મૃત્યુ પમાવે નિજ તનુભેનું :

વિષમ ન સ્થિતિ જ્ઞાને ?

અહા વીરવર !

કૃતિ ધીર તવ—

સદા કાળ વખાણાશે !

[સો નમ છે. પડદો પડે છે.]

અંક ૩૧

પ્રવેશ પહેલો

સ્થાન—કેલીઆ પહાડની ટે.ચ ઉપર.

વેલીરીઅસ

અહા, કાળા મૃત્યુ ! યમ ! તારી કળા અદ્ભુત છે. માનવમોક્ષને મોટા મિત્ર અને તેનો દાશુ દુસ્મન અને સંઘ્રામમાં સોંપે કપાઈ ગયા. જીવસ તથા એરંસ પરસ્પર લાક્ષાથી વીધાયા.

એશક, જીવસના પવિત્ર પ્રાણની શક્તિ અમર છે. રામનો વિનય જ થયો છે, અને જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં મોક્ષ રહેશે. ત્યાં સુધી પરાજય કદાપિ થશે નહીં. રામન માતાઓએ તેનો એક આખા વરસ સુધી શોક પાળવાનું કરાવ્યું છે તે ઉચિતજ ક્યું છે.

પણ અંતઃકરણમાં મોક્ષ રહેવો એ કે સહજ વાત છે ? મૂર્ખો અને દુષ્ટો શું મોક્ષને ઓળખી કે ચાહી શકે છે ? હું સાંભળું છું કે સ્વર્ગવાસી. જીવસને સ્થાને ખીન્ને કોઈ કોન્સલ અત્યાર સુધી ન વીમાવાને લીધે, અને વેલીઆના પહાડ ઉપર હું મકાન બંધાવું છું તેમ, કેટલાકને એવો શક બને છે કે મારે રાજ થવું છે ! અરે ! શું ત્યારે અન્નવર્ગમાં કોઈથી પણ નિરપવાદ શક શકાયજ નહીં ? શું ગમે તેવી દેશભક્તિ પણ શંકા ન થાય એટલી ઉંચાઈએ પહોંચી શકે જ નહીં ? હવે જીવસ ! તમે વહેલા ખપી ગયા, અને નિષ્કલંક કીર્તિ મૂકી ગયા. તમારા સાથીને રામનો વહેમ સહન કરવાનો વખત આવ્યો છે ! અરે ! મારા જેવો રાજાઓ દુસ્મન શું રાજ થવાને કદાપિ લલચાય ? અરે ! હું કિસ્સામાં વચ્ચે કે કપાટિલમાં, તેથી શું મારા બધુઓને મારી

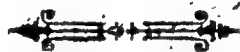
મીક લાગી જાય ? મારા લક્ષણનો શું એવી કુલ્લક વસ્તુઓ પર આધાર છે ? મારી પાત્રતાનો પાયો શું એટલો નિર્બળ છે કે હું કોણ છું એ વાત કરતાં હું ક્યાં રહું છું એ વાત વધારે મહત્વની ગણાય ? અરે રોમનો ! પખ્લીઅસ વેલીરીઅસનું મકાન તમારા મોક્ષના જર્જરામાં આડું આવશે નહીં. વેલોઆ પહાડ તમારો અક્ષત રહેશે. હું મારું મકાન નીચે મેદાનમાં લાવીશ, એટલુંજ નહીં પણ તે નીચે ખીણમાં નાંધીશ, કે જેથી મારા જેવા શંકાસ્પદ નાગરિકતા કરતાં ઉપરના ભાગમાં આપ સૌ લાયક ગૃહસ્થો વસી શકો ! પખ્લીઅસ વેલીરીઅસ કરતાં રોમને અને રોમના મોક્ષને જેઓ વધારે ચાહતા હોય, તેઓ લલે એ પહાડને મથાળે પોતાનાં મકાનો ચણે ! ખેર !

નગરમોક્ષની લોકાને વધારે કિંમત સમજાય, તેટલા માટે મને લાગે છે કે એક તો મેજસ્ટ્રેટોના ફેસલા ઉપર અપીલ સાંભળવાનો પ્રબળ અધિકાર આપવો જોઈએ; અને જે કોઈ રાજાનો અધિકાર હોય તે પૂર્ણ કરે, તેની જાળી તથા તમામ મીલકત પ્રબળ સુપ્રત થાય એવો કાયદો કરવો જોઈએ. આજેજ તે કરીને પછી નવા કોન્સલની ચુટકીનું કામ ઉપાડીશ.

પણ—આ રાકર્વીન તથા લાસ પોર્સેના ચઢી આવે છે તેનું શું કરવું ? પોર્સેના પાસે પ્રબળ મેતા છે. સામે થવું પરવડે તેમ નથી. માત્ર નગરનું રક્ષણ થાય, તો ઘેરો ઉઠાવવાની તોરે ફરજ પાડી શકાય. ફળા ખરા માણસો તો એટલા ડરી ગયા છે કે ગુલામી સ્વીકારીને પણ આજ રાકર્વીન સાથે સલાહ કરે; છતાં બેશક એ નહીં જાને. બોલ્સી-ગતો પાસે માણસો મોકલ્યા છે, તેઓ અનાજનો સારો સંગ્રહ લાવશે; પીધાના વેચાણનું કામ સરકારના હાથમાં રાખવાનું હાલ્યું છે, એટલે એ ઉપજ પણ સારી આવશે; અને જંદરના જે બધા કર માફ કરે તમામ આન્યા છે, તેથી ખોટ જણાશે નહીં. જે તવંશરો કર આપી શક્યાની સ્થિતિમાં હોય તેઓ લલે કર ભરે. ગિયારા ગરીબો તો પોતાની આજકાને કળવે, તોપણ તેમણે પુરતો કર આપ્યો ગણાય.

અસ્તુ. ચાલ સેનેટમાં જઈને માતૃભૂમિની સેવામાં નિમુક્ત થાઈ.
માતા ! તારા ખીજ બાળકો જાણે કે ન જાણે, પણ તું જાણે છે,
કે આ વેલોરીઅસના હૃદયમાં કંઈ અગતજવાળા સળગી રહી છે.
દેવી ! મહાત્મા જ્યોત્સે જીવનમાં અને મરણમાં આ પાઠ સારી રીતે
જાણ્યો છે, કે હવે પછી તારા કોઈ પુત્ર કે પુત્રીને અમે રાજા કે
રાણી થવા દેશું નહીં; અને કોઈનું પણ તારા પર ધણીપણું થાય, એ
સહન કરશું નહીં. સર્વ તારાં સંતાન છે અને સમાન છે, એ સ્વતંત્ર
રામની ભૂમિમાં જ્યોત્સના વંદ હાથથી વ્વાધ ચુક્યું છે. એ ખીજ અમર
છે. એ રક્તખીજમાંથી સહઆવધિ શક્તિઓ પ્રસવશે અને નિરંતર
વિજયનો વાવટો ફરકાવ્યા કરશે. અહા ! કિં બહુતા ? “વંદે માતરમ્ !”

(અંત છે)

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ—બાઈ પોસેનાની ઘેડી

પોસેના

દીવાનજી ! ખીયારા ટાકવીનના કુટુંબ ઉપર બહુ જીવન થયો. એ
ઓસ્તને ભોગવવા જેવી તુચ્છ વાત માટે આખું રાજ્ય મથું. સેકસ્ટસ અને
એરંસ જેવા દીકરા કપાઈ ગયા અને પાયમાલી થઈ. પણ, લુકીચીઆ,
કેવી હતી ?

દીવાન

કહે છે કે બહુજ ગુણસુરત હતી.

પોસેના

ત્યારે તમે પોતે તેને જોએલી નહીં ?

દીવાન

નહીં, જી.

પોસેના

અરે ! પણ રાજ્યના દીકરાઓ પ્રસંગોપાત એવાં અટકચાળાં ન
કરે, તો સાધારણ મોજુસો શું કદાપિ કરી શકવાના હતા ? અને તેટલા
માટે શું રાજ્ય જાય ? મેં પોતે જીવનમાં ઘણી ઓરતો ભોગવી છે,
અને તમે જાણો છો, કે હજી પણ મારો એ રોજ એક મર્યાદા નથી,
પણ તેથી શું ? રૂંધત બળવો કરી શકે ? રૂંધતની વહુઓ તથા દીકરીઓ
રાજ્યની મહરબાની મેળવે, એ તો તેમણે પોતાનું મહાભાગ્ય સમજવું
જોઈએ; અને જેમ પેલા ધર્માચાર્યોને નવોદાયો અર્પણ થાય છે તેમ
મારા મત પ્રમાણે તો દરેક મહારાજાને પણ તે અર્પિત થવી જોઈએ.

દીવાન

જેશક, પણ રામનો જરા ઝગુની છે.

પોસેના

નહીં, દીવાનજી ! રામનોના એ જુડા ઝડુનો. જે ફેલાવો થાય તો કોઈ દિવસ આપણને પણ છાંટા ઉડે. રાજાઓની વિરુદ્ધ થવાની હઠીલાઈને તો તરત દાખી દેવી જોઈએ. આજ તો ટાકીંનને રામનો કાઠી મુકે છે, પણ કાલ કદાચ આપણી રાજ્યહક્ક પ્રમાણે પણ ખેવડા થવાની ઇચ્છા થાય !

દીવાન

આપણી પ્રજા તો મહારાજાને પ્રભુ સમાન માને છે, અને પૂજે છે !

પોસેના

એ સર્વમાં તમારી ખુબી છે, દીવાનજી ! પણ વાર, આપણાથી રામન પ્રજાને ખેવડા થવા માટે સજા ન થઈ શકે ? અધાં રાજાઓના કાયદાથી વિરુદ્ધ તેમણે કામ કર્યું છે. રાજાનો ન્યાય કરવાનો શું રૈયતને અધિકાર ? રાજા રૈયતને સજા કરે એ તો બરાબર, પણ શું રૈયત ઉઠીને રાજાને સજા કરે ? એવી રૈયતને તો કનક કરવી જોઈએ. કેમ દીવાનજી ?

દીવાન

જેશક, જેશક. પોતાની પદવીને બૂલી જઈને પૃથ્વીના પ્રભુની સામે ચડ્યું એ મોટામાં મોટો અપરાધ છે ! રાજા રૈયતનો ન્યાય કરી શકે, પણ રાજાનો ન્યાય તો પરમેશ્વરજી કરી શકે !

પોસેના

શાપ્પાશ, દીવાનજી ! એમ હોવુંજ જોઈએ. તેટલાજ માટે ટાકીંન તરફ મને લાગણી રહે છે. આપણો તેની સાથે લાંબા વખતનો સંબંધ છે. તેના ઉતારા માટે તો અર્ધા ગોઠવણ થઈ છે કે ?

દીવાન

હા, મહારાજા ! મુકામ કરીને હમણાં અહીં આવી પહોંચ્યો એમ ખાતરું છું.

છાંદીદાર

(પ્રવેશને)

મહારાજનો વિજય થાયો ! મહારાજ ટાકવીન પધારે છે !

(પાસેના સામે જઈ ટાકવીનને તેડી લાવે છે, અને તેને પોતાને પડખે સિંહાસન પર બેસાડે છે.)

પાસેના

મહારાજ ટાકવીન ! અમારું આમંત્રણ સ્વીકારીને પધાર્યા તે બહુ સારું કયું. ઝૂંડા, કુશળી તો છોને ?

ટાકવીન

હાથ, કુશળી છું. આવે વખતે આપના આમંત્રણથી બહુ સારું લાગ્યું. આપે સર્વોપરિ મિત્રધર્મ અજાન્યો છે !

પાસેના

ખીલકુલ નહીં. આજ તો આપની પ્રજાએ જળવૃં કર્યો, અને કાલ મારી પ્રજા એ પ્રમાણે કરવાને લલચાયાં. રામનોએ માત્ર આપનો નહીં, પણ દુનીયાના તમામ રાજાઓનો અપરાધ કર્યો છે. તેમને સંજોગ કરવી, એ માત્ર આપનું નહીં પણ આપણા સૌનું કર્તવ્ય છે !

ટાકવીન

એ પ્રમાણે જુઓ છો, તે આપની મહત્તા છે. અફસોસ... માત્ર એટલો છે કે દેશના બધા રાજાઓ એ પ્રમાણે સમજતા નથી.

પાસેના

કે હરકત નહીં. મારી પોતાની પાસેજ એટલું લશ્કર છે કે રામનોને હરાવવાને હોદ્દરના કબજે લઈ શકું. ઓ સેનાપતિ ! લશ્કરને તૈયાર થવાનો અને રામ તરફ કુચ કરવાનો ફકમ આપો ! અને ગોળન કરીને સત્તર સામે થઈશું !

(બંને બચ છે)

પ્રવેશ ત્રીજો

પાસે નાનું લશ્કર ગાતાં ગાતાં કૂચ કરે છે.

સેનાપતિ

શરાઓ !

આવી જવે, વેળા હવે:

વેગે ચાલી પહોંચો,

નહોં બાણ થાઓ વેરીને ત્યાં:

અતિશય સુરતા રાખો:

નગર મહોં અંધર નહોં,

ત્યાંજ હુમલો કરી,

પુરમાં જમને કરવું સર તે:

જન સહુ લશ્કમાં નાંખો !

નરપતિ તણી વાણી એવી,

નિજ મુખ થકી બાણી તેવી,

પ્રકટિત કરે સોની પાસે:

ઘોડા પર લઈ સો ઉડ્યાસે,

પથ પર ચઢી હાતાં ચાલો,

અરિ પર જય છે બહાલો !

હંશવ્યા છે હમરોતે:

પરિચિત સમરે મહાલે !

(સો કૂચ કરે.)

અવેશ થોથો

સ્થળ: સબલીમીઅન પુલ ઉપર

હોરેશીઅસ

આહા ! જેનીકયુલમ લેવાયું, અને દુસ્મનો આ તરફ ધસતા આવે છે. લાર્શીઅસ અને હર્મીનીઅસ ! તમે અહીં ઉભા રહો. આપણે તેમને અટકાવીએ.

લાર્શીઅસ

હું તો ઉભો છું, પણ દુસ્મનો ધણ છે. અને જુઓ, આ ખીજા રામનો નાસવા લાગ્યા !

હોરેશીઅસ

રામનો ! શરમ છે ! આમ બાયલાની માફક નાસો છો શું ? શું આ રીતે તમે નગરનું અને તમારા મોક્ષનું રક્ષણ કરશો ? અહીંથી કદાચ નાસીને જશો, તો તેથી પણ તમને લાલ થવાનો નથી. તો થોડા વખતમાં પેલેટીઅસ અને કેપીટાલમાં જેનીકયુલમના કરતાં વધારે દુસ્મનો દાખલ થશે. બચવાનો ઉપાય એક જ છે. તલવારથી, આગથી કે જે હાથમાં આવે તે હથિયારથી કાઢી પણ રીતે આ પુલ તોડી નાખો; અને ત્યાં સુધી હું મારાથી બનશે તે પ્રકારે દુસ્મનોને ખાળી રાખીશ.

હર્મીનીઅસ

અરે હોરેશીઅસ ! વળી એ બાયલાઓ તે કે વીરત્વ દાખવવાના હતા ! દુસ્મનો તો આ આવ્યા !

(હોરેશીઅસ, લાર્શીઅસ, અને હર્મીનીઅસ પુલને ખીજે છે જ્યાં મારે છે. હોરેશીઅસ તરવાર ઉઘાળતો અને ખાતો ખાતો બચે છે.)

હોરેશીઅસ

રિપુદ્ધ આવે, મુજ દીક્રા બાવે:

જઈ નિશ્ચે કંઈ કોષ કરું: કંઈ રોષ કરું: કંઈ ધોષ કરું :

કલહ મચાવે, તદપિ ન કાવે:

લવ પાણુ દાવે, પુર ન હરાવે:

હીક્રમેત કરું હમણાં !

સરિતાંનો પુલ ઝટ કરે ફલ,

નહો ત્યાં લગીમાં દઉં હું ધસવા !

સખલ રહું : સકલ સહું :

દુશ્મન કોઈ ન પૂર વટે !

નિકટે ચિચરે, નવ તે ઉગરે:

નયમ અડગ ફરે, હત થાય ખરે !

—નીરખું હરિણુ જમણાં !

(પુલને મોખરે જઈને પડકારી કરે છે.)

ચાલ્યા આવો, ગુલામના બચ્ચાઓ ! ચાલ્યા આવો, પોર્સેનાના

લાહુતી પોરીઆઓ ! ચાલ્યા આવો !

(ચાડા ઈંદ્રસ્થન સીપાઈઓ સાથે ધસે છે. હોરેશીઅસ તેમને કાપી નાખે છે. બીજાઓ ચક્રિત થઈ ઉભા રહે છે.)

પહેલો ઇંદ્રસ્થન

શેા શાદુલાસિંહ જેવો આ રામન-શાબી રહ્યો છે ! તેની ગર્જનાથી ગામ ધડકે છે. અરે વાહ ! સતક્ષત્રી ! અરે વાહ ! પૌરુષના પાદશાહ !

(આગળ આવે છે; તેને હોરેશીઅસ કાપી નાખતો જાય છે. બીજાઓ તેથી અટકી જાય છે.)

હોરેશીઅસ

સહુ આવો આમઃ ધારી હામઃ રસ્તો ગામનો છે આ

અટકાવું, તો અટકાવું છે:

પટકાવું, તો પટકાવું છે:

ફટકાવું, તો ફટકાવું છે !

નથી ઝાંઘ તમારી સમી સેના:

લય પણ મવલ કંથું છે ના!

અહાંથી ન ખસું: દલમાં ન ધસું:

પણ વેરા કસું: મનમાંજ હસું !

જવા ન ઓપું: તમામ કાપું:

ત્વરાથી માપું મદાની !

સહુ વીર જીને ! ઝડ સજ્જ થાજે !

નહી હાર જાજે, કાંતિ કમાજે, વેળા આ !

(ઈંદ્રીઅનો આધા દલા રહ્યા છે, તેમના તરફ તિરસ્કારની દષ્ટિ કરી.)

ઓ, કાંતકી બુલમગાશના શુભામો ! તમને પોતાના મોક્ષતું તો જ્ઞાન નથી, પણ શું અમારા મોક્ષ પર પણ તમારે તરાપ મારવી છે ? આપ્યા આવો, જે મદ હો તો ! પણ મદાની તમારામાં ક્યાંથી હોય ?

પહેલો ઇન્દ્રકન

અરે સીપાઈ બચ્યાઓ ! તમે આ વચ્ચે શું સંભળી રહ્યા છો ? મરણ તો એક વાર છે જ ! અરે રામનંદ ! શું રામની માવતરો જ દોકરા જણી જાણે છે ? ઇંદ્રીઆમાં પણ મદો વસે છે !

(હોરશીઅસ સામે તરવાર ઉઘાડી ધસે છે. હોરશીઅસ તેના મોઢા પર કીલ્તો પોતાની તરવાર ચલાવતો બચે છે.)

બીજો ઇન્દ્રકન

અરે વાહ ! સાચા શત્રુ ! લાઇઓ ! એક એકને તો એ પુરો પડશે. ચાલો આપણે એ સાથે ધસીશું કરીએ !

(નેપથ્યમાં અવાજ થાય છે.)

“ઓ હોરેશીઅસ ! ઓ લાર્શીઅસ અને હર્મીનીઅસ ! હવે ત્યાં ત્યાં આવો ! પુલ કપાઈ રહેવા આવ્યો છે ! બેખમ દૂર થયું છે ! પાછા ફરો ! પાછા ફરો !”

હોરેશીઅસ

તમે જાઓ, લાર્શીઅસ અને હર્મીનીઅસ ! હું તો દુઃસ્મનોને ખીંખતાવી, શકું તેમ નથી ! તમે ખુશાલી જાઓ !

લાર્શીઅસ

અને, તમે હોરેશીઅસ ?

હોરેશીઅસ

મારી પ્રીતર ન કરો ! તમે અને જલદી જાઓ !

(લાર્શીઅસ અને હર્મીનીઅસ પુલને બીજે-ઉડે જાય છે.)

ત્રીજો ઈટ્રસ્કન

લાઈઓ ! હૃથીઆરની જરૂર નથી. ચાલો, આપણે સૌ તેને ધક્કા મારી નદીમાં ગમડાવી દઈએ !

(પુલ એકદમ વટી પડે છે. શમનોની કીકીઆરી સંભળાય છે. ઇટ્રસ્કનો સ્તબ્ધ બની જાય છે.)

હોરેશીઅસ

પૂજ્ય પિતા ટાઈઅર ! આયુષ્યો સહિત તારા આ ગરીબ સીપાઈને તારા પુણ્યપ્રવાહમાં ગ્રહણ કરજે !

(ટાઈઅરમાં ક્ષત્રી પડે છે. ઇટ્રસ્કનો ભેઈ રહે છે.)

ત્રીજો ઈટ્રસ્કન

અરે ચલાવો તીરોનો માર ! વાંધી નાખો અને પાણીમાં !

(તીરોનો વરમાદ વરસે છે. હોરેશીઅસને એક પાણુ વાગતું નથી. તે સામે પાર જઈ પહોંચે છે.)

પ્રવેશ પાંચમો

સ્થળા:—પોર્સેનાની ખવણી પાસે એક નિર્જન સ્થાન

મુકીઅસ

આહ ! શી મારા દેશની દુર્દશા ! એક લાસ પોર્સેના અને તેની સેના આવી છે ત્યાં તો રામ સરખા કહેવાતા મુક્ત નગરના દરવાજા બંધ કરવા પડ્યા. જે સ્થિતિ રામચોની ગુલામીના વખતમાં પણ કદાપિ થએલ નહોતે હવે થાય, અને જે ઇંદુરીઅનોને રામનોએ બહુ વાર હરાવ્યા છે, તે ઇંદુરીઅનોજ અત્યારે રામનોને દિવાલમાં ક્રેક કરી રાખે એ કેમ ખમાય ! એ કેવી અપકીર્તિ ! કેવી શરમભરેલી સ્થિતિ !

અરે ! સેનેટર બાવાઓને પોતાનું શું કરવું તે સુઝતું નહોતું; અને મારી દરખાસ્ત સ્વીકાર્યા છતાં હજી તેમને ચિંતા રહે છે. નહીં, નહીં. રામ મુક્ત છેજ નહીં. નથી હૃદયમાં મુક્તિ કે નથી બુદ્ધિમાં મુક્તિ. નહીં તો એક માણસથી ઘણા માણસોથી મુક્તને બધું કેમ લાગે ?

ખેર ! લાસ પોર્સેનાની છેલ્લી ધડી હવે આવી ચુકી છે. હું સજ્જ છું અને મારી ગુપ્ત સમશેર સજ્જ છે. આ સામેના તંબુમાં તે હોવો જોઈએ. મને વેપથી કાંઈ બોળખે તેમ નથી. ઘણા માણસો ત્યાં આવે જાય છે એટલે કામ સરળતાથી થઈ શકશે.

પોર્સેના મર્થો એટલે તેની આખી સેના નહાસી જવાની. અકસોસ ! શું રામના ધરડા બાવાઓમાંથી કાઢીની પણ એ કાર્ય કરવા જેટલી હોમત ચાલતી નથી ? શું એક અગ્રેસર દુશ્મનને ધાર કરવાની રીત દુકામાં દુકી અને સરલમાં સરલ નથી ? લશ્કરોને શા માર્ગ લગાવવા પડે ? દુષ્ટ રાજ્યોને છતવાનો સૌથી સહેલો ઉપાય એ છે કે દુષ્ટ રાજ્યોને ધાર કરવા. જે સજ્જ સાચી અને દૈવી હોય તો કાંઈ પણ માણસ તે સાધન બનીને આપી શકે. જૂસ્મગાર ટાકર્સોનને

મારી નાખવાની જેમ દરેક રામનને છુટ છે, તેમ તે જૂઠ્ઠાગાર દોસ્ત અને મદદગાર પોસેનાને પણ કાપી નાખવાનો દરેક આદમીને અને ખુદ તેની રીયતને હક છે. રાજાઓ પ્રજાની સેવા કરવાને તથા રક્ષણ કરવાને નીમાએલા છે; એથી વિરુદ્ધ વર્તનાર રાજાને કાપી નાખવા એ તો પ્રજાની સેવા છે. અને એ આદમી-પ્રજા નહીં, પણ સ્વામીનો સેવક અથવા સાચનો સીપાઈ છે. અસ્તુ: ચાલ અંદર જોઈ.

(પડદો ઉપર છે. પોસેના અને દીવાનજી હંથે આસને બેઠા છે. આગળ ચણકુંડમાં અગ્નિ બળે છે, અરજદારો અને સેવકો આવે બચ છે. સીપાઈ-ઓનો પચાર ચુકવાય છે. દીવાનનો પોચાક રાજા જેવો હોવાથી બુદ્ધિ ખાઈને મુકીઅસ તેને તરવારથી વાંધી નાખે છે. પોસેના ઉભો થઈ બચ છે. માણસો આવી મુકીઅસને પકડે છે. અને તેને પોસેના પાસે લાવે છે.)

પોસેના

તારું નામ, રામન ?

મુકીઅસ

મને પુછનારનું નામ ?

પોસેના

રાજા લાસ પોસેના.

મુકીઅસ

અદ્દસોસ ! ત્યારે મેં અજાણતા કોને મારી નાખ્યો ?

પોસેના

મારા દીવાનને.

મુકીઅસ

ખેર ! ચાલો, ત્યારે મને સજા કરો, હિંમતથી કામ કરવું અને હિંમતથી સહન કરવું એ રામનનો ધર્મ છે. જે માન હું તથી મેળવી શક્યો, તે ખીજો કોઈક રામન મેળવી શકશે એ વિચારતાં

ખાણ મને આનંદ યાય છે. ઘણાંએ તમને કાપી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

પોરોના

તમે કાણુ છો ? કેટલા છો ?

સુકીઆસ

અમે ઘણા છીએ; અતિશય ઘણા છીએ. તમારી જાંઘળી પળેપળે જોખમમાં છે. અમે રોમન જુવાનોએ આ રીતે લડવાનું ઠરાવ્યું છે. લશ્કરની કે લડાઈની બીક ન રાખશો. અમે એકએક અને સામે માત્ર તમે ! માટે તૈયાર રહેજો. ગમે તે તંજુમાં, ગમે તે વખતે—દિવસે કે રાતે, પૂર્વમાંથી કે પશ્ચિમમાંથી, ઉત્તરમાંથી કે દક્ષિણમાંથી, આરમાતમાંથી કે ખાતાકમાંથી, અમારી મોક્ષની સમશેર તમારા પર ઉતરશે, અને તમને હાર કરશે.

પોરોના

(સસય તથા ક્રોધાક્રમાન યઈને)

અરે ! તમે કાણુ કાણુ છો એ જલદી બહાર કર, તહીં તો,
(પોતાના દાસો તરફ ફરીને)

તની ચાતરફ આગના ભડકા સળગાવો !

સુકીઆસ

આગના ભડકા ? અરે મુશામોના રાગન ! જેઓ કીર્તિ ચાહતારા છે તેમને શરીરનો શો હિસાબ છે ?

(યજ્ઞના અગ્નિમાં તે પોતાનો જમણો હાથ જોસે છે. અને તેને બળા જવા દે છે. પોરોના મેદા ધંધાથી આગળ પામી, કંઠી પકડે, અને તેને આગથી દૂર કરે છે.)

પોરોના

અહો રોમન ! વાહ, સાન્ના મર્દ ! વાહ વાહ ! તું સુખેથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જા. હું તને જરા ખબર હજી કરવા રાહ તથી. હું.

તારી જવાંમદી પર, તારી અહાદ્દરી પર, તારા શેરના જેવા શોય પર
આક્રોન છું. જા, હું તને કશું કરતો નથી.

વાહ શાખાશ !

વદન ઉપર સહજ વિકૃતિ ના !

હૃદય વિરલ અડગ પ્રમલ અવર સુલલ ના !

જનકજનની ઉભય ઉપર સુયશ વિતરી,

પરમ પુનિત આ—

આવે પાસ ! ચાહું ખાસ !

આવાઓનો વધ ઉચિત નહીંજ :

પીર તને કઈ મુક્ત હું અહીંજ !

સ્વેચ્છાચારે,

વિચર જા : દઈ રજા : નહીં કળા : નહીં સજા !

દુશ્મનો નથી તું સમા રોમનો મારે !

મુકીઅસ

તમારી ધમકીથી હું કહેત નહીં એ તમારી કદર જોઈ કહું છું.
અમે ત્રણસો ચુંટી કાઢેલા રોમન જુવાનો છીએ. ચીઢીઓ નાંખી તેમાં
મારો વારો પહેલો આવ્યો એટલે આજ હું આવ્યો છું. પણ હવે
પછી ગમે તેટલા ગમે ત્યારે આવશે. જમના દૂતની માફક તેઓ તમને
છોડશે નહીં. રાજા પોર્સેના ! માફ માનો, રોમની સાથે સલાહ કરવી
સારી છે. હવે સલામ !

(નમ છે.)

પોર્સેના

સલામ ! શરવીર સ્કેવેલા ! આજ હવે ક્યેરી બરખાસ્ત થવા છો.

(સૌ નમ છે.)

પ્રવેશ છઠો

સ્થળ: પોસેનાની છાવણી પાસે ટાઈગરનો ઝિનારો.
(કલીલીઆ અને બીજી નવ કન્યાઓ પ્રવેશ કરે છે.)

કલીલીઆ

શાખાશ, બહેનો ! આટલે સુધી તો પહેરેગીરોને ખબર પડ્યા વગર આપણે આવી પહોંચ્યાં છીએ, પણ નેચોયે થોડા વખતમાં જરૂર આવી પહોંચશે. ભલે આવે. ચાલો, આપણે વેસ્ટા માતાને યાદ કરીને ત્વરાથી ટાઈગરનાં ઉછળનાં પણ વત્સલ પાણીમાં ઝંપલાવીએ. માતાજીનો હુકમ છે તો આપણે સૌ ખીનહરકતે સારને પાર પહોંચી જશું. હોરે-શીઅસ ક્રોડ્સથી હથીઆરના ભાર સહિત તરાયું હતું તો શું આપણાથી નહીં તરાય ? પટ જરા વધારે છે તેથી શું થયું ? માતાજીની મદદ છે એટલે ક્રોડને પણ થાક લાગવાનો નથી. તો ઓ દેવીની દીકરીઓ ! થઈ જાઓ તૈયાર !

આ જલ તરવું !

અતિશય બળ ભરી મન મહીં સરવું !

કીર્તિ મળવા સુરંગ,

આજ વીરલો પ્રસંગ !

ધૃતિ હૈયે ધરોઃ કૃતિ ક્રોડે કરોઃ

સ્વજન જોઈને ચક્રિત સૌ થશેઃ

નયન દોહાઈને શીકર છોડશે !

વજનીઆ

વાહ, કલીલીઆ બહેન ! કીર્તિ કેટલી બધી, અને મહેતન કેટલી થોડી ? ચાલો કુદી પડીએ. પ્રમાણ પડી ગયું છે, અને યમકા પાણી જાણે આપણને જોડાવે છે.

પોશાઆ

બહેન કંડીલીઆ અને વર્ણનીઆ ! આમ પાછળ તો જુઓ !
પેલા દોડતા આવે તે પહેરેગીર તો નહીં હોય ?

કંડીલીઆ

હા, એ તો એજ ! માટે ચાલો, જલદી કુદી પડીએ.

(સૌ કન્યાઓ કંદીને પાણીમાં પડી તરવા માંડે છે)

તમે સૌ બહેનો આગળ તરતી થાઓ ! એ દુષ્ટોનાં તીર પ્રથમ
ભલે મારા પર પડે.

(પહેરેગીર આવી પહોંચે છે, કન્યાઓને વેગથી પાટી કાપતી જોમને
ચક્રિત થઈ ઉભા રહે છે.)

૧ લો પહેરેગીર

સોભાનઅલ્લાહ ! આ તે કન્યાઓ કે કરામત ! આવાં ઉછળતાં પાણી
જેમાં મરો પણુ સામે પાર પહોંચવાની હામ ન ભીડી શકે તેમાં આ
રોમન બાળાઓ શી બહાદૂરીથી તરતી જાય છે ! પણુ તેમને આમ
જીવતી જવા દઈએ તો આપણને નામોશી લાગે. ચલાવો તીરે !

(સૌ તીર વરસાવે છે.)

અલ્હમ્દુલીલ્લાહ ! શું કુબકી મારી તીરને વ્યર્થ કરે છે ? ઓ ખીરાદરો !
શું આપણે જોઈ રહેશું, અને છોકરીઓ સામે પાર પહોંચશે ?

૨ જો પહેરેગીર

માશાલ્લાહ ! માશાલ્લાહ ! એ કોઈ ખીખી હવાંની ઓલાદ લાગતી
નથી : એબલીસની હો, કે કોઈ જીનની હો ! બધીજ કુબકી મારવામાં
પ્રવીણ છે. આપણે એક તરફ જોઈ રહીએ છીએ તો એ ખીજી તરફ
નીકળે છે. પાણીમાં પડીને પકડાય, તો તેમને જીતાય. બાકી તીર તો
કેં કામ કરી શકતાં નથી.

૩ જો પહેરેગીર

પાણીમાં પડીને આપણે શું કરવાના હતા ? આદમીઓ કે માજ-
લીઓને પહોંચી શકે ? એ તો જુઓ સામા કાંકાની પાસે પહોંચવા આવી.

૧ લો પહેરેગીર

અફસોસ ! લશ્કરમાં આપણી હાંસી થશે અને મહારાજા કદાચ સજા કરશે. સૌ કહેશે કે દશ છોકરીઓને પણ સાચવી શક્યા નહીં અને તેઓ નજર આગળ નાસી ગઈ.

૨ ને પહેરેગીર

એ તો જેવાં આપણાં કીસ્મત ! પણ આમાં ખીજા કોઈ હોત તોએ શું કરત ? આખી રાત આપણી સાથે જાગતી રહી પ્રભાતના અર્ધા કલાકમાં આમ પલાયન કરી જશે એ તો સ્વપ્નામાં પણ કોને શક જાય ? ખેર ? ચાલો, પાછા જઈ સેનાપતિને નિવેદન કરીએ.

૩ ને પહેરેગીર

હા, ચાલો, ખીરાદરો ! ઓરતોથી હાર્યા હોત તો શરમઃ પણ આ તો દેવીઓ હતી. એમનાથી હારવામાં કશું નીચું નેવાપણું નથી. આપણે કેવો તીરોનો વરસાદ વરસાવ્યો, પણ જે માણસાંના જેવી ગતિ કરે તેમને ક્યાંથી પહોંચાય ?

૧ લો પહેરેગીર

અહા બુઝો, એ તો સામે કાંઠે પહોંચી પણ ગઈ. હું તો આક્રીન છું તેમની હિમ્મત પર. ઉમરભરમાં મેં આવું પરાક્રમ જોયું નથી.

(સૌ પાછળ વળીને ભેતાભેતા તથા વાહવાહ કરતા વીદાય થાય છે.)

(સમાપ્ત)

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૧ લો

(કથક: આનંદપુરમાં ગુરુનો બગીચો. એક યોગાનમાં બગીચી હોળી દૂર દેખાય છે. બીજી સીલા યોગાનમાં આરતેનું એક ટોળું પ્રવેશ કરે છે, અને રાસ રનવાળા આ રમાં ચોઠવાઈ લગ્નરૂં દ્રવું ગીત ગાય છે.)

સ્રીઓ

સ્નેહ સ્વર્ગે રે સ્નેહ સ્વર્ગે—

વાસ સર્વ કાલ ઊંચિત નાથ સાથ નારીને !

હર્ષ મધુરા, ઇષ્ટ વિરલા,

નિત્ય વિતરે, શાન્તિ નિતરે !

વાયુ સુખદ વાયે, રસ છવાય,

મુક્તિ થાય, હૃદય કાય યુગ્મનાં !

રસમાં રમજો !

પતિઓને ચરણે નમજો !

નમનાગી નરને ગમજો !

ઉવિત અંદર વખત આવતાં ખેદ થતો પણ ખમળે:

યાય હશી વિપરીત વાસના તરતજ દિલને દમળે:

પથ શ્રેય થવાનો સમળે !

સુખ વરસે, દગ વિકસે,

પ્રણય પંથે; હૃદય હસે !

પ્રેમ પંથ ખરે સ્વર્ગ પમાડે,

ગમીમાં ગમાડે, રમાડે સખી !

લક્ષ્ય કરી નાખો, વિશ્વાસ દિલે રાખો,

ને દિવ્ય સુખો ચાખો, સુખકર જગતે !

સ્નેહ સ્વર્ગે રે સ્નેહ સ્વર્ગે—

વાસ સર્વ કાલ ઉચિત નાથ સાથ નારીને !

એક સ્ત્રી

બહેનો, બુઝો પેલી હુતાશની પ્રજ્વલિત થઈ. ચાલો જળને
પૂજા કરીએ !

(બધી સ્ત્રીઓ જાય છે. અનોપકુંવર એકસી પાછળ રહે છે.)

અનોપકુંવર

“સ્નેહ સ્વર્ગે” અને “નાથ સાથ નારીને !” અહા !
મનોહર ખ્યાલ કે ખવાય ? પણ નાથ છે ક્યાં ? નાથ કોણ ?
આ બધી પોતાને સનાથ માનનારી ઓરતો શું ખરેખર
સનાથ છે ? એમના પતિઓ શું નાથની પદવીને યોગ્ય છે ?
નાથ તો ગુરુ મહંદરનાથ, નાથ ગુરુ ગોરખનાથ અને નાથ નામ ઘટે તો
ગુરુ ગોવિંદસિંહને ! અહા ! બ્રહ્માએ શી મોહની મુરત ઘડી છે ! મદ
તો એજ, પુરુષ તો એજ. અંજે અંગમાં શૌર્ય ઝળકે છે, અને રૂવે
હવામાં તેજ ઉભરાય છે ! અને તેની આંખ ? મને એક ક્ષણભર નિહાળી
નિષ, અને મને લાગ્યું કે તેણે અંદરથી અને બહારથી મારી પૂરેપૂરી

પરીક્ષા કરી લોધી. પંજી ખે કલાકે હું નજીકમાંજ ઉભી હતી, પણ મારા તરફ બિલકુલ જોયું નથી. હું તો હવે તેના વગર દુનિયામાં કોઈને દેખતી નથી. મારે માટે પુરૂષ ખીજો કોઈજ નથી. અરે ! પંજાબ ભરમાં એવો પુરૂષ નથી. પણ તે મને મળે કેમ ? જેણે ફરી સામું પણ ન જોયું તેની શી આશા ? હું જાણું છું કે મારામાં રૂપ છે, અને તે એવું કે પ્રકૃષ્ઠો તે તરફ લલચાય; પણ ગોવિંદસિંહનું દિલ બિલકુલ ખેંચાયું નથી. હું તો અરે ! પ્રબળ ઇચ્છાની આગથી બળું છું ! પેલી હોળી બળે છે તેનો આતશ મારી અંદરના આતશના કરતાં ઝાંખો છે. અફસોસ ! હું શું કરું ?

અરે ! કામાતને કાવે કશી ના ચીઝ દુનિયાની !

હૃદયની લગન:

જન્મલક્ષ્મી અગન:

રહે ત્યાં મગન:

નિહાસે ગગન !

*

*

*

કામીઓને તો લખ્યું કરવું સહન;

ચિત્તને શાન્તિ નહીં ઊંડું ગહન:

લોહીનું નાડી મહીં વેગે વહન:

ગારમાં સૌ ગાત્રનું દુઃખે દહન !

*

*

*

ચિત્ત ચોડીને, જોમ જોડીને,

તકડો તોડીને, ધર્મ છોડીને;

ચાલ દોડીને ઝંપલાવું !

*

*

*

પણ ક્યાં ? ક્યાં ? અરે રે ! જહાવરી બતી છું. સંતોષનો મારો એક પણ સાંપડતો નથી. અરે રે ! ક્યાં જાઉં ?

અગર જો વીર એ મારી કને આવે નહીં,

મને તો ઝીંઘીના ભોગ દેં લાવે નહીં !

અને હિસ્મત કદી જો જળમાં લાવે નહીં,

પડી પડ્યા વિના તે જળમાં ફાવે નહીં !

પણ હવસની હિસ્મત છે, તો હરકત શી છે ?

(હરકિસનલાલ પ્રવેશ કરે છે.)

હરકિસનલાલ

અરે વાહ ! અને પકું ર ! લાહેર છોડનાં મને ખજાર પણ ન કરી ?
હું સાથે આવત અને માર્ગનાં તને સોજત યાત !

અનોપકુંવર

તે શું હું તમને ખજાર આપવાને બંધાયેલી છું ? તમે શું મને
પરણી તુક્યા એમ સમજો છો ?

હરકિસનલાલ

બિલકુલ નહીં; પણ શું તને કપોટો આપવાનો મને બિલકુલ હક્ક
નથી, જો હૃદયહીન ચોરત ?

અનોપકુંવર

તથા. કપોટો આપવાને હૃદય જે હૃદયને સમજતો હોય તેને હોઈ
શકે તમે મારા હૃદયને સમજતા નથી એટલે તમને કપોટો આપવાનો
હક્ક નથી.

હરકિસનલાલ

હું તારા હૃદયને સમજતો નથી ? એ તોં ક્યારે શોધી કાઢ્યું ?
મુરૂ ગોવિન્દસિંહને જોવા આહો આવી ત્યારથી ?

અનોપકુંવર

ક્યાં ? મુરૂ ગોવિન્દસિંહને જોવા આવવામાં શી હરકત છે ? તેને
ચાહવામાં પણ શી હરકત છે ?

હરકિસનલાલ

શી હરકત છે ? તને તો કશી જ દેખાતી નહીં હોય ?

અનોપકુંવર

તમને નહીં ગમે એ હું જાણું છું. પણ હું લાચાર છું, આજ બે ઘડી જોયા છે, પણ એમ થાય છે કે જાણે અઠેય પહોર એ મુખમુદ્રાને જોયા કરે ! લાલ, મને માશી નહીં આપો ? માંડે હૃદય માંડે પોતાનું રહ્યું નથી.

હરકિસનલાલ

અફસોસ ! તારું હૃદય જ્યારે તારું પોતાનું નથી રહ્યું, ત્યારે મારે માશી જ આપવી જોઈએ. પણ ઓ અનો કુંવર ! હું તો એથી ઘણું વધારે કરવાને તૈયાર છું. હું તને મદદ આપતા ચાહું છું.

અનોપકુંવર

તમે ? મદદ આપવા ? એ શું બની શકે એવી વાત છે ?

હરકિસનલાલ

કાં નહીં ? શું હું તારો જૂનો આશક નથી ? મુશ્કેલીના વખતમાં હું મદદ ન આપું તો હું આશક શાનો ?

અનોપકુંવર

અરે વાહ ! તમે પણ કોઈ અજબ આદમી લાગો છો ! તમે જો મને ચાહતા હો તો હું ગુરૂ ગોવિંદસિંહની બનું, એ તમને કેમ ગમતું હોય ?

હરકિસનલાલ

પણ એ તો સ્વાભાવિક નથી. તું ગુરૂ ગોવિંદસિંહની બનવાની છે જ નહીં. તારે માત્ર ગુરૂ ગોવિંદસિંહને તારા બનાવવા છે. એ નહીં અને, કે તરત તું તેની બનવાની મંત્રી બનશ.

અનોપકુંવર

કેમ નહીં બને ? ગુરૂ ગોવિંદસિંહ શું પુરૂષ નથી ?

હરકિસનલાલ

છે; પરમ સમર્થ વીર !

અનોપકુંવર

ત્યારે તે શું મારા તરફ ખેંચાશે નહીં ?

હરકિસનલાલ

નહીં. વીર પુરૂષો એક કરતાં વધારે ઓરત તરફ આકર્ષાતા નથી.
ગુરુ તો મારા જાણવા પ્રમાણે પોતાનાં ધર્મપત્નીથી સંતુષ્ટ છે.

અનોપકુંવર

શું એ મારા કરતાં વધારે ખુશ્સુરત છે ?

હરકિસનલાલ

તે તો હું કેમ કહી શકું ? મેં કંઈ જોયેલ નથી.

અનોપકુંવર

મારા કરતાં વધારે ખુશ્સુરત ? અરે હરકિસનલાલ ! તમે મારાથી
મોહિત થયા છો, તો શું ગુરુ ગોવિંદસિંહ નહોં થાય !

હરકિસનલાલ

તો મળવાની તદખીર કરું.

અનોપકુંવર

એજ બનતી નથી તો.

હરકિસનલાલ

તો એક તદખીર હું બતાવું.

અનોપકુંવર

તમે બતાવશો લાલ ? તમે કેટલા લેલા છો, અને હું કેવી સ્વ-
ચ્છન્દી છું ! પણ તમે સમજો છો મારી પરવશતાને. વાહ, શી હિકમત
તમે બતાવો છો ?

હરકિસનલાલ

હિક્મત સહેલી છે. ગુરૂને દેવી ઉપર પ્રબળ આસ્થા છે. સાક્ષાત્કાર કરવાનો તેને અભિલાષ છે. એ સંબંધી મંત્રો બાણવા માટે તે સાધુઓ અને સંન્યાસીઓ તરફ હંમેશાં ખેંચાય છે. તમે એક પૂરવના સંન્યાસીનો વેશ લ્યો, થોડા બનાવટી શિષ્યો ઉભા કરીએ, અને હું એવી વાત ચલાવું કે સંન્યાસી મહારાજને દેવી ખાસ પ્રસન્ન છે. અને હંમેશાં દર્શન આપે છે. એ વાત ગુરૂના કાન પર જશે, એટલે તે મળવાનો યત્ન કર્યા વગર નહોં રહે.

અનોપકુંવર

વાહ ! બહુ સરસ હિક્મત બતાવી ! વાર, મારૂ નામ શું રાખશો ?

હરકિસનલાલ

તમે અનોપભારતી બનશો, અને હું કિસનભારતી બનીશ.

અનોપકુંવર

શાબાશ, હરકિસનભારતી ! ત્યારે તમે બધી તજવીજ કરો.

હરકિસનલાલ

તમારે ઉતારે ક્યારે આવું ?

અનોપકુંવર

મધ્યરાત્રે. હાલ તો હું સ્ત્રીમંડળમાં, મારી રાહ બેવાની હશે ત્યાં બહિં છું.

(અનોપકુંવર નય છે)

હરકિસનલાલ

ગદ ભોળા આડળા અધીરો સુંદરી ! એ જેવી છે તેવી, પણ હું તેને આહું છું; નહાનપણથી આહતો હતો; પરણી ગઈ તે પછી પણ પ્રીતિ રહી હતી; અને હાલ વિધવા થઈ છે ત્યારે પણ છે. ગુરુ ગોવિંદસિંહ તેનામાં દસનાર નથી, એ મારી ખાતરી છે; પણ તેને એ ખાતરી ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. ભલે તે પ્રયત્ન કરે. નિરાશ થશે ત્યારે મારા તરફ વળશે; અને કદાચ ન વળે તો પણ તેને પડખે ઊભા રહેવાની મારી દરજ્જા છે. હું પાસે નહીં હોઉં, અને રક્ષણ નહીં કરું, તો કદાચ તે રખડી જશે. ભોળા છે, મુરખ છે, અને સ્વચ્છન્દી છે; પણ છેક હૃદયહીન નથી. અહા ! જો તે સમજે, અને અમારું લગ્ન થાય, તો પછી મારા મુખમાં કશી ખામી ન રહે. હાલ તો

॥ यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता ॥

॥ साध्यन्यमिच्छति जनं सजनोऽन्यरक्तः ॥

એ સ્થિતિ ખરી છે. ખેર, તો આલ ત્યારે સંન્યાસી બનવાની ખટપટનો વિચાર કરું, અને વ્યવસ્થા કરું. [વલંગમાં કંઈ સાર નથી.

(હરકિસનલાલ બબ છે.)

પ્રવેશ ૨ જો

સ્થળ: ગુરૂ ગોવિંદસિંહનું એકાંત ભુવન

ગુરૂ

આહ ! ખુન ખુન ! ઓ પિતા ! તમારું ખુન મને હાક મારે છે તે હું સાંભળું છું. અદ્રસોસ ! હજી હું ઝડપી મુક્ત થયો નથી. તમારું અવસાન હજી મારી આંખ આગળ તર્યા કરે છે; અને હિંદની અવસ્થા મને ખેદથી વ્યાકુળ કરે છે. પ્રભુની કૃપાથી શીખો લડવૈયા તો થયા છે; અને બધાજ નામમાં તથા ઘણા પ્રાણમાં સિંહ બન્યા છે; પણ મુસલમાનોનું જોર હજી એટલું બધું છે કે મુઠીભર શીખો તેમને દૂર કરવાને સ્થમર્થ નથી. ઓરંગઝેબ હજી જીવે છે. તેનું ખુન કરવાનું હોત, તો અત્યારે ક્યારનો તે નરકવાસી થયો હોત ! પણ ગમે તેવા અપરાધીનું, અરે ! ખુનીનું પણ ખુન કરવું એ મર્દોનું અને શીખોનું કામ નથી; ધર્મ પણ નથી. યુદ્ધમાં તે દૂર રહે છે, મોખરે લડતો નથી; એટલે હું તેને શું કરી શકું ? ઓ ગુરૂ તેગ બહાદૂર ! મારા બહાલા પૂજ્ય પવિત્ર પિતા ! આપનો પુત્ર હજી સુધી કશું કરી શક્યો નથી, તે માટે આપ તેને ક્ષાંત્ય માશી આપશો; પણ તે પોતે પોતાને કદાપિ આપી શકનાર નથી.

ખીજી ખરાખી એ છે કે પ્રભુનો હજી મને સાક્ષાત્કાર થયો નથી. કંઈ કંઈ સાધના કીધી, જાપ જખ્યો, જાગરણ અને ઉપવાસ કીધા, બલિદાનો આપ્યાં, પણ પ્રભુ હજી દેખાતો નથી કે બોલતો નથી. શું હિન્દનો ઉદ્ધવ ભાવિને અનિષ્ટ હશે ? મારે શું સમજવું ? દૈવની મને હંમેશાં મદદ મળતી નથી, કોઈવાર જીતું છું, તો કોઈવાર હારું પણ છું. જો મારી પ્રવૃત્તિ દૈવને ગમતી હોય તો વિજય હંમેશાં થવો જોઈએ. ત્યારે શું મારી ભૂલ થતી હશે ? ઇસ્લામના બુદ્ધિમાન દહાડા શું હજી આ ભૂમિમાં બાકી છે ? હજી તેમને શું કંઈ વધારે કરવાનું રહેલું છે ?

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

પ્રભુ ! પરમાત્મન ! હું સારી રીતે સમજું છું કે પ્રજનાં ઘણાં પાપને લોધેજ સેંકડો વર્ષથી ઇસ્લામની સમશેર અમને સતાવ્યા કરે છે. શીખો એવાં ઘણાં પાપથી મુક્ત છે. છતાં અમને પણ પૂરો વિજય મળતો નથી. ઓ નાથ ! દયા કરો ! અસતો મા સદ્ ગમય । તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

(એક સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સેવક

ગુરુ મહારાજનો વિજય થાયો ! તમામ ઉતારે જઈ હું તપાસ કરી આવ્યો છું. બધા મહેમાનો ગુરુ મહારાજના ઉદાર આતિથ્યથી સતુષ્ટ થયા છે; અને સાતસો આદમી પાહુલ લેવાને તૈયાર છે.

ગુરુ

સારું. લિન્ન લિન્ન નાતોમાં રહેવાની સ્થિતિના કરતાં શીખોની સ્થિતિ સારી છે, એ સૌને સ્પષ્ટ થવું બોધાયે. હિન્દનો ઉદ્ધાર બધા નહીં તો ઘણા શીખ થશે ત્યારેજ બની શકશે.

(બીજો સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સેવક

મહારાજ, ગુરુ પત્ની કંઈ મહત્વના કાર્ય માટે હમણાંજ મગવા આહ્વા છે. પધારે ?

ગુરુ

ખુશીથી. તમે ત્યારે જાઓ, મર્દાન, અને પાહુલની તૈયારીઓ કરો.

(રુશોદા પ્રવેશ કરે છે.)

યરોદા

કંઈ ખાસ રોકાયેલા નથી એમ જાણીને અને કામ મહત્વનું હોવાથી અત્યારે રૂગર આવવું પડ્યું. આપે કાંઈ તવા સંન્યાસીની વાત સાંભળી છે ?

ગુરુ

ના, મેં કશું સાંભળ્યું નથી. કોણ આવેલ છે ?

યશોદા

કોઈ તરુણ સંન્યાસી મહાત્મા પડોશમાં આવેલ છે. અને એમ કહેવાય છે કે પ્રભુ તેને દેવીના રૂપમાં દર્શન આપે છે. આદૃતિ ઘણીજ આકર્ષક છે. હમણાં આપણા મંડાનની પાસે થઈનેજ નીકળવાના છે, એમ જાણીને ખબર કરવા આવી છું.

ગુરુ

હા, હા, કોઈએ એવી વાત કરી હતી ખરી; પણ મેં ધ્યાન આપેલું નહીં. યાદો! ત્યારે નીચેના ભાગમાં જઈએ.

(પરિક્રમણ કરે છે. અંગે મંદિર, હરકિશનગાલ અને થોડા શિષ્યો સંન્યાસીના વેશમાં પસાર થાય છે.)

યશોદા

કેમ, આપને કેવા લાગે છે ?

ગુરુ

રૂપ તો અસાધારણ છે. ખરેખર એવા સંન્યાસી મેં આજ સુધી જોયેલ નથી. ક્યા આશ્રમમાં વસે છે ?

યશોદા

મને ખરાબ ખબર નથી. પણ એકાદ કોશ ઉપર એક વાડી છે- તેમાં ઉતરેલા કહેવાય છે.

ગુરુ

મારે તેને મળવું જોઈએ. જેને સાક્ષાત્કારનો અનુભવ હોય તેને સિદ્ધ મહાત્મા સમજવા.

(એક સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સેવક

મહારાજ, માફી ખબર છે. બંને કુંવરો કાંગરાના રાજપૂતો સાથેની લડાઈમાં અતિશય ધવાયા છે, દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં માતા-પિતાને પ્રણામ કરવા આવે છે; શીખો લાવે છે.

(ખીન્ને સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સેવક

મહારાજ, અજિતસિંહ અને જૈહરસિંહ—

(અજિતસિંહ અને જૈહરસિંહને લક્ષ્મણે આજ શીખો પ્રવેશ કરે છે. બંને હુલ્લસા લોહીથી ભીંજાયેલા છે. માતાપિતાની રાસે એક એક ખીંટી પકડીને ઊભા રહે છે.)

યશોદા

અરે ! બેટાઓ ! આ શો ગળળ !

૧લો શીખ

માતાજી ! બંને વીરાઓની પ્રતિજ્ઞા છે કે બિછાને પડીને મરવું નહીં, પણ ઉભા ઉભા પ્રાણને છૂટો થવા દેવો. હાલ બોલવાને અશક્ત છે, પણ દશ દશ દુશ્મનને મારીને પછી પડ્યા છે.

(અજિતસિંહ અને જૈહરસિંહ માતાપિતાને પ્રણામ કરે છે.)

યશોદા

અમર થાઓ, બેટાઓ.

ગુરુ

તથાસ્તુ ! જાઓ, સવિતૃલોકમાં સેવા કરો.

બધા શીખો

આમીન ! આમીન !

તમામ

ધીર વીર પીર ના સંસારે !

સ્વર્ગો એવાઓને માટે વિલસે: તલસે

ત્યાં એ સુવિમલ આત્મા સુવિસ્લ:

શા પારે તારે !

શીખો તેમાં વિલપન ન કરે:

મૃત્યુ માને વિગમન નગરે !

ના ફિકર કરે: ના નયન ઝરે: શા સ્થિર વિહરે !

સુસ્વર સહિતજ વીર બધાએ

સામે આવે સત્કારે !

નહીં ખેદની, નહીં ભેદની, સ્થિતિ એ ગણે:

મહિમા ધણે! મનુજે તણે, ભય તો હણે !

(શીખો ઉપદ્રવું અભીર ગાન ગાતા કુમારોને કુલની માળાઓ
પર રાવે છે)

(ટમલો ધીમે ધીમે પડે પડે છે.)

પ્રવેશ ૩જો

(રથળ: આનંદપૂરની સીમા પરની વાડી નજીકનો પ્રદેશ. મધ્યરાત્રે ગુરુ ગોવિંદસિંહ ત્યાગીના પોષાકમાં પ્રવેશ કરે છે.)

ગુરુ

અકલ કરણી સકલ શી, જગપતિ !

ગમ ન પડે કશામાં જરાએ ધરાએ !

શાં બલિદાન આ થયાં:

હા ! ઇહલોકી ગયા:

ના કંઈ બાલની દયા ?

કારણ હેતુએ કયા ?

ગરીબ વનિતા વલવલે !

હૃદય વિધુરાં દવ મહિં જલે !

નયન , સરતાં રૂધિર ઝરતાં:

સકલજ પ્રભુની કૃતિ: પણ ન મતિ

કરતી ગતિ: ઉલટ જતી !

ખેર આ સંન્યાસી મહારાજે મને એવો સંદેશો મોકલ્યો કે મારે મધ્યરાત્રે એક પણ અનુચર વગર ત્યાગીના પોષાકમાં તેને મળવા આવવું. ત્યાગીના પોષાક છે એટલે ખંજર કે છરી સાથે નથી. મને ધણું કુતુહલ થયું છે. સંન્યાસી પરમ સ્વરૂપવાન હિદાર અને ભવ્ય છે એ તો સ્પષ્ટ છે, પણ દુર્ગાના સાક્ષાત્કારની વાત શું સાચી હશે ? સાચી હોય તો જેવી મુખમુદ્રા હોવી જોઈએ તેવી તેની છે ? આતશ છે, પણ પ્રકાશ મને પૂરતો દેખાયો નથી.

(દરવાજો ઠોકે જે, ધીમે ધીમે લઘટે જે. સામે એક આસન ઉપર અનોપક્ષારતી બેઠેલ દેખાય છે. પાસે બીજી ખાલી આસન રાખેલું છે.)

ગુરૂ

મહારાજને પ્રણામ કરું છું.

અનોપભારતી

ગુરૂદેવને પ્રણામ કરવાને તો હું યોગ્ય છું. આપ પંજાબને અને સમગ્ર હિન્દને પૂજ્ય છો. આપના પ્રતાપ અને પ્રભાવથી હું સારી રીતે વાકેફ છું. ખિરાજો, શી આજ્ઞા છે ?

ગુરૂ

મેં સાંભળ્યું છે કે આપને પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત છે. હું પોતે એ અનુભવ માટે ઘણા વખતથી ઉત્સુક છું, અને તેટલા માટે આપની પાસે આવ્યો છું.

અનોપ ભારતી

આપનું ઇષ્ટ રૂપ કયું છે ?

ગુરૂ

વીરોની અધિષ્ઠાત્રી દુર્ગા દેવીનું.

અનોપભારતી

એ દર્શન આપને થઈ શકશે.

ગુરૂ

ખરે જ ? શું આપ મંત્ર મને બતાવશો ?

અનોપભારતી

માતાજીને મારે પૂછવું જોઈશે. પણ આપ સમજો છો કે આવા ; અનુભવો માત્ર મંત્ર બહુવાથી થતા નથી; કેવળ અનુગ્રહથી થાય છે.

ગુરૂ

ખરી વાત. હું પણ પાત્ર નથી, છતાં અનુગ્રહનો આકાંક્ષી છું.

અનોપભારતી

મનનુ અનુગ્રહનો આશંકી હતો, તે માતાજીના પ્રતિપદી અનુ-
ગ્રહ પામ્યો, અને સાથે લૈકાને પણ પામ્યો. આપ સુદાં, ગુરૂદેવ,
અનુગ્રહની સાથે કાઈ લૈકાને પામો તો કેમ ?

ગુરૂ

કાઈ લૈકાને ? એટલે ?

અનોપભારતી

એટલે કાઈ લૈકા જેવી મનોહર સુંદર ને.

ગુરૂ

આપ આ શું ગોલો છો, મહારાજ ? આપ કાણ છો ?

અનોપભારતી

હું કાણ છું ? હું તો એક સંન્યાસી માત્ર છું. પણ મારા કહે-
વાનો આશય આપ સમજ્યા નહીં. ખેર, આપ જરાવાર અહીં
બેસશો ? હું હમણાંજ આપને માટે માતાજીને પ્રશ્ન કરીને જવાબ
લઈ આવીશ.

(અથ છે.)

ગુરૂ

આ લૈકા અને સુંદરીની વાતો શી ? મને તો સંન્યાસીમાં કંઈક
કમરૂ વાગે છે. હમણાં જે હશે તે દેખાશે.

(ગુરૂગંધર્વ પોતાના ખાસ સુમારમાં અજ્ઞ અથેલી પ્રવેશ કરે છે.)

અનોપ ગુંવર

હું આપની ક્ષમા માગું છું. મને આપનાં એકાંત દર્શનની એટલી
તીવ્ર પચ્છા હતી, કે મારે આ પ્રપંચ કરવો પડ્યો. હવે પધાર્યા છો
તો મારા પર કૃપા કરશો ? હું સરગસ્પર્શ કર ?

ગુરૂ

ગિરદાસ નહીં. તું કાણ છે ?

અનોપકુંવર

મને આપે અગાઉ એકવાર જોયેલી છે.

ગુરૂ

લાહોરની ખત્રાણી ? તારા વેશ પરથી તો હું એમ ધારી શકું છું. હા, મેં તને જોયું હતી. પણ તું શું માગે છે ? શીખ થવું છે ?

અનોપકુંવર

શીખ થવાને-આપ કહો તે થવાને-તૈયાર છું. માત્ર આપની અનવાને તલસું છું. કેવી તલસું છું તે કેમ કહું ?

ગુરૂ

દીકરી ! તું ભૂલી જાય છે કે હું કોણ છું. હું તો ગુરૂ એટલે તારા આપ છું. તારા આપ ઉપર તારે આવી નજર કરવી ઘટે ?

અનોપકુંવર

ઉમરમાં આપ કંઈ મારા આપ જેવડા નથી: લગભગ મારા સમાન છે. આપના રૂપથી અને વીરત્વથી હું મોહિત થઈ છું. વળી, હું સ્વતંત્ર છું. કોઈની પત્ની નથી. જ્યારથી આપને જોયા છે ત્યારથી પ્રયત્ન કામનાની આગથી બળી રહી છું. મને હારવાનું આપના હાથમાં છે. આપ એ અનુગ્રહ નહીં કરો ? મોટા ઋષિમુનિઓએ પણ સ્ત્રીઓનાં મન સાચવ્યાં છે: એમાં કોઈએ દોષ ગણેલ નથી.

ગુરૂ

બહેન, તારી ભૂલ થાય છે. હું તારે માટે પુરૂષ નથી.

અનોપકુંવર

અરે ! હું આપની પાસે દીનની માફક કરગરું છું. જ્યારથી પરવશ થઈ છું ત્યારથી—

કશી સંસારની ચીજો, જરાએ ભાવતી નથી:

આપના હિલમાં લેણે કાં દયા આવતી નથી ?

ગુરુ

મને બેહદ દયા આવે છે. ઓ કમનસીબ ઓરત ! તને સ્થૂળનો મોહ છેઃ પ્રાણના પ્રબોધનો તને યલ્કિચિત્ અનુભવ થયો નથી. ગુરુના શરીરને તું કામે છેઃ ગુરુના હૃદયો સમજવા તેં કદાપી યત્ન કીધો છે ? તને એટલી પણ ખબર છે કે મારા બે પુત્રો હંમણાંજ સંગ્રામમાં ખપી ગયા છેઃ અને તેમની માતા તથા ઓરતો અત્યારે શેષ રહી છે ?

અનોપકુંવર

અરરર ? ક્યારે ? મને માફ કરો. મને કશીજ ખબર નથી.

ગુરુ

અને મારા પિતાના ખુરની વાત તેં સાંભળી છે ?

અનોપકુંવર

હા ! એ કશું કંથા—

ગુરુ

એ ખુન ત્યારે થઈ ગયું એમ ન સમજ. અત્યારે, આ ધડીએ, દુષ્ટ ઓરંગઝેબ તમામ ગુરુઓતું અને દેશતું ખુન કરી રહ્યો છે. ઓ સ્ત્રી, હું બારો પ્રશ્ન તનેજ પૂછું છું કે તને કોઈની દયા છે ? કે માત્ર પશુ થતાંજ આવડે છે ?

અનોપકુંવર

મને ક્ષમા કરો, ગુરુદેવ ! હું પસ્તાઉં છું.

ગુરુ

અરે ! તેં કોતું વિડંબન કીધું ? મધ્યરાત્રે મને આવા કામ માટે બોલાવતાં તને શું જરા પણ શરમ ન આવી ? તારી દુષ્ટ વાસનાને તૃપ્ત કરવાની ખાતર તું કોને મુરખ બનાવે છે, તેનો તને વિચાર પણ ન આવ્યો ? અને હવે ? શું તને જરાખર સજ્જ કરવાને હું શક્તિમાન નથી ?

અનોપકુંવર

હું પણ પડીને-ખોજો પાથરીને- આપની દુઃખ માગું છું. ઓ પિતા ! હું તો એક વિધવાસકત જંતુ માત્ર હતી અને છું. પંજુ આપ કહો છો તે તમામ મને સાચું લાગે છે. તો મારા પર દયા કરો; અને મને શીખ બનાવો, મહારાજ !

ગુરુ

શીખ બન્યા પછી તારાથી વિષયસુખમાં પડ્યું રહેવાશે નહીં. એ તારાથી બની શકશે ?

અનોપકુંવર

હા, મહારાજ ! આપે સત્યના બાણથી માર્ગ દેખ્યો વીંધી નાખ્યું છે; અને હું હવે પ્રભુદ્ધ છું.

ગુરુ

તારી મુખમુદ્રા જોઈને હું માની શકું છું. પણ એક બીજી વાત. આ જમાનો એવો છે કે ઓરતને સ્વયં જોઈએ. તું કાઠને વર કરવાને શક્તિમાન નથી ?

અનોપકુંવર

હું, મહારાજ ! મારો એક જીતો આશક આ વેશમાં પણ મારી સાથે છે.

ગુરુ

તેને બોલાવ !

અનોપકુંમારી

લાલ ! લાલ !

(હરકિસનલાલ પ્રવેશ કરે છે)

હરકિસનલાલ

હાજર છું.

ગુરુ

લાલ ! તમે આ ઝોરતને પોતાની કરવા ચાહો છો. જેવી છે જેવીને ?

હરકિસનલાલ

ધણા વખતથી ચાહતો આવ્યો છું, મહારાજ !

ગુરુ

મને અહીં અત્યારે શામટિ બોલાવ્યો હતો તેની તમને ખબર છે ?

હરકિસનલાલ

હા, મહારાજ ! ખબી ખબર છે.

ગુરુ

વાર, તો તમે તેના ઉપર તમારી ચાદર નાંખો. આજથી એ તમારી ઝોરત છે. બહેન, તું અંથસાહેબ અને ગુરુદેવના કસમ ખા કે તારા ધણી તરફ વફાદાર રહીશ.

અનોપકુંવર

હું અંથસાહેબ અને ગુરુદેવના કસમ ખાઈ કહું છું કે આ મારા વર તરફ હું હંમેશાં વફાદાર રહીશ.

ગુરુ

તથાસ્તુ ! તમે દંપતી આવતી કાલે મિજલસમાં આવજો. તમને પાહુતનો પ્રસાદ આપી શકાશે.

હરકિસનલાલ

મહાન અનુગ્રહ થયો, ગુરુદેવ. આપે એકની નહીં પણ બેની જાદગી એકદમ સુધારી દીધી !

ગુરુ

હવે ત્યારે હું જાઉં ?

હરકિસનલાલ

હું ગુરુનિવાસ સુધી સાથે આવું.

(બંને બચ છે. પડકાર પડે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો

(એક આલીશાન ચોક. સુમારે એક હજાર પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પંક્તિએ બેસી ગયેલ છે. સામે એક લઘુ સિંહાસન ઉપર ગુરૂ આસનસ્થ છે. રાણની પાહુલની તૈયારીઓ ચાલે ર. દિક્ષિતો એક ચોટા વાસણમાં સાકર નાંખી તેને ખજંદરી હુલાવે છે; અને બપોળમાંથી બપોળપતા જપતા તે શીખોને પાથ છે તથા મસ્તકે છાંટે છે.)

બધા

વાહ ગુરૂજી ખાલસા !

ગુરૂ

શીખ સંતાનો ! આજે તમે અમૃત પીધું. આજથી તમે અમર થયા. તમારો તમામ પૂર્વ પાપ ધોવાયા ! હવે તમે સૌ પોતપોતાના કરદ ઉપર કસમ ખાઓ, કે તમે હમેશાં ગ્રંથસાહેબને અને ગુરૂની વાણીને સાહેબનો શબ્દ સમજી માન આપશો.

તમામ શીખ

અમે અમારા કરદ ઉપર—પ્રભુને હાજર સમજી—કસમ લઈએ છીએ કે, ગ્રંથ સાહેબને અને ગુરૂની વાણીને અમે હમેશાં સાહેબનો શબ્દ સમજી માન આપીશું.

ગુરૂ

શીખ સંતાનો, તમે પોતાને ધન્ય સમજો. હિન્દતા ધાર્મિક ઉદ્ધાર માટે ગુરૂ નાનક દ્વારા ધર્મનાં સત્યો મળેલ છે. તમે બધા સિંહ નામ ધારણ કરો છો: તો સિંહ જેવા શરવીર, અને હિંમતવાન અને પ્રતાપી થાઓ ! મોગલોના બુદ્ધિથી આપો દેશ પરેશાન છે. તેને મુક્ત કરવાનું કામ તમારું છે. તે માટેજ તમારો મૃત્યુ પર અવતાર છે એમ સમજો. તમે જો અમર અસલરેક ન હોત, તો અહીં અમૃતનો લાભ પામત નહીં. માટે તમે તમારી સાચી પદવી જરાબર ધ્યાનમાં રાખો. દેહ તો નશ્વર વસ્તુ છે. દેહની કશી દરકાર કરશો નહીં. દેહ પડશે ત્યારે

પણ તમે તો અમરજ છો અને રહેશો. દેહમાં છો ત્યાં સુધી અને તેટલી શીખ સંઘની સેવા કરો. પરલોકમાં તેનું તમને પૂરેપૂરું ફળ મળશે. ત્યાં તમામ ગુરૂઓનાં દર્શનને અને કે કે અદ્ભૂત ઇષ્ટ વસ્તુઓને પામશો ! તમે પાહુલનો પ્રસાદ પામ્યા છો, એટલે તમારા પ્રાણમાં સિદ્ધત્વનો સંચાર થઈ ચુક્યો છે. ઓ શીખો, સંઘને માટે સર્વસ્વનું સમર્પણ એ તમારો પહેલો ધર્મ છે.

તમામ શીખ

વાહ ગુરૂજીકા ખાલસા !

ગુરૂ

ઓ શીખો ! અત્યારે ધોર કલિયુગનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે. આખા હિન્દમાં ઇસ્લામની પાદશાહી છે; માત્ર આપણા પંજાબમાં નાનકશાહીથી ગણના કરતાં દશમી પાદશાહીનો અમલ છે. મારા પૂજ્ય પૂવિત્ર પિતા પરમ રામભક્ત ગુરૂ તેગબહાદુરનું અવસાન યાદ કરો, અને તેની ભવિષ્યવાણીને સમજો. આ તેની ભવિષ્ય વાણી:—

શીખ સમસ્ત સમજળે થાશે ઉદ્ય તમારો ત્યારે;
પશ્ચિમથી ગોરાઓ ઉતરી રાજ્ય જમાવશે જ્યારે,
સાયુધ સૌ રહેળે ! રણનાં સ્થેવાનાં સ્થેળે !

તમામ શીખ

વાહ ગુરૂજીકા ખાલસા !

ગુરૂ

ઓ શીખો, તમે થોડા અને અશક્ત છો એમ ન માનો. તમારું બધા પૂર્વજ અમરો તમારી મદદમાં છે. વચ્ચે વચ્ચે હાર અને હાનિ થાય તેથી ગભરાશો નહીં; એ તો કાલની વિક્રિયા છે. રામ કૃષ્ણાદિકને પણ હાર હાનિના અનુભવ થયા છે, તો આપણે કોણ માત્ર ? પણ છેવટે તમે મુક્ત છો, અને સ્વર્ગનું રાજ્ય તમારું છે. એ નિઃસંશય સમજો. ઓ શીખો, તમે ધન્ય છો ! તમે ગુરૂના શબ્દને માન્યો છે, તો અધુનું શુભ પામશો.

તમામ શીખ

વાહ ગુરુજી કા ખાલસા !

ગુરુ

ઓ શીખો ! ખાલસાની સેના એ સિંહોની સેના છે. સિંહો જન્મથી અને સ્વાભાવથી જંગલના રાજા છે. તમે પણ પૃથ્વીના રાજાઓ જેવા થાઓ ! પ્રથમ અંતરમાંના કામ ક્રોધાદિ દુશ્મનોને જીતો, અને પછી બહારના દુશ્મન મુસલમાનોને જીતી શકશો. દુશ્મનો વિષયાસક્ત થયા છે. તમે સંન્યાસી થાઓ ! દુશ્મનો મદોન્મત હાથી જેવા થયા છે, તમે સિંહને ઝડપ કરી તેમના વિજ્ઞાન ગંડસ્થળને તોડો હૈથને તોડો ! અસરાઓ વરમાળા હાથમાં લઇને અંતરિક્ષથી તમારી સામે જોઈ રહી છે ! જુઓ ! જુઓ !

તમામ શીખ

વાહ ગુરુજી કા ખાલસા !

ગુરુ

ઓ શીખો ! હવે પછી ધંતર કોઈ ગુસ્ત્રી ગાદી પર બેસનાર નથી. એવું જ દેવતું નિર્માણ છે. દશમી પાદશાહી એ છેલ્લી પાદશાહી છે. પણ એ પાદશાહીને તમે અને તમારા ભાવિ સંતાન હંમેશાંની સમજાવો, એ પાદશાહીનો શબ્દ તમને નવા ગ્રંથસાહેબમાં અપાયેલો છે. એ શબ્દ પ્રમાણે ચાલશો તો તમે આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખી થશો.

તમામ શીખ

વાહ ગુરુજી કા ખાલસા !

ગુરુ

ઓ શીખો ! હજી સુધી જોયો છે તે કરતાં વધારે ધુરે વખત તમે હવે પછી જોશો. ગુરુનાં સંતાન અને ગુરુ પોતે કપાઈ જશે. સારાં

પણ તમે તો અમરજ છો અને રહેશો. દેહમાંથી ત્યાં સુધી બે શીખ સંઘની સેવા કરો. પરલોકમાં તેનું તમને પૂરેપૂરું ફળ મળે તમામ ગુરુઓનાં દર્શનને અને કે કે અદ્ભૂત ઇષ્ટ વસ્તુઓને તમે પાહોળનો પ્રસાદ પામ્યા છો, એટલે તમારા પ્રાણમાં સંચાર થઈ ચુક્યો છે. ઓ શીખો, સંઘને માટે સર્વસ્વનું ર તમારો પહેલો ધર્મ છે.

તમામ શીખ

વાહ ગુરુજી કા ખાલસા !

ગુરુ

ઓ શીખો ! અત્યારે મૌર કલિયુગનું સામ્રાજ્ય ચ હિન્દમાં ઇસ્લામની પાદશાહી છે; માત્ર આપણા પંખખમ ગણના કરતાં દશમી પાદશાહીનો અમલ છે. મારા પુરખ રામલકત ગુરુ તેગબહાદુરનું અવસાન યાદ કરો, ખવાણીને સમજો. આ તેની ભવિષ્ય વાણી:—

શીખ સમસ્ત સમજાને થાશે ઉદય તમા
પશ્ચિમથી ગોરાઓ ઉતરી રાજ્ય જમાવે
સાયુધ સૌ રહેજો ! રણનાં રહેવાનાં

તમામ શીખ

વાહ ગુરુજી કા ખાલસા !

ગુરુ

ઓ શીખો, તમે થોડા અને અશક્ત છો એ બધા પૂર્વજ અમરો તમારી મદદમાં છે. વચ્ચે થાય તેથી ગભરાશો નહીં; એ તો કાલની વિક્રિય પણ હાર હાનિના અનુભવ થયા છે, તો આપણે છેવટે તમે મુક્ત છો, અને સ્વર્ગનું રાજ્ય તમા સમજો. ઓ શીખો, તમે ધન્ય છો ! તમે ગુરુ તો બધું શુભ પામશો.

ગુરૂ

ઓ શીખો, ગુરૂનો ભંડાર તે ખાલસાનો ભંડાર છે. તમારામાંથી ઠાઠપણુ ધનની કે માણુમેની કે કશી પણ મુશ્કેલીમાં આવી પડે, તો બિલકુલ સંકેત વગર ગુરૂદ્વારે આવજો ! ગુરૂદ્વાર આઠેય પહોર શીખ સંતાન માટે ખુલ્લા છે અને રહેશે. અહીં હંમેશાં ભૂખ્યાંને અન્ન, તરસ્યાંને પાણી, નાગાંને વસ્ત્ર અને માંદાંને ઔષધ મળ્યાં કરશે. જે પાદશાહી છે તે અસલમાં પ્રભુની છે: ગુરૂ માત્ર પ્રતિનિધિ છે. ગુરૂ તો ખાલસાની ખાતર પોતાના પ્રાણ અને પોતાનાં સંતાનના પ્રાણ આનંદથી હોમી દેવાને તૈયાર છે !

તમામ શીખ

વાહે ગુરૂજી કા ખાલસા !

ગુરૂ

નૈનાદેવી તમારી સૌની સપરિવાર રક્ષા કરો !

(તમામ શીખ પામે આવી ચરણરૂપશી કરી વિદાય થાય છે, થોડા અજ્ઞાપિત હાજર રહે છે.)

ગુરૂ

હવે એક ખીલું કામ છે, વીરસિંહ !

વીરસિંહ

જી, મહારાજ !

ગુરૂ

આ ભગવાં કપડાં લ્યો, અને ધારણ કરો ! અને ગદ્દ કાલના અનાવની યાદગિરીમાં એક નિર્મળી સાધુઓનો અખાડો સ્થાપો !

વીરસિંહ

જેવી આજ્ઞા મહારાજ !

(વસ્ત્રો ધારણ કરે છે.)

ગુરૂ ગોવિંદસિંહ

લોહીની નદીઓ વહેશે, અને દુશ્મન છૂટ્યા એવું દેખાશે. પણ બિલકુલ ગભરાશે નહીં. મહાભારતો એમ જલદી ખતમ થતાં નથી. ગુરૂ અમર છે, ગુરૂનાં સંતાન અમર છે; અને તમે તમામ શીખો અમર છો. યુદ્ધમાં સેનાપતિઓ બદલાશે, પણ છેવટે વિજય સિંહ સેનાનોજ થશે. ચતો ધર્મસ્તતો જયઃ ।

તમામ શીખ

વાહ ગુરૂજીકા ખાલસા !

ગુરૂ

હું ખાલસાતું પરમ તેજસ્વી ભવિષ્ય જોઉં છું. ઓ શીખો, જે સ્થાન ચન્દ્રમૌલીના ભાસમાં ચંદ્રતું છે, તેજ સ્થાન હિન્દના ભાસમાં ખાલસાતું છે તેનો પ્રકાશ શાંત અને ધવલ છે. તેનો સચિતા પરલોકમાં છે. હું નવી પ્રેરણાના ઝરાઓ સ્વર્ગથી ઉતરતા જોઉં છું, અને ભવિષ્યના શીખોનાં હૃદય તેથી ભરપૂર ભરાતાં નિહાળું છું ! શીખ સેનાને દુનિયાના કંઈ કંઈ ભાગોમાં દેવતા જેવા ધવલ નિર્મલ રંગના નાયકોની સાથે સંગ્રામ કરતી જોઉં છું, અને તેના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થાઉં છું !

તમામ શીખ

વાહ ગુરૂજીકા ખાલસા !

ગુરૂ

ઓ શીખો, ગુરૂનો ભંડાર તે કુમેરનો અથવા મહાદેવનો ભંડાર છે. પણ યક્ષો યત્ન ન કરે, અને કુમેર ઉઘી જાય તો એ ભંડાર પણ ખાલી થઈ જાય. તમે સૌ પોતપોતાનાં સાધન પ્રમાણે સાહેબના ભંડારમાં સમર્પણ કરવાનો ધર્મ સમજો. ધન જ અપાય છે એમ નથી. તન, મન, ધન, તમામ સૈવાની જરૂર છે. તમામ સાચી સેવા સાહેબની સેવા છે !

તમામ શીખ

વાહ ગુરૂજીકા ખાલસા !

ગુરૂ ગોવિંદસિંહ

ગુરૂ

ઓરત અને દીકરો! એમને કેઃ કરવાની કે પકડવાની શી જરૂર હતી ?

ધીરસિંહ

મુસલમાનો તો આપણી ઓરતો અને દીકરીઓને પકડતાં અને કેદ કરતાં અચકાતા નથી; આપણે અચકાવું જોઈએ, મહારાજ ! આપનો શો હુકમ છે ?

ગુરૂ

ઓરતો દોસ્તોની હોય કે દુશ્મનોની પણ હંમેશાં માનપાત્ર છે.

ધીરસિંહ

માન આપવાની બાબતમાં તો હું પણ બેદરકાર રહ્યો નથી. એ આઈને તેની પદ્મીને લાયક આગ્રહથી અહીં લાવવામાં આવેલ છે.

ગુરૂ

વાર, હાજર કરો તેને.

(ધીરસિંહ જઈને ખુરજો પહેરેલ અમીના અને બાળક દુકરીમબક્ષ સાથે પ્રવેશ કરે છે)

ગુરૂ

તમને અહીં સુધી આણીને તકલીફ આપી તે માટે હું દિલગીર છું, બાઈ ! માર્ગમાં તમારા તરફ અવિવેક તો થયો નથી ?

અમીના

તમે દિલગીર છો ? એટલે શું તમારા હુકમ વગર તમારા દુઆદ-મીઓએ આ ધાતકી કામ કીધું છે ?

ગુરૂ

એમજ.

અમીના

તો મને મારા ખાવિદ પાસે પાછી પહોંચાડશો ? હું આ મુલકમાં અભણી છું.

ગુરૂ

ધણી ખુશીથી

(એક સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સેવક

મહારાજ ! નીચે કામ અકાદમ આવ્યો છે, તેને દ્વારે અટકાવતાં લગામ થઈ છે. મુશ્કેલીથી તેને પકડી તેનાં હથિયાર છોડાવ્યાં છે. આજ્ઞા હોય તો તેને અહીં હાજર કરે.

ગુરૂ

તેને અહીં તરત હાજર કરો !

અમીના

શેર અકાદમ ! મારા ખાવિદ !

(શેર અકાદમને જન્દીશન બતાવી બે શીખ પ્રવેશ કરે છે.)

ગુરૂ

કેમ, તમારે શું કહેવાનું છે ? તમે તોફાન શા માટે કયું ? તમારી ઓરતને હું મોકલી આપતો હતો.

શેર અકાદમ

અરે કાફર ! મારી ઓરતને પકડવાનીજ તારા માણસોએ હિંમત કેમ કીધી ? અરે શેરની ઓરતને તમે પકડી શકો ?

ગુરૂ

પકડી શક્યા પછી પકડી શકવાનો સવાલજ નથી; અને શેર પોતે પણ અત્યારે તો તેની ઓરતની સાથે એ સ્થિતિમાં છે !

શેર અફઘાન

અફસોસ ! ઓ ગોવિંદસિંહ ! ગુરસામાં હું ભૂલી ગયો કે તારા જોવાના ઘરમાં સેના વિનાનો એકલો શેર પણ પીજરામાં જઈ પડશે. થણુ જો આપણે સામસામાં મળ્યા હોત તો હું તને ખતાવી આપત કે સમશેરખાજી શી ચીઝ છે !

ગુરુ

એ તારી હોંશ હજી પણ પૂરી થઈ શકશે. એના બન્ધનો છોડી નાખો; અને એના હાથમાં એની સમશેર આપો. મને પણ એવા એક શેરની સમશેરખાજી જોવાની જરા ઇચ્છા છે.

(બંને લડે છે. શેર અફઘાન કપાઈ નમ છે.)

અમીના

અરેરે ! આ શો ગજબ કર્યો ! ઓ કૂર માણસ ! આ શું ?

ગુરુ

બાઈ, તમારા ઘણીએ પોતે મોત માંગી લીધું. હું શું કરું ?

અમીના

તો હું અને આ મારો દીકરો પણ તમારી પાસે મોત માગીએ છીએ. અમને પણ મારી નાખ, ઓ ખૂની !

ગુરુ

બાઈ, તમે મને ખૂની ન કહી શકો. તમારા ઘણીને મેં રીતસર સજાઈમાં નીતિથી માર્યો છે. શેરનો અહંકાર ઉતારતાં શેરનું માથું તો મારે અનિચ્છાએ ઉતારવું પડ્યું છે.

અમીના

પણ અરે કૂર માણસ ! તારે શું ઓરત નથી ? એક ઓરતના દેખતાં તેના ખાવિંદને અને એક દીકરાના દેખતાં તેના આપને કાપી નાખ્યો, એ તારા ભયંકર અહંકાર તરફ કેમ જોતો નથી ?

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

પાપ છેજ નહો. શેર અધ્યાનના અહંકારી વચનથી ગુસ્સે થઈને મેં તેને કાપી નાખ્યો. એ વાત જૂદી છે. કદાચ એ પરિણામ હું અટકાવી શક્યો હોત, અને તેટલા માટે વધારે ધૈર્ય રાખીને તે અટકાવવાની મારી ફરજ હતી. અશ્વસોસ ! ગોવિંદસિંહ ! તું ગુરુની પદવી ઉપર છે, પણ એ પદવીને ઘટતી ક્ષમા અને શાન્તિ હજી તું શીખ્યો નથી. બાઈ, મારો ભયંકર અહંકાર મારી આગળ સ્પષ્ટ કરીને તેં પણ મને એક સાચો પાઠ ભણાવ્યો ! ખરે, શબ્દનેજ હજી હું ખરાબર સમજતો નથી. ઓ પ્રભુ !

અંતરની શ્રુતિ ખોલો, ઓ તાતજી !

અંતરની શ્રુતિ ખોલો !

વેદનાં વાયક ખોલો, ઓ તાતજી !

વેદનાં વાયક ખોલો !

हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं सुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ।

સુવર્ણમય પાત્રેથી સત્યતું મુખ બંધ જે,

ઉઘાડી આપ તું પૂષન ! સત્યધર્મ દગથ તે !

અંતરની શ્રુતિ ખોલો, ઓ તાતજી

અંતરની શ્રુતિ ખોલો !

વેદનાં વાયક ખોલો, ઓ તાતજી

વેદનાં વાયક ખોલો !

(વિચારમાં ગતા ગાતા અંદર બધ છે)

પ્રવેશ ૬ થો

સ્થલ:વાહોરમાં હરકિસનસિંહની હરેલી.

હરકિસનસિંહ

આકાશને અજવાળતી જોતો અજળ હું રોશન:
અંતર ગહનમાં આવતી આલો હવા સંતોષની:
જાલો કુંવર ! તારી બધી ખૂબી કહું શી રીતથી ?
અદ્વૈત જીવન સંધના કીધી કરાવી પ્રીતથી !

અનોપકુંવર

હું તો હતી ગાંડી અને ઉન્મત્ત શી સંસારમાં:
ક્યાં રે પડેલી હોત આજે દુષ્ટ ઉડાં ગારમાં !
જાલા ! તમે આણી દયા, મુગ દુષ્ટતા પૂરી હતી:
ઉદારી લીધી મેહથી લોકે સ્ત્રી ન કરી પત્ની !

હરકિસનસિંહ

ઓ અનોપ ! જાલો, શા માટે તું એ વાંતાને ગાઢ કરે છે ? હું
શીખ જની ત્યારે દિગ્ગ જની. પૂર્વજન્મને વિસારી દે.

અનોપકુંવર

નહી. પૂર્વજન્મના સ્મરણથી મને નમ્રતા રહે છે. એ સ્મરણથી
હું પ્રભુનો, ગુરુદેવનો અને તમારો નિરંતર ઉપકાર માની શકું છું.

હરકિસનસિંહ

પ્રભુનો અને ગુરુદેવનો ઉપકાર માન તે તો બરાબર છે. પણ મારો
શા માટે ? શું તું મને તારાથી હલ જૂદો ગણે છે ?

અનોપકુંવર

તમારો તો પહેલો અને છેલ્લો; કારણ કે તમારા દ્વારાજ હું

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

પ્રભુને અને ગુરુદેવને જાણી શકું છું. ઓ જહાલા ! તમારા દૈવી સ્નેહને હું બિલકુલ પાત્ર ન હતી. તમે મને પાત્ર બનાવી, અને ઉદ્ધારી લીધી !

હરકિસનસિંહ

મેં તો નહોં પણ માથેકે, વહાણી ! મારો સ્નેહ તેમાં માત્ર સાધન-ભૂત થયો. આપણું લખન આપણું અદ્વૈત—એ પ્રભુનીજ બક્ષિસ છે.

અનોખકુંવર

બેશક ! અહા ! હાલ શા હું વિરલ અને સુખદ અનુભવો કરું છું. ગામ બતાવું, પ્રાણ ?

હરકિસનસિંહ

મને તો એ કરતાં વધારે ઇષ્ટ શું હોય ? ગામ બતાવીશ તો અતિશય આનંદ થશે.

અનોખકુંવર

સાભિજો ત્યારે:—

અનુભવ પ્રિય સુખકર થતા હૃદય પ્રગટતા અવનવા !

જગત વિમલ બની નમે:

સહુ ઝંઘ ગમે: દિલ પણ રમે: નહિ ભમે ક્યહિં જવા.

સહચરી બની હવે સમજી શકું સકલ:

હૃદય ગહન જતી સદૈવ ફરવા !

અબાણી ના કરી વાતો:

ખુલાવે સ્નેહદષ્ટિ શી રાતો !

અહા ! શી જિંદગી બતી આ તો !

વહે ઉલ્લાસ ખહાર ના માતો !

પ્રિયતમ પતિ ! શલ થઈ મતિ

ભવસમુદ્ર તરવા !

હરકિશનસિંહ

અરે ! આવો સુખી થઈશો એવી મેં કહી આશા રાખી ન હતી.

(એક સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સેવક

હજૂર, વીરસિંહ મહારાજ પધાર્યા છે, અને આપને મળવા ચાહે છે.

હરકિશનસિંહ

વીરસિંહ મહારાજ ? ચાલ અનોપ, આપણે જાને એમની પાસે જઈએ. કંઈ મોટી આફત હશે એમ લાગે છે.

(જાને પરિચય કરાવે વીરસિંહ સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

વીરસિંહ

ગુરુ મહારાજને આનંદપૂર છેડવું પડ્યું છે. હાલ ચામકોરના કિલ્લામાં છે; અને કિલ્લાને પાદશાહી ફોજ ઘેરો ઘાલીને પડી છે. અંદર ચાળીશ કરતાં વધારે માણસો નથી, નિર્વાહનાં સાધન પણ ઓછાં છે, અને કિલ્લો લાંબા વખત સુધી ટકાવી શકાય તેમ નથી.

હરકિશનસિંહ

અરે રામ ! હવે ? આપ શો વિચાર ધારો છો ? અમે દંપત્તિ કોઈ રીતે ઉપયોગી થઈ શકીએ એવું છે ?

વીરસિંહ

તમારા ઉપયોગનો પ્રસંગ પણ હવે પછી આવશે. હાલ તો માર્ગ કામ છે. ચામકોરના કિલ્લામાંથી બહાર નીકળવાનો એક સુખ સમય છે. તે મારા સિવાય કોઈ જાણતું નથી. હું ત્યાં જાઉં છું; અને એ જગ્યાએ ગુરુને બહાર મોકલી આપવાની તજવીજ કરીશ;

હરકિશનસિંહ

મને શી આજ્ઞા છે.

વીરસિંહ

મારે કિલ્લામાં જ રહેવું પડશે. ગુરુના પોશાકમાં હું કિલ્લા ઉપર દેખાવ આપીશ, એટલે મોઝલો બાણો કે ગુરુ હજી અંદર છે. ગુરુ બહાર નીકળે તે પછી તેમની સેનામાં હાજર થવાનું હું તમને સોંપું છું.

અનોખાકુમાર

અને મને શું સોંપો છો મહારાજ ?

વીરસિંહ

તમને સોંપવાનું કામ એ કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વનું છે. માતાજી યજ્ઞોદ્ધા તથા કુમાર તેવસિંહ અને સુતસિંહ હાલ કિલ્લામાં છે. પણ જ્યેષ્ઠ ગુરુને બહાર મોકલી આપવાની જરૂર છે, તેમ માતાજીને પણ કોઈ નિર્ભયરથાને પહોંચાડવાં જોઈશે. આખાકુમારી કોઈ સાધુ આવીને તમને ખચર આપે, ત્યારે જગને માતાજીને મળજે, અને બંને તે સેવા કરજે !

અનોખાકુમાર

અમારા ઉપર આટલો વિશ્વાસ રાખ્યો તે મોટો અનુગ્રહ કર્યો. મહારાજ, અમે "જનતું બહુ" જરૂર કરશું. આપ નિશ્ચિત રહેશો.

વીરસિંહ

એવી ખાતરી હોવાને લીધે જ અત્યારે તમારી પાસે આવ્યો છું. હવે ત્યારે વિદાયગીતી લઉં ?

અનોખાકુમાર

આવી રાત્રિએ અને વિદાય લેવાની લીધા વગર ? મહારાજ ! આપ પધાર્યા છો, તો અમારા અનિર્ણય અંશરૂપી વગર સિધાવશો ?

વીરસિંહ

હા, ખરેખર. ગુરુશુખનાં દર્શન વગર મને નિદ્રા મારે અગ્રાણ છે. રાતનું મને કંઈ દુઃખ નથી. ગુરુનિર્ણય નક્કી પ્રયાણ શરૂ થકે, એટલે

રાત તો મારે માટે દિવસ બની જશે, અને રસ્તો દેખાડશે. મને રબ આપો; એટલે હું પંથે પડું.

હરકિસનસિંહ

નિર્મળી મહારાજનો નિશ્ચય છે, તો અમે અનિર્મળ સંસારી જન શું કહી શકીએ ? હું સાથે આવું ?

વીરસિંહ

તમને તે મુશ્કેલ થઈ પડશે; અને મને સંગ્રામની જરૂર નથી. બાણો છો કે હું હંમેશાં એકલો ફરું છું.

હરકિસનસિંહ

આપ જૂના સિંહ છો, મહારાજ, તો સિધાવો ! નૈનાં દેવ રક્ષા કરો.

અનોપકુંવર

તથાસ્તુ !

વીરસિંહ

તમને દંપતીને જોધને સંતોષ થાય છે. કલ્યાણ પામો !

(હરકિસનસિંહ અને અનોપકુંવર પગે લાગે છે. વીરસિંહ વિદાય થાય છે.)

હરકિસનસિંહ

ગયા મહાત્મા-સાધુ ! ખરે ! આપણને જે શીખવાયેલું છે તે આવાઓને માટે યોગ્ય છે કે—

“ચરન સાથે કે ઘોઘો, પિયો !

અરપ સાધકા અપત્તા જિયો !”

અનોપકુંવર

મને તો માતાજીને માટે અતિશય ચિંતા અને વેદના થાય છે. અરે ! થોડા દિવસ પણ ગુરૂ મહારાજથી દૂર રહેવાનું. એમનાથી અમારું નથી, તો આવા વખતનો વિયોગ એમનાથી કેમ કરી સહ્યો જશે ?

હરકિસનસિંહ

જેમ સીતા માતાએ વિયોગ સહ્યો હતો તેમ વહાલી, સતીઓના નિર્મણમાં એવાં મોટાં દુઃખો હંમેશાં લખાતાં આવ્યાં છે. સર્વોપાર સુવર્ણ હંમેશાં ઉગ્ર જવાલામાં શુદ્ધ કરાય છે.

અનોપકુંવર

અરેરે ? સીતામાતા તો જગદંબાનાં અવતાર હતાં. યશોદા માતાથી એમના જેવું કેમ બની શકશે ?

હરકિસનસિંહ

યશોદામાતા પણ પરમ હૈયશાલી છે. ગુરુદેવનું પડખું સેવ્યું છે તે હોય જ. પણ સીતામાતાને એક આશ્વાસન હતું. તેમને ખાતરી હતી કે શ્રી રામચંદ્ર પોતે જ્યાં હશે ત્યાંથી રક્ષા કરી શકશે. યશોદા-માતાને એવું કશું આશ્વાસન નથી.

અનોપકુંવર

ત્યારે આવે પ્રસંગે આપણે તેમના દુઃખનું નિવારણ શી રીતે કરી શકીએ ? ઓ સ્વામી, તમને કોઈ ઉપાય સૂઝે છે ?

હરકિસનસિંહ

અફસોસ ! મને કશો જ ઉપાય સૂઝતો નથી. દૈવની કેટલીક આફતો એવી હોય છે કે જેમાં કેવલ વિશ્વાસ રાખી મોક્ષનો રાહ જોવા વગર માનવીથી ખીણું કશું બની શકતું નથી. સિંહસેના ઉપર આ એક એવી આફત આવી છે. આપણે પોતે પણ છેકર-નિર્ભર નથી. હાલનો સુખો આવશે તો આપણે પણ કદાચ નહાસવું પડશે.

અનોપકુંવર

પ્રભુ રક્ષા કરે !

હરકિસનસિંહ

પ્રભુ અવશ્ય રક્ષા કરશે. પ્રભુ તો હંમેશાં રક્ષા જ કરે છે. જ્યારે તે દૈત્યોને જીતા હોય છે ત્યારે પણ દૈવી જીવની રક્ષા કરતો હોય છે.

કેટલાકની તે અમરભૂમિમાં ગોલાવીને રક્ષા કરે છે, અને ખીખની આ
ભૂમિમાં બચાવીને. ઓ વહાલી, છેવટે વિજય ધર્મનો જ થશે. એ
નિઃસંશય છે. ખુદ ગ્રંથ સાહેબ એમ ફરમાવે છે સાંભળ:—

છે લાખવાર દયાલુ દેવ મનુષ્ય કુંદનને કસે;
છે સાત લાખ સવાર રક્ત સમુદ્રમાં સામે ધસે;
ત્હોંયે નહોં ડરશે; પડી સહુ ગતિમાં નીચે જશે;
સ્વામી સમર્થ સખા સદા રાજાધિરાજ વિરાજશે!

અનોપકુંવર

વાહ મારા નાથ ! વાહ મારા સિંહ !

(બંને આરામગાહ તરફ બેઠા છે.)

અંક પહેલો સમાપ્ત

અંક ૨ બો

પ્રવેશ ૧ લો

રુથલ: ગામડેજના કિલ્લામાં ગુરુનો આવાસ

યશોદા

નાથ ! આપ જે ફરમાવો તે કરવા હમેશાં તૈયાર છું. પણ કૃપા કરીને મને વિખુટી ના પાડશો. આપનાથી વિખુટી હું કેમ રહી શકીશ ? અને આપ પોતે કેમ રહી શકશો ?

અરેરે ! નાથ ! ઓ બહાલા ! જવાનું એક ના કહેજો !

હૃદયના ભાવની સામે થવાનું એક ના કહેજો !

સદા સંગ્રામમાં સાથે નિભાવી છે મને સ્વામી !

નહીં જ્યાં આપ હો ત્યાંની હવાનું એક ના કહેજો !

ગુરુ

દેવિ ! ત્યારે આવા સ્થિતિના શબ્દ બોલવા ઘટે ? બધી સ્ત્રીઓને માટે કોઈક પ્રકારના અગ્નિપ્રવેશનું નિર્માણ હોય છે. અને આ ત્યારે માટે છે.

યશોદા

એકલા રહેવાનું કદાપિ પસંદ ક્યું નથી. અત્યારે શા માટે કહો ઓ તે હું સમજી શકતી નથી.

ગુરુ

ત્યારી, બાલકોની, અને આપણ સૌની રક્ષાને માટે. એટલા માટે કે હું કદાચ હુસ્મનના હાથનાં પહું, તો પણ તમે તો બચી શકો.

યશોદા

તો ખાલકોને ખુશીથી મોકલી આપો. મને એકલીને માત્ર સાથે રાખો.

ગુરુ

તું, દેવિ, સિંહસેનાના વિશ્રામનું સ્થાન છે. ગુરુ ન હોય ત્યારે પણ જો તું વર્તમાન હોય, તો એ સેનાને એક આશ્વાસન અને ઉત્તેજન છે. મારું જીવન જેમ ખાલસાને માટે છે તેમ તારું પણ તારે સમજવું જોઈએ.

યશોદા

મને માત્ર મારા નાથની સેવા પ્રભુ તરફથી સુપ્રત થઈ છે. ખાલસાની ખાતર આપનાથી વિયુક્ત થવું એ મને મારો ધર્મ નથી લાગતો, મહારાજ !

ગુરુ

ત્યારે મારું જીવન ખાલસાને માટે છે, ત્યારે તારું પણ હોયજ એ શું સ્પષ્ટ નથી? આ પ્રસંગે તો વિયુક્ત થવું એજ તારા નાથની સાચી સેવા છે, કારણકે એ મને અભીષ્ટ છે.

યશોદા

આજ્ઞા હોય તો હું નિઝાય છું. વાર, મારે ક્યાં રહેવું, એ આખતર્મા આપે કંઈ નિશ્ચય કીધો છે ?

ગુરુ

ક્યાં રહેવું એ આખતર્મા તને માર્ગમાં ખચર મળે એવી યોજના થઈ ચુકી છે.

(એક સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સેવક

મહારાજ ! માતાજી અને કુમારોની સાથે જનાર પુરોહિતજી વગેરે તૈયાર છે, અને રાહ જુઓ છે.

ગુરુ

કહે કે હમણાં આવે છે. દેવિ, કુમારો ક્યાં છે ?

યશોદા

મુસાફરી માટે તૈયાર થઈને બેઠા છે. બાલક હોવાથી એમને સંકટનો કશો વિચાર નથી. આપને પ્રણામ કરી લેવા આવે ?

ગુરુ

બોલાવીએ. મસ્તાન !

મસ્તાન

જી, મહારાજ !

ગુરુ

કુમારોને બોલાવી લાવ.

(મસ્તાન બચ છે અને તેજસિંહ તથા સત્યસિંહ સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

તેજસિંહ

બાપુ, આશીર્વાદ આપો. અમે જઈએ છીએ.

સત્યસિંહ

હું પણ પગે લાગી લઉં છું, બાપુ !

યશોદા

અરેરે !

સ્વામી ! આ શે ખમાય ?

કદી એકલ તજી ના ગઈ હજી !

પ્રિતમ ધારા વરસે ધારા નિરખો મારા

નયને તારા નહાય !

નાથ સાથ રહી નિશ દિન, બહાલા !

ના વિયોગ કદી સમજી !

જોધને વદન પ્રણયનું સદન

હૃદય હાસ્યમય : વિરલ લાસ્યમય :

અરર ! ઓ સકલ અતિ કરે વિહલ ! હાય !

સ્વામી ! આ શે ખમાય.

(૨૩ છે.)

ગુરૂ

દેવિ ! દેવિ ! આ શું ? આ વખતે ?

યશોદા

મને ક્ષમા કરો. મારાથી રડાઇ જવાયું. હવે જાઉં છું. શરીરને સાચવજો. ફરી ક્યારે મળશું ?

ગુરૂ

પ્રભુ મેળવશે ત્યારે—પણ એક દિવસ અવશ્ય મળશું. ઓ યશોદા !

(બંને ભેટી છુટાં પડે છે.)

ગુરૂ

ત્વં जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम् ।

આલો, સિધાલો દેવિ ! शुभास्सन्तु पन्थानः ।

(બંને પરિક્રમણ કરે જ. યશોદા અને હમારો વગેરે વિદાય થાય છે.

ગુરૂ ઘાંઘા વખત સૂધી જોઈ રહે છે.)

ગુરૂ

स्वर्गस्थ पिताञ्च तेन बहद्गुर ! आप अमर छे तो कृपा करीने...
આપની વિખૂટી પડેલી પુત્રવધૂની રક્ષા કરજો ! માતા નૈનીદેવિ ! આ
સેવકની હવે કેટલો કસોટી ખાકી છે ?

ગુરૂ ગોવિંદસિંહ

(વીરસિંહ પ્રવેશ કરે છે.)

વીરસિંહ

આપ સન્ન જો, નહારાખ ?

ગુરૂ

સર્વસ્વ વળાચું એટલે હવે સર્વથા સન્ન છું.

વીરસિંહ

પ્રાકૃત વર્ગનો પોશાક પહેરશો ?

ગુરૂ

આવશ્યક છે માટે પ્રુશાથી

(પોશાક પહેરે છે.)

વીરસિંહ

પાઠશાહે આપને અને આપના કુટુંબને પકડવાને માત્ર લાહોન
સુખને આજ્ઞા કરી છે એમ નથી, પણ આ તરફની તમામ સે
એને અને સૌ સુખાઓને એ આજ્ઞા છે. પોશાકના ફેરફાર વ
આપની સક્ષામતી માટે બીજો માર્ગ નથી. હવે હું સાથે ચાલું ?

ગુરૂ

તમે દોરો, હું અનુસરું છું.

(બંને જાય છે)

નખીખાં

ધણી તો અમારો આવમના ધણી વગર ખીજો કોઈ નથી. પણ
અમારા મુરશિદ એક છે એમનું નામ મુલ્લાંશાહ.

ગુરુ

મુલ્લાંશાહ ? શું હઝરત હજી જીવે છે ?

નખીખાં

એશક.

ગુરુ

હઝરત મારા પિતાના પરમ મિત્ર હતા. હું કોણ છું તે તમે
જાણો છો ?

નખીખાં

હઝરત કહેતા હતા કે આપ જીંચતા પીર છો.

ગુરુ

હું જીંચતો પીર ?

નખીખાં

હઝરત કહેતા હતા કે આપનો બધો અસખાબ લૂટાઈ ગયો છે,
અને આપને આ વેશ લેવો પડ્યો છે.

ગુરુ

તમને હું આ વેશમાં પણ જીંચતા પીર જેવો લાગું છું ?

નખીખાં

મારી આંખને જે દેખાય તે કરતાં હઝરત જે કહે તે હું વધારે
સાચું માનું છું.

ગુરુ

વાર, મુરશિદનાં દર્શન મને ક્યારે થશે ?

નખીખાં

હમણાંજ પોતે અહીં પધારશે. જુઓ, આ પધારે.

(મુદ્દાંશાહ પ્રવેશ કરે છે. ગુરૂ ઉઠ્યા થઈ પ્રણામ કરે છે.)

ગુરૂ

આપનો ઉપકાર માતું છું, જનાબ !

પીર

ઉપકાર માન ઇશ્વરનો, બેટા. હું તો તારા જેવો તેનો એક સેવક
અથવા બન્દો માત્ર છું.

ગુરૂ

ઇશ્વરની સાથે આપનો પણ ન માતું, હઝરત ? આપે પોતે શું
મારા પર કૃપા કીધી નથી ?

પીર

ઇશ્વરમાં મારો સમાવેશ થઇ જાય છે, બેટા. પણ તને હજી ખબર
નથી. પ્રભુએ તારી રક્ષા માટે શું કયું છે. તે તું જાણે છે ?

ગુરૂ

રક્ષા થઈ છે. એટલું હું જોઉં છું, અને જાણુ છું. પણ ઘણો
વખત હું નિદ્રામાં હતો. કેમ અને ક્યારે અહીં આવ્યો તેની મને
બિલકુલ ખબર નથી.

પીર

સાંભળ ત્યારે આજ પ્રાતઃકાલના અરસામાં મને એક સંદર્શન
થયું. સ્વર્ગમાંથી એક ફિરસ્તો ઉતર્યો, અને મારી પાસે આવી બોલ્યો,
કે “ઓ મુદ્દાંશાહ ! સાંભળ પરવરદિગારતું ફરમાન. ઉઠ, અને તારા
મકાનમાંથી પૂરવમાં પેલો કુવો છે ત્યાં જ. ત્યાં એક આદમી થાકેલો
સૂતો છે. તેને બનતી બધી મદદ આપ; કારણ કે હિંદુઓમાં તે મારો
સેવક અને પેગંબર છે. હું દૂવા પાસે બેઠો, અને જોયું તો સૂતેલો
આદમી મારા જુના મિત્ર તેગબહાદૂરનો બેટો ગોવિંદસિંહ !

ગુરુ

અહો ! પરમ કૃપાલુ પરમેશ્વરે મારા જેવા અદના માણસને માટે પોતાના ફિરસ્તાને અને આપ સરખા પીરને તસ્દી આપી !

પીર

બચ્ચા, ફિરસ્તાઓ અને પીરો સેવાને તસ્દી સમજતા નથી.

ગુરુ

હઝરત મને ઉત્તમ શિક્ષણ આપી રહ્યા છો. તો એક મહત્વનો સવાલ પૂછું ? પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે ? આપ કોઈ માર્ગ બતાવો છો ?

પીર

સાક્ષાત્કાર એટલે ? આ સ્થૂંઘ આંખને પ્રભુ દેખાય એમ ?

ગુરુ

સ્થૂંઘ આંખથી સાક્ષાત્કાર થઈ શકે કે નહીં તે તો આપ બતાવો, બનાવ્યો ! મેં માત્ર વાતો સાંભળી છે.

પીર

બચ્ચા, સ્થૂંઘ આંખથી જે દેખાય છે તે બધા સ્થૂંઘ પદાર્થ છે. પરમેશ્વર સ્થૂંઘ પદાર્થ નથી, એટલે તે સ્થૂંઘ આંખથી દેખાય નહીં. છતાં તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

ગુરુ

તે શી રીતે હઝરત ?

પીર

અંદરની સૂક્ષ્મ આંખથી, શરીરની આંખથી જે જુએ છે તે શરીર નથી, પણ શરીરમાં રહેલો જીવ છે. જીવને પોતાની આંતર આંખો પણ હોય છે, અને તે ઉઘડે ત્યારે તે પ્રભુને પણ જોઈ શકે છે.

ગુરુ

એ આંદરની આંખો શી રીતે ઉઘડે, જનાય ?

પીર

વૈરાગ્યથી. વૈરાગ્ય એટલે રાગની વિહીનતા નહીં; પણ રાગની વિશેષતા—અતિશયતા. અમે લોકો તેને “ધશક” કહીએ છીએ. પ્રભુના હજારો ભક્તો વિવિધ રૂપમાં તેનું દર્શન પામ્યા છે

ગુરુ

હું હજી કેમ નહીં પામ્યો હોઈ તે સમજાવવાની કૃપા કરશો ?

પીર

એશક. કરણ એક તો મને દેખાય છે. તેં બધા મુસલમાનને દુશ્મન ગણ્યા છે. પ્રભુના ખરા બંદાઓ કોઈને—દુશ્મનને પણ—દુશ્મન ગણતા નથી. બધી માણસ જાત પ્રભુનાં ફરજદ છે. જેઓ ભૂલેલા છે તેઓ દયાપાત્ર છે.

ગુરુ

પણ મારા પિત્રશ્રીના ખુનની હકીકત આપે સાંભળી છે ?

પીર

હ, હું જાણું છું.

ગુરુ

શું ત્યારે ઓરંગઝેબને દુશ્મન ગણવામાં મારી ભૂલ છે ?

પીર

તું જે ઓરંગઝેબનો સમાન હોત, તો હું તારી ભૂલ કહેત નહિ; પણ તું એ કમનસીબ શાહથી બહુ ઉચ્ચતર છે, બચ્યા ! અને છતાં શીખસેતાને તમામ મુસલમાન કામની સામે દ્વેષ શીખવવામાં તેં ભયંકર ભૂલ કીધી છે, અને તારી આંખ ઉઘાડવાને તારા પર મોટી આફતો ઈતરતી જાય છે !

ગુરુ

શું મારા પર આક્રમ્મિતો ઉતરવાનો એ સખ્ય હશે ?

પીર

મારી દષ્ટિને તો એમ દેખાય છે.

ગુરુ

તો મારે મુસલમાનોની સાથે શી રીતે વર્તવું જોઈએ, હઝરત ?

પીર

સારાઓની સાથે એક રીતે, અને નહારાઓની સાથે જૂદી રીતે. મુસલમાનો જ્યારે દેશમાં વસેલા છે, ત્યારે હિન્દુઓના પાડોસી છે, એમ તારા જેવાએ તો સમજવું જોઈએ. હિન્દુઓનાં પૂર્વજે જે રીતે દેશમાં આવેલા તેજ રીતે એ પણ આવેલા છે. હવે વખત એવો આવે છે કે જ્યારે હિન્દુપણાનું માહાત્મ્ય ઘટશે, અને હિન્દીપણાનું વધશે.

ગુરુ

શું ત્યારે મુસલમાનો સાથે લાઘવ્યધી કરવાની ફરજ છે, એમ આપ ફરમાવો છો ?

પીર

લાઘવ્યધી કરાયેલી તો દૈવથી છે, માણસોએ માત્ર તે સમજવાની છે. અને એશક હિન્દુ અને મુસલમાન બંને ખોતે લાઘવ્ય છે એમ સમજે, એ હું ઇષ્ટ ગણું છું.

ગુરુ

મને લાગે છે કે મુસલમાનો હિન્દુઓ જેવા કાફરોને લાઘ ગણવાનું પસંદ નહીં કરે.

પીર

અને હિન્દુઓ શું પસંદ કરશે ? પેલા ખોતાના મનથી અતિશય ક્રોધા ચડેલા આલ્મણો શું પસંદ કરશે ? નહીં બચ્યા, હંડા સત્યો વિરલ આત્માઓજ પ્રથમ જોઈ શકે છે. અને બીજાઓ તે ધીમે ધીમે સ્વી-

કારે છે પણ એ સંબંધમાં આપણે ફરી કોઈવાર વાતચિત કરશું. હાલ તો હું ધારું છું કે તારે મુઘતાન પહોંચવાની ઉતાવળ છે.

ગુરૂ

આપ જાણો છો.

પીર

મારા પરિચરોને મોં એમ જણાવ્યું છે કે આ ઉંચના પીર છે. વેશ અદ્વૈતા વગર બચાવ થવો અશક્ય છે, શી પ્રત્યક્ષ છે ?

ગુરૂ

વેશ અદ્વૈતો એ ચામડી ઉતારવાની બરાબર નથી, જનાબ ?

પીર

ના, બચ્ચા ! વેશ અદ્વૈતવાદી શરીરને કે છવને કશી હાનિ થવી શકતી નથી. વેશ માત્ર બહારની વસ્તુ છે. તું પહેરવાને તૈયાર છે ? સેવકને બોલાવું ?

ગુરૂ

તૈયાર છું, જનાબ.

પીર

નખીખાં !

(નખીખાં આવે છે.)

નખીખાં

શેા હુકમ છે, હંઝરત ?

પીર

પીર સાહેબને લાયકનો આસ્માની પોશાક હાજર કરો !

નખીખાં

હમણાં લાવું છું, હંઝરત !

(નખીખાં બચે છે)

પીર

સાંભળ બચ્ચા ! તારા ત્રણ શીખ પણ તને શોધતા અહીં આવી ચહોંચ્યા છે. નખીખાં અને ધનીખાં તથા બે શીખ મળીને તારી

ચારપાઇ ઉપાડશે, અને ત્રીજો શીખ તહેનાતમાં રહેશે, એ રીતે
ધારેલે રેકાણે પહોંચી જાશે !

(નળીખાં ૧૫૬૧ લાને ઉ. શુર તે પહેરે છે.)

પીર

નળીખા, તું અને બનીખાં પીર સાહેબની ચારપાઇ ઉપાડ્યા
મોઢે સાથે જાશે. અને રૂબ આપે ત્યારે પાછા આવશે. માર્ગમાં
એમની ખરાબર સેવા કરશે.

નળીખાં

જેવો હજરતનો હુકમ ! હું બનીખાંને ખબર આપી તૈયાર કરવા
બહુ છું.

(નળીખાં ૧૫૬૨ છે.)

શુદ્ધ

મહાત્મા ! હું આપને શું કહું ? આપે મદદ આપી ન હોત તો
હું સંકટમાં આવી પાત !

પીર

બચ્ચા ફરી કેમ ભૂલી જાય છે ? દુનિયાનો મલેક સર્વશક્તિમાન.
પ્રભુ તારો રક્ષક અને મદદગાર છે ! બધું કહેવાતું તેને છે !

માલેક શુભ નામ

સકલ જન આરામ !

મો હામ, મો ધામ—

પ્રભુ સહિત નહિ રહિત !

મદદનો કરનાર—

ન કદી નિજ પડેરે !

જરનાર મરુ જ મનઃ

ફળ સહુ હરનાર !

રમરમ્યુ તો તેહું કર !

(નળીખાં ૧૫૬૩ છે.)

પ્રવેશ ૩ જો

સ્થળ: એક જંગલ

(દેવી યશોદા, બે હમારો, યાત્રીપકુંવર વગેરે ગાજતાં પ્રવેશ કરે છે.)

યશોદા

પરમ પૂજ્ય હે પ્રાણનાથજી !

રખાતી રહું આપને તજી !

ચરણ ચાલવા લેવા ના ચહે;

અકલ્લ વેદના અંતરે દહે !

અરેરે ! હું શું કરું ?

યાત્રીપકુંવર

માતાજી ! આપ જો રહ્યા લાગશો, તો અમારાં બધાની શી દશા
અશે ? આપે તો હૃદયને વજ્ર બનાવવું ધટે છે.

યશોદા

અરે ! વજ્ર તો બનેલુંજ છે આ હૃદય. નહીં તો સ્વામીને છોડ.
વાનું મારાથી ન બન્યું હોત. છતાં અત્યારે મને જે વેદના થાય છે, તે
કશા રમરણુની નથી. એ વેદના તો કોઈ આગામી અને વધારે ભય-
કર આકૃતિનું સૂચન કરતી જણાય છે.

અશુભ ચિહ્ન શાં દૃષ્ટિએ પડે !

અરસ ! ભાવિનો મર્ગ ના જડે !

નયન દેવિ ! મા ! પહાર આવળે;

પતિ પવિત્રને પાર લાવળે !

(રૂંડે છે.)

સત્યસિંહ

માતાજી આપ રહો નહિ, પ્રભુ રક્ષા કરવાને સમર્થ છે.

તેજસિંહ

અમે આપને શું કહીએ, માતાજી ? આપજી અમને કહેવાને
ચોખ્ખા છો.

યશોદા

દીકરાઓ ! હું મારા હૃદય ઉપર ધણો અંકુશ રાખું છું અને તોપણ
મારાથી રડ્યા વગર રહી શકતું નથી. અરે ! આપણા કુટુંબ ઉપર કોણ
જાણે કેવો દૈવક્રોધ ઉતર્યો છે ! અરે રે !

હા ! આફતો આ કેવી;

આસ્માનથી જાણે ઉતરી !

પતિને છોડીને જંગલે રખડું આમ !

હાય ! હાય ! હાય ! હાય !

ના આ તો રહ્યું જાય;

ખીજી ગમ ના પડે;

મારા જેવીને શું ઘટે ?

ખેસું જઈ ક્યે તટે ?

નહિ તે સુઝતું; દિલ ના ખુઝતું !

(યશોદા પંડીતમ દે. પુરૂહિત, તેની પત્ની, વગેરે પાસે આવે છે.
તેજસિંહ અને સત્યસિંહ અરણ્યેવા ફરે છે. અને પકુંવર પંખો નાખે છે.)

અનોપકુંવર

માતાજી સાવધ થાઓ ! સાવધ થાઓ ! ઓ દૈવ ! દયાળુ
થાઓ ! દયાળુ થાઓ !

(યશોદા સાવધ થાય છે.)

યશોદા

અરે ઓ નાથ ! બહાલા ! મરણ વખતે પણ શું તમારું દર્શન
પામીશ નહિ ? અરે ! ક્યા ધોર પાપનું આ ફળ અમને મળે છે ?

અનોપકુંવર

માતાજી ! આપનાં કંઈ જ પાપ નથી, અને હોય પણ નહીં. સીતા, દ્રૌપદી વગેરેએ શાં પાપ કર્યાં હતાં ? અને છતાં તેમને પણ શું દુઃખ આવ્યાં નથી ? એ તો જગતનો નિયમ છે; અને આપ મરણની વાત જ્ઞા માટે કરો છો ? આપણે હમણાં નિર્ભય સ્થાને પહોંચી જઈશું !

યશોદા

દીકરી, તને દેખાય છે તે કરતાં મને વધારે દેખાય છે. શું અને શી રીતે દેખાય છે તે તને કેમ સમજાવું ?

પુરોહિત

માતૃશ્રી. આ ભાગમાંથી આપણે જલદી નીકળી જઈએ તો સાચું કારણ કે મોગલ લશ્કરનો કોઇક ભાગ નજદીકમાં જ છે, એમ સાંભળ્યું છે.

યશોદા

ભાઈ, આપણે એવું નિર્માણ મને દેખાતું નથી; મને લાગે છે કે મોગલો હમણાં જ હાજર થશે.

(એક દુકાડી પ્રવેશ કરે છે. નામક પુરોહિતને જોઈ યજ્ઞ છે.)

નિઝામખેગ

તમે કોણ છો ?

પુરોહિત

અમને પૂછવાનો તમને શો અધિકાર છે ? તમે પોતે કોણ છો ?

નિઝામખેગ

અમે શહેનશાહ આલમગીરના લશ્કરી ધીએ. કોઈ પણ મુસાફરને પૂછવાનો આમિલ માત્રને અધિકાર છે.

પુરોહિત

માતૃશ્રી આપે સંભળ્યું ? હું ગો જવાળ આપું ?

યશોદા

કહો કે ગુરુ ગોવિંદસિંહના કુટુંબના મારુસો છે.

નિઝામખેગ

વાહ વાહ ! આ કાફર કુટુંબ મારા હાથમાં આવ્યું, એ બહુજ ફીક થયું ?

અનોપકુંવર

કેમ રે ? તું કાફર કુટુંબ કાને કહે છે ? આ તારી મા કોણ છે તેની તને કંઈ ખબર છે ?

નિઝામખેગ

યાહ ! તું વળી મને પૂછતારી કોણ ? સિપાઈઓ પકડો એને !

અનોપકુંવર

ખબરદાર ! હું કોણ છું તે તને એકને તો ખતાવી આપીશ.

(દોડીને નિઝામખેગના પેટમાં ખંજર હુલાવે છે. ખેગ ચીસ પાડીને પડે છે. સિપાઈઓ આવી અનોપકુંવરને પકડી લે છે.)

નિઝામખેગ

મારી બાજી પૂરી થઈ, ફત્તેખાં બાદશાહ સલામતને મારી વાત ઝાહિર કરજો, અને કેદીઓથી સાવચેત રહેજો. હા ! હા !

(નિઝામખેગ મરણ પામે છે)

ફત્તેખાં

(યશોદા તરફ જોઈને)

બાતુ, આપને કેદ કરવાનો મને હુકમ છે. પણ આપને અપમાન આપવાનો મારો વિચાર નથી. આપ જો અમારી સાથે સાથે ચાલવાનું ઇચ્છુક કરશો, તો આપના પર બિલકુલ જબરદસ્તી કરવામાં આવશે નહીં. આપને એ ઇચ્છુક છે ?

યશોદા

તમારી સાથે ચાલવાનું ? હું એક ડગલું પણ તમારી સાથે
ચાલીશ નહીં !

કૃતેષાં

તો આપને પણ પકડવાનો મારે દૃઢમ આપવો પડશે.

યશોદા

દુનિયામાં કોઇપણ માણસની તાકાત નથી કે મને પટ્ટી શકે.
તમારો પાદશાહ ઓરંગઝેબ મને તે ઝુલ્મ કરવાને સમર્થ હશે, પણ
આ શરીરને તો તે કે કોઇ પણ આદમી સ્પર્શ કરી શકનાર નથી.
હું સિંહની પત્ની અને સિંહોની માતા સર્વથા નિર્ભય છું.

કૃતેષાં

સિપાઇઓ, એ બાઇને પણ પકડો ! સૌને પકડો !

યશોદા

માતા નૈનાદેવી ! વખત આવ્યો છે !

(ગેબમાંથી ભયમ નીકળતાં યશોદાનું શરીર સળગી હોતું છે. સિપાઇઓ
કુમારો વગેરેને પકડે છે. બધા ચિત્ત ચમત્તે જોઈ રહે છે.)

કૃતેષાં

સોલાન અલ્લાહ ? શી કરામત છે આ ?

(દેખો. પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૪થો

કથલ: સરહિદમાં પાદશાહ આલમગિરની છાવણી અને કચેરી.

(કંચનીઓ ગાય છે અને નાચે છે. ગાયન અને નાચ ખલાસ થતો વિદાય થાય છે.)

ઔરંગઝેબ

વઝીર, અહીંના સરદારો અને અમીરો કચેરીમાં ગાન થવું જોઈએ એમ માને છે. નેટલા માટે, અને આજે એ બધા આપણા મહેમાન છે તેથી તેમને રાજી કરવાની ખાતર, મેં તારી અરજ મંજૂર રાખી. પણ તું જાણે છે કે ઔરતોનાં નાચગાનને હું કેટલો ધિક્કારું છું? અકબલવાળા માણસોને તેમાં શો આનંદ આવે એ હું સમજી શકતો નથી. હું તાજુબ થાઉં છું કે મારી અગાડિના શહેનશાહોએ એવાત પસંદ કરેલી, અને હાલ પણ તેને ઘણા પસંદ કરે છે.

વજીર

શહેનશાહે આલમ ! આપના સરખા કેવળ ફરજમાં જ વખત ગાળનારા માણસ વધારે ક્યાંથી હોય ?

(એક દ્વારપાલ પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાલ

પાદશાહ સલામત ! રિસાલદાર ફતેખાં નામદારની હજુરમાં કંઈ અહિર કરવા આવવાની પરવાનગી માગે છે.

ઔરંગઝેબ

આવે.

(ફતેખાં પ્રવેશ કરે છે, અને દ્વાર પાલ વાર નમન કરી બેસી રહે છે.)

ઔરંગઝેબ

રિસાલદાર ફતેખાં, શી ખબર છે ?

ફતેખાં

શહેનશાહે આસમ ! ગોવિંદસિંહના ખેટાઓ કેદ થયા છે.

ઔરંગઝેબ

અને તેની ઓરત ?

ફતેખાં

પાદશાહ સલામત ! ઓરત કોઈ ક્રામતથી અમારા ઘણાંની રૂબરૂ બળી મૂઝી !

ઔરંગઝેબ

અને નિઝામખેગ ક્યાં છે ?

ફતેખાં

નિઝામખેગ કપાઈ ગયેલ છે. મરતાં મરતાં આપ નામદારને તેણે . કુરનશ કહાવ્યા છે. ગોવિંદસિંહના જનના સાથેની એક ઓરતે અચાનક . ખંજર મારીને ખૂન કરવાથી તે બહાદૂર સિપાઈ અને પાદશાહનો . વફાદાર નોકર માર્ગે ગયો છે.

ઔરંગઝેબ

ઓરતના હાથથી ? એ ઓરત કે છે કે ?

ફતેખાં

હા, નામવર.

ઔરંગઝેબ

બીજાં કોણ માણસો પકડાયાં છે ?

ફતેખાં

એક કોઈ પૂરોહિત છે, અને એક તેની ઓરત છે.

ઔરંગઝેબ

એ કાફરના દીકરાઓની શી ઉમર છે ?

ફતેખાં

તેજસિંહ બાર વરસનો અને સત્યસિંહ દસનો છે.

ઔરંગઝેબ

વાર, એ ઓરતને પ્રથમ હાજર કરો.

(ફતેખાં બચે છે, અને અનોપકુંવરને લઈને પાછો આવે છે.)

ઔરંગઝેબ

અય ઓરત ! તેં અમારા એક બહાદુર સિપાઇનું દગાથી ખંજર મારી ખૂન કરીધું, એ તું કબુલ કરે છે ?

અનોપકુંવર

નામદાર શાહ ! એ હકીકત છે. મેંજ ખંજર મારીને પાદશાહના એ હિયકારા સિપાઇને જહાન્નમમાં મોકલ્યો છે. કેઈ પણ બહાદુર માણસ ઓરતનું-અમીરી ઓરતનું-અપમાન કરે નહીં. જે સિપાઇને મેં ઠાર કર્યો તેણે મારા ગુસ્સા કુટુંબને કાફર કુટુંબ કહેવાની દુષ્ટતા કરી હતી.

ઔરંગઝેબ

કમ રે ? તું પોતે કાફર નથી ? અને તારો ગુરુ કાફર નથી ?

અનોપકુંવર

ઓ પાદશાહ ! આપની ભયંકર ભૂલ ચાય છે. આપ જેને કાફર કહો છો તે તો પીર પણ પગે પડે એવો આદમી છે. તેની ઓરત આપના હાથમાં ન પડતાં બળી મૂઆં, એ વાત સતિબળી કે નહીં ?

ઔરંગઝેબ

એ ઓરત પોતાની મેળે બળી મૂઈ, એટલી પાદશાહી આલમને ઓછી તસ્દી; પણ તેં પાદશાહી નોકરનું ખૂન કરીધું ત્યારે તને ખાવિંદના ખોદની કંઈ ખબર હતી કે નહીં ?

અનોપકુંવર

ખરાબર ખબર હતી.

ઔરંગઝેબ

મરવાની તને કંઈ અતિશય ઉતાવળ છે ?

અનોપકુંવર

જરા ઉતાવળ તો છે. મારાં માતાજીને બળી જતાં જોયાં છે, ત્યારથી, હું મરવાને ઉત્સુક છું. પણ ઓ શાહ ! હું આપને પૂછું છું કે આપે પોતે ખાવિંદના ખોદ્દનો કંઈ વિચાર કર્યો છે ?

ઔરંગઝેબ

હું એ વિચાર શા માટે કરું ? મારા પર ખુદનો ખોદ્દ શા માટે ઉતરે ? મારા પર તો રહેમ ઉતરેલી છે. તું જુઓ છે કે હું પાદશાહના તખ્ત ઉપર છું.

અનોપકુંવર

પાદશાહના તખ્ત ઉપર એ તેથી શું થયું ? ઓ શાહ, હું ભવિષ્ય જોઉં છું કે આપને પણ એક દિવસ આપનાં ભુરાં કામનો પરતાવો થશે, અને ત્યારે આપ આ ઔરંગઝેબને યાદ કરશો !

ઔરંગઝેબ

ઔરત ! તું ઘણી હિંમતવાન દેખાય છે કે ખુદ પાદશાહની સામે આવા સખુત કાઢી શકે છે.

અનોપકુંવર

હું પાદશાહની પાસે હિંમતથી બોલી શકું છું તે એટલાજ માટે કે પાદશાહના પાદશાહની હજુરમાં ઝલદી જવાની ઉમ્મીદવાર છું.

ઔરંગઝેબ

તારી એ ઉમ્મીદ બર આવશે. એ છોકરાઓને હાજર કરો !

(સિપાઈઓ તેજસિંહ અને સરસિંહને બેડીઓ સાથે હાજર કરે છે.)

ઔરંગઝેબ

કેમ, છોકરાઓ તમે જીવવા ઇન્તેઝાર છો ?

શુરૂ ગોવિંદસિંહ

તેજસિંહ

ખિસકુલ નહીં.

ઔરંગઝેબ

ત્યારે શું મરવા ધન્ટેઝાર છે ?

તેજસિંહ

આનંદથી : ઉલ્લાસથી.

ઔરંગઝેબ

મરીને તમે શું કરી શકશો ?

તેજસિંહ

મરીને અમે અમર થશું, અને કોઈક દિવસ કોઈક રીતે તમારા ઉપર વેર લેશું.

ઔરંગઝેબ

નાપાક કાફર બચ્યાઓ ! તમે બાણ છે કે હું તમને જીવતા દફનાવી દેવાને સમર્થ છું.

તેજસિંહ

ઓ શાહ ! અમે તો અમર છીએ. અમારાં રહ અમર છે. અમારા દેહને તમે દફનાવી દેશો તેથી શું ?

ઔરંગઝેબ

તાનજુમ ! આ છોકરાઓ બહાદુર છે ! હું ચાહું છું કે મોગલોમાં આવા હીરા પાડે ! પણ આ શયતાનની ઝોલાદને તો ઝમીનદોસ્તન કરવી નેહશે.

અનોપકુંવર

ઓ શાહ ! બાણો કે એ પણ અલ્લાહની અને બાવા આદમનીજ ઝોલાદ છે. એ સિહસાવદાને ઝમીનદોસ્ત કરવાનાં મોટું પાપ થશે.

ઔરંગઝેબ

બેવકુફ ઓરત ! કચેરીમાં પૂછ્યા વગર બોલવાની કોઈને રજા નથી. પણ તું થોડા વખતની મહેમાન છે, વાસ્તે તારી એ ખતા દરગુઝર કરે છું. પણ તું શું ધારે છે ? દીનના દુશ્મનને ઠાર કરવામાં પાપ શું હોય ? સરપના કે વાઘનાં બચ્ચાને કાપી નાખવામાં પાપ કોણ સમજે છે ?

અનોપકુંવર

ઓ શાહ ! તમારા દુશ્મન તે કંઈ દીનના દુશ્મન નથી. અમારા ગુરૂ તો તમારા પીર પણ જેને પગે લાગે તેવા છે.

ઔરંગઝેબ

તું દીવાની દેખાય છે. પણ તને યરાયર સઝા થવાની છે. આ કેદીઓને હમણાં મળ્યુત તુરંગોમાં પૂરી રાખો. હું હુકમ કરું ત્યારે અને ત્યાં હાજર કરજો. જાઓ.

(કેદીઓને લઈને ફતેખાં વગેરે જાય છે.)

ઔરંગઝેબ

વઝીર ! કેવી નાપાક બેવકુફ ઓરત ! પાક પરવરદિગારના ખુદરસુલ-હઝરત પયગમ્બર સાહેબે પોતે દુશ્મનને ઝબેહ કરવામાં પાપ ગણ્યું નથી. પણ આ કાફરો શહેનશાહ અકબરના વખતની નરમ રાજનીતિથી બગડી અને ફાટી ગયા છે. એમને ઇસ્લામનો ત્રાસ દેખાડીને પૂરેપૂરા તાબે ધરવા જોઈએ. મારીને-ઝયરદસ્તીથી-મુસલમાન બનાવવાથી પણ લાલ થયા વગર રહેશે નહીં. એ કાફરો એટલા બેવકુફ છે કે એ રીતે ઝયરદસ્તીથી મુસલમાન કરાયેલા પોતાના ભાઈઓનો પણ ત્યાગ કરશે, અને એવી દુષ્ટતા અને હૃદયહીનતા જોશે ત્યારે એ નવા બનેલા મુસલમાનો આપણા દીન તરફ વળી જશે. દુનિયા તમામ બેવકુફીનો અચ્છો ભંડાર છે, પણ આ કાફર હિન્દુઓની બેવકુફીથી તો તોખાહ !

વઝીર

નાગર શાહ ! આપ ફરમાવો તે તમામ બરાબર છે. આદમતીઃ
અકલને અનં કારાને શરીફના કાયદાને અનુકૂળ છે.

ઝૌરગઝેબ

કેવા પડે—

અતિ ગહન વિપદમાં—

અકલ રિપુ વિવશ થતાં અકલ જતા !

વિણ સહાય સમર માંલ જટ જિતય શરણુ થાય,

પ્રળય પરમ શાહી,

કરી મુજ અમલ માંહી:

રિયર સુહાય ! અયલ કાય ! વિદ્ય ના જડે !

(નદશાહ આસવા માટે છે. ચોપદાર નેહી પુકારે છે.)

(જય છે. પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો

(સ્થળ: મુલતાન પાસેનું એક જંગલ. ગુરુ એક ઝાડ નીચે સુતા છે.
એક શીખ પાસે બેસી પાંખે ૬૩ વે)

હરકિસનસિંહ

પ્રભુ! શાને માટે સારાઓને શિર પડે અચાનક

અસહ્ય વિપત્તિઓ?

કરેલ અકાચ કશું ન જો-

તોડાયે? ગમ ન પડે!

ભક્તને વિપદ આવે,

તીવ્ર તાપ મહિં તાવે;

પશુ તેની હદ કાં ના?

હૈયાં ભેદે, મર્મોં છેદે!

પરમાત્મન! આપની અઠળ કળા અમારાથી બિલકુલ જાણી શકાત નથી. આ અમારા દેવ જેવા ગુરુ-તેના પર કેવી અને કેટલી આફતો અરે! દેવીના અદ્ભુત અભિદાહની વાત સાંભળતાં એવા ધીર પુરુષ ધૈર્ય પણ ગળી ગયું અને પોતે છાતીફાટ રોયા! રોયા વગર કેમ રહે વાય? પ્રાણાધિક સતી ગયાં; અને કોમળ કુમારો દુશ્મનના હાથમાં પડ્યા એટલે એમના જીવવાની પણ બિલકુલ આશા નહીં; આવી આફતોમ એમના જેવાજ જીવી શકે. ખીજા કોઇનું ગળુ નહિં. પણ પ્રભુ એમના ઉપર આ વિપત્તિઓ શા માટે આવી? અને આટલી બધી કંઈ સમજાતું નથી. એટલું માત્ર સ્પષ્ટ છે કે આ હિન્દ દેશમાં અં આ કાલે જો કોઈ સર્વોપરી વીર હોય તો તે ગુરુ ગોવિંદસિંહ છે આ સ્થિતિમાં પણ એમના વદન ઉપર જે નૂર ઝળકે છે તેવું કે કદાપિ કોઈ વદન પર જોયું નથી. અત્યારે અતિશય યાકઝી અને અશાંત એકાંત સ્થાનના પ્રભાવથી જરા નિદ્રિત થયા છે. જ્યારે કરવાન કશી ઇતાવળ નથી.

*

*

*

અનોપકુંવર ! રિસાલદાર નિઝામ એમને ઠાર કરીને તેં પણ મગ-
ર થવાય એવું પરાક્રમ બતાવ્યું ! અરે ! પણ અત્યારે તું કેવી
સ્થિતિમાં હોઈશ, એ કહી શકતો નથી. બેશક ઓરંગઝેબ તને જીવતી
જવા દેશે નહિ તો ખેર, પરચોકમાં—અમર લોકમાં—મારી રાહ જોજે.
વહાલી ! મને પણ કોનં એવો પ્રસંગ મળી જાય તો કેવું સાહે ?
અનોપ વગર આ ભવાટવીમાં એકલા ભટકવાની મને જરાપણ ઇચ્છા
નથી. ખરે ! મરવું સહેલું અને જીવવું મુશ્કેલ લાગે છે તે આવે વખતે!
અને છતાં જેમ ગુરુ પોતાનો કશો વિચાર ન કરતાં કેવળ ખાલસાની
ખાતર જીવે છે, તેમ કરવું એ સર્વોપરિ નથી ? બેશક એજ સર્વોપરિ
છે. માત્ર હું એવો નિઃસ્વાર્થી અને વીર નથી, તેથીજ મને મરણ
વહાલું લાગે છે.

(નબીખાં પ્રવેશ કરે છે.)

નબીખાં

સિંહસાહેબ, મને ઘોડેસ્વારોનાં પગલાં સંભળાય છે. પીર સાહેબને
જગાડશો ?

હરકિસનસિંહ

નહીં. પીર સાહેબને સવા દઈએ. આપણે જે હશે તેમનાં મનનું
સમાધાન કરશું.

(મોગલોની એક દુકડી પ્રવેશ કરે છે.)

મિયાંમીર

તમે કાણ છો ?

હરકિસનસિંહ

હું પીર સાહેબનો એક મુરીદ છું.

મિયાંમીર

કાણ પીરસાહેબ ?

હરકિસનસિંહ

ઉંચળા પીરસાહેબ. પેલા સૂતા છે તે.

મિયાંસાહેબ

પેલાં મૃત છે તે ઉંચતા પીરસાહેબ છે ? એમનું નામ ?

હરકિશનસિંહ

પીરસાહેબનું નામ ? પીર સાહેબના વળી નામ પડતાં હશે ? અમે તો બાણ્યા છે તારથી પીર સાહેબ કહેતા આવ્યા છીએ. નામ કંઈ હશે તો અમે બાણ્યા નથી.

મિયાંમીર

મને કંઈ શક પડે છે. તમારો પરિવેશ મુસલમાની છે, પણ તમારા સ્વરમાં હિન્દુપણું બહાર પડે છે. તમે સાચા મુસલમાન છો એમ સાબિત કરશો ?

હરકિશનસિંહ

ધણી ખુશીથી. તમારી સાથે ખાણું લઉંએ. તો પછી કંઈ શક રહેશે ?

મિયાંમીર

બિલકુલ નહિ. પણ પીર સાહેબને પ્રજ્ઞું છે ?

હરકિશનસિંહ

પીરસાહેબ તો એલિયા છે. પીરસાહેબને સ્થૂલ ભોજનની બિલકુલ અપેક્ષા નથી. ચાવલનો એક દાણો એમને તો મહિના સુધી ચાલે છે. પણ અમે બધા તમારી સાથે ખુશીથી જમશું.

(હસ્તવચ્ચન લેવાન શાય છે. અથવા બેસે છે અને ખાય છે.)

મિયાંમીર

વાર મિયાં, તમારું નામ શું ?

હરકિશનસિંહ

મારું નામ મિયાં હરકિશનઅલી.

મિયાંમીર

હરકિસનઅલી ! એવું નામ તો કદાપિ સાંભળ્યું નથી. અર્ધ^૧ હિન્દુ અને અર્ધ^૨ મુસલમાન !

હરકિસનસિંહ

તેવું કારણ છે, મીરસાહેબ ! પ્રથમ હું હિન્દુ હતો. ખીર સાહેબની ખાસે રહ્યો, અને સુન્નત આપી, ત્યારે તેમણે મારું નામ હરકિસનઅલી પાડી દીધું.

મિયાંમીર

ખીરસાહેબ પણ અજબ ફકીર દેખાય છે. વારુ, ગિરાદરોનાં નામ ?

હરકિસનસિંહ

આ ગૃહસ્થો નખીખાં અને ધતીખાં.

મિયાંમીર

અને પેલા એ ?

હરકિસનસિંહ

પેલા એ ? પેલા એ મારા જેવા તાબુ મુસલમાન છે. એમનાં નામ રત્નગુલાઅલી અને પર્વતઅલી.

મિયાંમીર

અલહમદુલિલાહ ! કાફર ખાન કેવા સાચા દીનમાં દાખલ થયા. માંડ્યા છે ! કેન, મિયાં હરકિસનઅલી, હવે તો તમે પણ હિન્દુઓને કાફર કહો છો કે નહીં ?

હરકિસનસિંહ

હજારવાર કાફર. ખાન ખીર સાહેબ, હવે એમના હબાબ પુર થયા છે. પેલો ગોવિંદસિંહ ગ્યાસદારના કિલ્લામાંથી નહાસી ગયો છે, તે ઉત્તરમાં છુપાઈ છે, અને સફારી ફેરવના પગમાં પડ્યા વગર રહેતો નથી.

મિયાંમીર

તમે કેમ બાણ્યું કે ગોવિંદસિંહ ઉત્તરમાં છુપાય છે ? અમારી આતમી તો એવી છે કે તે દક્ષિણમાં છુપાતો છુપાતો પ્રવાસ કરે છે.

હરકિસનસિંહ

દક્ષિણમાં કોઈ બહાદુર આમિલતી યોદ્ધી છે એમ સાંભળીને તે ઉત્તર તરફ ગયો, એમ કોઈ કહેતું હતું. કેમ નથી ખા ?

નથી ખા

હા, કાલેજ આપણે સાંભળ્યું.

મિયાંમીર

એમ ? ત્યારે શું શિકાર મારા હાથમાં નહોં આવે ?

હરકિસનસિંહ

કાં ન આવે ? આપ ઉત્તર તરફ જવાને ક્યાં શક્તિમાન નથી ? ઘોડાઓ મજબુત છે, અને આપ સમર્થ સવાર છો.

મિયાંમીર

મિયાં હરકિસનઅસ્તી, અમારી આટલી બધી ખબર તમને ક્યાંથી પડી ?

હરકિસનસિંહ

ખીર સાહેબને ત્યાં બધી વાતો આવે.

મિયાંમીર

તો સલામ આલેકુમ, હરકિસનઅસ્તી ! ખીર સાહેબને જગાડ્યો કે હું પગે લાગીને દુવા માગી લઉં ?

હરકિસનસિંહ

ઘણી ખુશીથી હું જઈને જગાડું છું.

(હરકિસનસિંહ ગુર પાસે જઈ માનમાં કંઈ કહે છે. ગુર ધીમે ધીમે બગી બેઠા થામ છે.)

સિંચાંબીર

ખીર, સાહેબ પગે લાગું છું.

શુદ્ધ

આપ્તાદ રહો !

સિંચાંબીર

આપનું અહેસાન થયું. પણ મારી એક ચર્ક છે. કાફર ગોવિંદ સિંહને હું પકડવા જાઉં છું. આપ દુવા આપો કે મને ફત્તે મળે.

શુદ્ધ

ગોવિંદસિંહને હું તારી નજદીકમાં જાઉં છું, બચ્ચા ! પણ તારા હાથમાં તે પકડાશે કે નહીં એ તો જ્ઞેવો પાક પસ્પર દિગારનો કુદ્ય. આત્મીની હિકમત અલ્લાહના સંકેતની સામે થઈ શકતી નથી.

સિંચાંબીર

અલ્લાહનો સંકેત કાફરને પકડવાનોજ હોવો જોઈએ. ખીર સાહેબ, આપ મને દુવા આપવાની મહેરબાની માત્ર કરો. ખીલું હું મારી મેળે કરી લઈશ.

શુદ્ધ

ફત્તે કરો બચ્ચા.

સિંચાંબીર

આમીન ! કોઈવાર ઉચ આવીને બજારતનાં દેદાર કરીશ, હાલ રજા લઉં છું.

(સિંચાંબીર પગે લાગીને બચ્ચા ઉ.)

શુદ્ધ

અહા ! ઉગ્ધના ખીર બનવું પડ્યું ! જ્યને દુસ્મનને દુવા પણ આપવી પડી ! અરે ! આ ફી અવદશા ? અવદશા ? એ નીચ રાજદ મારા મુલ્યાંબી કેમ નીકળ્યો ? માલેક પોતાના સેવકને

કોઈ દશામાં મૂકે તે અવદશા હોય જ નહીં. અવગમન કરનારની અવદશા હોઈ શકે. ઊર્ધ્વગામીની તે દેખીતી અવદશા પણ ઊર્ધ્વજ, હોવી જોઈએ ! હરકિશન !

હરકિશનસિંહ

આજ્ઞા, ગુરૂ મહારાજ !

ગુરૂ

જલદી ફૂચની તૈયારી કરો. હાલની હરકત કીક દૂર થઈ. પણ લગાડવાથી લાભ નથી. સ્થાનકે પહોંચીને મારે અકાલી અખા-
તે સ્થાપના કરવાની છે.

હરકિશનસિંહ

જેવી આજ્ઞા, ગુરૂ મહારાજ !

(ગુરૂ ચારપાઈ પર બેસે છે. મંડળી ત્રિદાસ યામ છે.)

પ્રવેશ ૬ ફો

સ્થલ: સરહિન્દમાં બાદશાહી ઇવણી.

(એક તૈયાર થતી દિવાલ, હંડા ખાડા. એકમાં આખ બને છે. તેજ-સિંહ અને સત્યસિંહ સિપાઈઓની ચોડી નીચે બેઠાઓ સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

સત્યસિંહ

મોટાભાઈ, શું આજેજ આપણે માતાજીને મળી શકશું ? સ્વર્ગમાં શું એ આપણી રાહ જોતા હશે ?

તેજસિંહ

બેશક. પૃથ્વી પર હતાં ત્યારે આપણી રાહ જોતાં, તો સ્વર્ગના મોક્ષમાં શુ ઓછાં માયાળુ થયાં હશે ? ના, ના, જોટાભાઈ ! ઇશ્વરેજી તો આજેજ આપણને માતાજી મળી જશે; અને કદાચ વેદનાથી આપણાં રૂઢ મૂર્છિત થયાં હશે, તો ત્રીજે દિવસે અગશું ત્યારે તો જરૂર. આપણાં આવાસમાં જેમ પ્રભાતમાં ઉઠતાં માતાજીનું દર્શન થતું, તેમ મૃત્યુ નિદ્રામાંથી જાગતાં આપણને એનાં એ દેવીનું દર્શન થશે. જોટાભાઈ, વહાલા આત્મમાં રહે. તને દુઃખના વિચારથી ક્ષોભ તો થતો નથી ? ભય તો લાગતો નથી ?

સત્યસિંહ

મોટાભાઈ, શું હું નહતો છું તેથી સિંહ મટી જઈને? આપણા જાગીઆની અંદર પિંજરે પૂરેલા સિંહ સાવ પશુ છતાં નિર્ભય છે, તો હું કેમ ન હોઉં ?

તેજસિંહ

ધન્ય છે, મદારા ન્હાના સિંહ ! આ લોકમાં જે વાણી આવી ખીતી છે તે પરલોકમાં તો કોણ જાણે કેવી ખીતશે ? અદા !

સ્વર્ગે આલો અન્ધુ આજ !

યાના પૂરી આપણી તો થઈ !

આ ભવ સાગર તરી ઉતર્યા;
કિશોર વય મહિં અહીં તહિં કર્યા;
હવે જવાનું: સુખી થવાનું:
આમીન ! આમીન ! આમીન ! આમીન !

સત્યસિંહ

મોટાભાઈ, બહેન અનોપકુંવર કેમ દેખાતાં નથી ?

તેજસિંહ

આ તે આવે ?

(અનોપકુંવર બેઠાઓ સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

અનોપકુંવર

કલ્યાણ થાઓ, વીરાઓ ! ઉત્સાહમાં છો !

તેજસિંહ

ભરપૂર !

અનોપકુંવર

છોટાભાઈ, માતાજીને વહેલા મળો, તો મારા નમન કહેશો ?

સત્યસિંહ

જરૂર કહીશ. પણ બહેન, આપણે સૌ માતાજીને સાથે નહીં
આવીએ ?

અનોપકુંવર

તમે તો ગુરૂના બાલકો છો. પણ હું એક પાપી, અનિર્મલ,
ઓરત છું. મારી સ્થિતિ તમારી સાથે શી રીતે થઈ શકશે ?

તેજસિંહ

અહીં જે થઈ શકે છે તે શું ત્યાં નહીં થાય ? એ અનોપ-
બહેન, પ્રભુના દરબારમાં તો એવા યોગ બનવાની આપણે ખાતરી
રાખવી જોઈએ. ખુદ ગ્રન્થ સાહેબ એ પ્રયાણે ફરમાવે છે.

અનોપકુંવર

અહા ! સનાતન શાયદ ગુરુબાલકના દ્વારા બોલી રહ્યા છે !
બાધઓ, તમે સાચું કહો છો. આપણે સૌ માતાજીને સાથેજ
મળી શકશું.

સત્યસિંહ

મને તો ખાતરી છે. અને એક વાત કહું, બહેન ? તમે માનશો ?
હું તો માતાજીને કાંઈ કાંઈ વાર નેહું છું !

તેજસિંહ

અને હું પણ !

અનોપકુંવર

આ ક્ષણે હું પણ—

(છાત્રે ભેઈ રહે છે. ગૌરંગએમ પ્રવેશ કરે છે.)

ગૌરંગએમ

કેમ રે ? સામે તું શું નેહી રહી છે ?

અનોપકુંવર

મારાં દેવીને-માતાજીને-નેહું છું.

ગૌરંગએમ

તારાં માતાજી શું તને પાદશાહના હાથમાંથી બચાવી શકશે ?

અનોપકુંવર

અવશ્યઃ જરૂર !

ગૌરંગએમ

અવશ્ય બચાવી શકશે ? શી રીતે ? મને ખતાવ ! તું અત્યારે
બંધનમાં છે. નેહું કે તારી માતાજી તને કેમ છોડાવે છે !

અનોપકુંવર

ઓ શાહ, માતાજી તો મને હમણાંજોડાવી લેશે; અને તમારી પેતાની આંખ એ અમર જોશે. પણ મને તમારી દવા આવે છે. ને આખીરું બહુ ચાહતા હો તો હિન્દુઓ તરફને! આ દ્રેષ છોડી દો, આ સિંહ બાલકોને જુટાં કરો !

ઝોરગઝેબ

હાથમાં આવેલાં સપાતં બચ્ચાને હું છોડું ? હમણાંજ તેમને આ દિવાલમાં ચણી લેવામાં આવશે, અને તારી આંખ એ દેખાવ જોશે !

અનોપકુંવર

મારી આંખ જો દેખાવ હરણીજ જોશે નહિ.

ઝોરગઝેબ

કેમ ? શું તું આંખ બંધ કરી રાખીશ ?

અનોપકુંવર

મારી આંખ તે પટેલાં બળી અરમ થઈ જશે.

ઝોરગઝેબ

શું તારી પાસે પણ બળી અરવાની હિંમત છે !

અનોપકુંવર

બળીને અરવાનો નહીં પણ બળીને અમર થવાનો હિંમત તમારી. અર મારા માતાજીએ મને શીખવ્યા.

ઝોરગઝેબ

હું દિવાની દેખાય છે. ક્યાં છે તારી માતાજી ? અહીં કે આસ્માનમાં કોઈ છેજ નહીં.

અનોપકુંવર

ધ્રુવ સૂરજને દેખતો નથી, માટે કહે છે કે સૂરજ છેજ નહીં.

ઔરંગઝેબ

શયતાનઝાદી, હું તારી બધાબર બધર લઉં છું. સિપાઇઓ ! આ કંદીને આગતા ખાડામાં ફેંકી દો. સીધી તે જહાન્નમમાં લલે બધ !

અનોપકુંવર

બધરદાર ! પાસે આવશે તો બળી મરશે !

(અનોપકુંવર આગતા લડકામાં બળી બધ છે. પાદશાહ ચક્રિત થતો ...જેઈ રહે છે.)

ઔરંગઝેબ

સોભાનઅલ્લાહ ! આ કાંઈ બહુગરણી ઔરત હોવી નેઈએ. (છાંકરાઓ તરફ ફરીને) કેમ છાંકરાઓ ! તમે પણ આવું કંઈ બહુ બણો છો કે ?

તેજસિંહ

એથી સરસ બહુ અમે બાણીએ છીએ.

ઔરંગઝેબ

ઓહો ! ત્યારે તો આસ્માનમાં ઉડી શકતા હશે ?

તેજસિંહ

અત્યારેજ ઉડીએ છીએ. અમારા દેહ અહીં છે, પણ પ્રાણ : આસ્માનમાં છે !

ઔરંગઝેબ

આસ્માનમાં હશે તો હમણાંજ જહાન્નમમાં જશે. આ ખાડાઓ તમારે માટે તૈયાર છે. મુસલમાન થવાનું કબુલ કરો તો હજી તમે િયવી શકશો. નહીં તો તમારું જીવતર પરં થયું સમજો.

તેજસિંહ

અમારું જીવતર તો શરૂ રહેવાનું છે. ઓ શાહ ! દેહથી મરવું તે કંઈ મુશ્કેલ નથી. તમે જ્નેશો કે સાચા સિંહ કેવા આનંદથી મરી શકે છે.

ઝોરગઝેબ

સિપાઈઓ તમારું કામ કરો.

(સિપાઈઓ હુમારોને દાટી દે છે. ઉપર ભીંત ચણાય છે. હિન્દુ-પ્રેક્ષકોમાં હાહાકાર થાય છે. સિપાઈઓ તેમને દૂર કરે છે.)

ઝોરગઝેબ

(સ્વગત) અરે ! આ શું ? આ મારા હૃદયમાં શું થાય છે ? શું ચોતરફ ચીસો પડે છે ? (પ્રકાશ) અરે ! ચારપાઈ હાજર કરો. મારી તબીબીયત જરા બગડી આવી છે, એટલે મારાથી ચાલી શકાશે નહીં !

(ચારપાઈ લઈ સેવકો આવે છે.)

(સ્વગત) અફસોસ ! ધૈર્યના ઢોંગ કરવો, અંદરથી ધાસ્તી લાગે ત્યારે પણ શાન્તિનો દેખાવ રાખવો, એ શહેનશાહોની એક ફરજ છે ! સમશેરની ધાર ઉપર પણ હસતાં હસતાં અને સામર્થ્યના દંભથી ચાલવાનું છે ! અરેરે ! આ તે શાહી કે કમળાપ્તી !

(ચારપાઈનાં બેસે છે. સૌ વિદાય થાય છે.)

બીજો અંક સમાપ્ત

અંક ૩ નો

પ્રવેશ ૧ લો

નૃસિંહ: દક્ષિણમાં પાદચાલી ઇ.વ.સી. ઔરંગઝેબનો તંબુ.
સમય: રાત્રિ.

ઔરંગઝેબ

આદમ બધાનું આવવું આવમ મહી છે એકલાં !

એવુંજ મરવાનું-બધું છોડી જવાનું-એકલાં !

આફસોસ ! મારે માટે એ વખત આવી ચૂક્યો. હવે રોજે ક્યામત સુધી કબરમાં સ્થળ રહેવાનું, અને પછી ઇન્સાફ ! ઇન્સાફ ? શું મારી પાસેથી પણ મારાં કમનાં હિસાબ માગવામાં આવશે ? શું હું મારો હિસાબ ખતાવી શકીશ ? મારી શહેનશાહી કશીજ સામે આવશે નહીં. કોરઆને શરીફ કહે છે કે ખુદાની આંખથી કશું છુપું રહેતું નથી. અરે ! તો મારે શું થશે ?

બાબા શાહજહાં, દારા, શુબા, મુરાદ, ફરીદ, કરીમ, કામબક્ષ, એ સૌ શું મારી સામે ફરિયાદ કરશે ? અરે ! ખુદા શું અરેખર બધું જાણે છે ? હા ! આ અને શું થાય છે ? શું હું-શાહનશાહ આલમખીર એક ગુનેહગારની માફક મૃત્યુ પું !

(ધ્રુવશીલ પડે છે.)

ઓ અલ્લાહ પાક પરવરદિગાર ! મને માફ કરો ! હું ગતી તમામ ખતા કબુલ કરું છું ! આપ રહમત! ફરિયાદ છો !

(ઉઠીને ચાલે છે.)

હવે પાક પરવરદિગાર હું નાપાક ઉપર રહમ કરશે— કરશે ? હાં! સળગતી આગમાં ફેંટી નહિ દે, તેની શી ખાતરી ?

અચ્ચા આલમગિર ! જિંદગીને એવે કિનારે તું આવ્યો છો કે જ્યાં પેલી પારની કશીજ વાત જાણ્યા વગર તારે ઝંપલાવવાનું છે. અરે ! તારે પણ એક હલકામાં હલકા માણસની માફક મરવાનું આવ્યું છે ; અફસોસ !

જોયો નથી જે રાહ તે રાહે જવાનું એકલાં !

અંધાર હો કે ગાર હો—પંથી થવાનું એકલાં !

*

*

*

વઝીર અને હકીમ બંને પાસેના તંબુમાં છે, તેમને ખોલાવું ? મને લાગે છે કે હવે તૈયારી છે; મારો બધો ગર્વ ગળતો જાય છે. હું એક નુચ્છ બિલકુલ અશક્ત આદમી હોઉં, એમ મને લાગે છે.

શું હું એવો છું ? હું કેવો છું ? ના, ના, એ દર્શન ખોટું, એવો હું નથી !

શું ? અકબરશાહની રાજનીતિ કાયમ રાખી હોત તો મારા મરણ વંખતે મારી અને હિન્દની સારી સ્થિતિ હોત, એમ ? રાજપૂતોને નરમ કર્યા એ શું ખોટું થયું છે ? એ નાપાક કાફરો શું દીનતા હુશ્મન નથી ?

“નથી,” એમ કાણ કહે છે ? આ ! એ તેગબહાદુર, અને એ ગોવિંદસિંહના દાટી દીધેલા દીકરા ! અને એ ખીબ્ત હબ્બરો શીખો ! આ હું શું જોઉં છું ? મારા મગજને શું થયું છે

શું એ બધા મને ખુતી ઠરાવે છે ? ઇન્સાફના પેલા આદીશાન સફૈદ તખ્તની આગળ શું મારી સામે ફરિયાદ કરે છે ?

અને—અરે ગઝબ ! આતશની ઉછળતી નદી જેવી અલ્લાહની નજર શું મારા તરફ ઉતરે છે ?

(ધુટણીએ પડે છે.)

ઓ માલિક ! બચાવો ! બચાવો !

(ફરી ઉભો થાય છે.)

અંગો બધાં ધ્રુજે, અને હેયું ઉભરતું જાય આ,
ઉડાણમાં—અંધારમાં—રામાંય ગિર્લા થાય આ !

ચુક્ર ગોવિંદસિંહ

અલ્લાહ ! આવા ! છે ખતા-મોટી-ઘણી-મારી, અરે
આ આગ ! જાંડી આગ ! મારે શું જવાતું ત્યાં ખરે ?

* * * *

અરે હું જીવું છું કે મરી ગયો છું ? મારા પોતાના તંબુમાં છું કે,
ખીણ જહાંમાં ? પેલા ભૂત ! આહ ! કેવાં ભયંકર અને ત્રાસદાયક !
મારે તે દૂર કરવાં જોઈએ. જાઓ ! ઓ ભૂતો ! હું શહેનશાહ આલ-
મગીર તમારાથી ડરતો નથી !

શહેનશાહ ? શહેનશાહી થોડા વખતની છે. આલમગીર ? આલમ
તો પાછળ રહેશે અને હું જીઉં છું ! ખરેખર ! મેં ઘણાં પાપ કર્યાં છે.
પણ એ બધાં એક દિવસ ઝાઝેર થશે, એમ મેં બિલકુલ માનેલું નહિ !
જગ્યા આલમગીર ! તારી હુશિયારીમાં તું હાથો !

* * * *

ઓ દુનિયાના રાજાઓ અને પાદશાહો ! તમને નહાનપણમાં ખરી
વાત કોઈ શીખવતું નથી, અને અરણ વખતે તમને ત્રાસ થાય છે !
ઓ ખુદા ! શું મારી બંધી તરસીરતો દોષ મારા ખુશામતખોર સાથીઓ
અને દિવાનો ઉપર નથી ? મને કોઈએ આ વાતની યાદ કરેલીજ નહીં !

વઝીર ! હકીમ ! બંને આવો !

(વઝીર અને હકીમ પ્રવેશ કરે છે.)

વઝીર અને હકીમ ! તમે બંને મારા દોસ્ત છો, કે સ્વાર્થી ખુશા-
મતખોર છો ? સાચું બેઝો !

વઝીર

પાદશાહ સલામતે અમારી ઘણી વાર કસોટી કાઢી છે.

ઝૌરગઝેબ

ખરું, પણ હુશિયાર સ્વાર્થી માણસો ઘણી કસોટીમાંથી પસાર થઈ
રહ્યા છે. તમે શું મને ચાહો છો ? મને પોતાને ચાહો છો ?

હકીમ

પાદશાહ અમારા ખાવોદ અને અન્નદાતા છે. આપને અમે કેમ
ન નાહીએ ?

ઔરંગઝેબ

નહીં નહીં ? તમે પાદશાહને ચાહો છો : અન્નદાતાને ચાહો છો : પણ મને પોતાને નહીં ! મને પોતાને ચાહનાર તો દુનિયામાં કોઈ છેજ નહીં. હકીમ ! મને લાગે છે કે માફ મરણ પાસે છે. તમે મારી સાથે મરશો ? મારા સોળતી થશો ?

* * * * *

હાય ? મારાથી આ ખમાતું નથી ! જી હો ઉતરતો જાય છે. નાડીઓ ખેંચાય છે. આંખે અંવારાં આવે છે. આ ચાલ્યો ! ચાલ્યો ! સલામ, બિરાદરો ! સલામ !

હકીમ

આપ દવા શેશો ? કદાચ તેથી સાફ લાગશે.

ઔરંગઝેબ

હવે દવા ? હું એવો છેક બેવકુફ નથી ! હા ! બસ થઈ ચુક્યું !
(પડી જાય છે.)

વઝીર

હકીમ સાહેબ પાદશાહના શ્વાસ છેલ્લા છે. ચલો આપણે જલદી જઈ બહાદુરશાહને ખબર આપીએ. એ ગયો પણ આપણે હજી જીવવું છે.

હકીમ

જીવવું છે અને નવા પાદશાહના વઝીર અને હકીમ થવું છે ? અરે માણસ જાત ! ખેર ! ચલો બાઈ, તમે વંધારે શાણા છો ? અહીં રોકાવામાં હવે માલ નથી.

(બંને જાય છે. પડે પડે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો

સ્થાન: આનંદપુરમાં ગુરુનો આવાસ.

(મુસ્તાશાહની પાછળ ગુરુ પ્રવેશ કરે છે.)

ગુરુ

આપનાં પાક કદમ મારે ત્યાં થયાં, એ મારું અહોભાગ્ય! પધારો!
ખિરાજો! શી આજ્ઞા છે?

પીર

એસ, બચ્ચા—મને હિપચાર પસંદ નથી.

(ગુરુ એસે છે.)

ગુરુ

આપે બહુ કૃપા કરીધી. શી આજ્ઞા છે?

પીર

એક કલાકમાં મારું મરણ આવશે. તે પહેલાં મારે તને થોડી વાતો
કહેવી છે.

ગુરુ

એકજ કલાકમાં? તો ફરમાવો; હું સાવધાન છું.

પીર

તારા પિતાનું ખૂન કરનાર અને તારા કુટુંબની ખ્વારી કરનાર
ઓરંગઝેબનું છેવટે મરણ થયું છે. નવા પાદશાહ બહાદુરશાહેને હિન્દુઓ
તરફ દ્રેષ નથી. મારી તને એવી સલાહ છે કે તું પાદશાહની સાથે
સંધિ કર.

ગુરુ

સંધિ? પાદશાહની સાથે? શું એ ખુનીની ઓલાદ નથી
જનાય?

પીર

નહીં, બચ્યા, આત્મના ઓલાદ; અપરાધી તરફનો દ્રેષ તેની ઓલાદ પર ઉતારવો વાઝિબ નથી.

ગુરૂ

આપ ખરું કરમાવો છો, જનાબ. હું ખુશીથી બહાદુરશાહ સાથે સંધિ કરીશ. ખીલ આસા ?

પીર

ખીલ આસા એ કે મારા દેહને દફનાવવો નહીં, પણ ખાન દેવો.

ગુરૂ

જેવી આસા. કારણ સમજાવશો ?

પીર

ઇસ્લામમાં એવી એક ભૂલભરેલી સમજ પેસી ગઈ છે કે ક્યામતને દિવસ દૂર છે, અને તે દિવસે માણસ પોતાના જુના શરીર સાથે કબરમાંથી હો છે.

ગુરૂ

ત્યારે હકીકત શી છે, હઝરત ?

પીર

હકીકત એ છે કે માણસનો ઇન્સાફ મરણ પછી તરત થાય છે, અને મરણ પછી ત્રીજેજ દિવસે તે પોતાના રહાની શરીરમાં હો છે.

ગુરૂ

એ ભૂલભરેલી સમજથી દફન કરવાનો રિવાજ પડ્યો હોય, તોપણ એમાં કંઈ હરકત છે? શું કબર એક સ્મારક નથી?

પીર

મરેલું સ્મારક તે મરણનું સ્મારક સમજવું. મરેલી વસ્તુઓથી પૃથ્વીને શક્તી એ ગિથ્યાભિમાનનું કાર્ય છે. સડતા નિરૂપયોગી દેહને અગ્નિદાહન ઉચિત છે. તમારા લેકામાં એ શિવાજ ઉત્તમ છે.

ગુરુ

સમજ્યો. બીજી આસા ?

પીર

આ હિન્દને હું મારો સ્વદેશ કહી શકું ? તને કેમ લાગે છે ?

ગુરુ

ખેશક, આપ કહી શકો. જે દેશમાં આપ વસો છો અને જે દેશને ચાહો છો તે આપનો જ છે.

પીર

બચ્ચા, મારી જ માફક લાખો મુસલમાનોએ આ દેશને પોતાનો કર્યો છે. તો હવે એ બધાને પારકા ગણવા તમને પરવડશે નહીં.

ગુરુ

આપ ખરું કહો છો. હવે તો હિન્દુ અને મુસલમાન બંને સંપીને સત્ત્વે રહે એવી જ કંઈ યોજના થવી જોઈએ.

પીર

એવી યોજના જો નહીં થાય, તો દેશની પાદશાહી-ન-હિન્દુ કે ન-મુસલમાન એવા કોઈ ત્રીજાના હાથમાં જશે.

ગુરુ

માન પિતાનો આગમ આપે સાંસર્યો હશે ?

પીર

સાંભળ્યો છે. પણ હું એથી એ આગળના પખતનો વિચાર કરું છું. જ્યાં સુધી હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે પરસ્પર સહભાવ નહીં થાય, ત્યાં સુધી ભવિષ્યના ઉદયમાં અનેક અંતરાય આવશે.

ગુરુ

તો એ બાબતમાં આપ શું ફરમાવો છો ?

પીર

તારા ગ્રન્થ સાહેબમાં હું દરેક વાતો કહું તે લખ.

(ગુરુ હાથમાં નોટબુક અને કલમ લે છે.)

પીર

પ્રથમ તો બચ્ચા એમ લખ કે પ્રભુ એક છે. હિન્દુઓ જેને સ્વશ્વર કહે છે અને ઇસ્લામ જેને અલ્લાહ કહે છે તે એકજ છે. હિન્દુ અને મુસલમાન તેનાં સત્તાન છે.

ગુરુ

લખ્યું, હઝરત.

પીર

બીજું એમ લખ કે હિન્દુએ મુસલમાની ધર્મનો દ્વેષ ન કરવો અને મુસલમાને હિન્દુ ધર્મનો દ્વેષ દુષ્ટતાનો કરવો. ધર્મનો નહીં.

ગુરુ

લખ્યું, હઝરત.

પીર

ત્રીજું એમ લખ કે હિન્દુ દેશ હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેનો છે. દેશની અવદશા થશે તો આલમનો ન્યાયાધીશ બંનેની પાસેથી જમામ આગશે, માટે દેશની સેવામાં બંનેએ એકત્ર થવું.

ગુરુ

લખ્યું, હઝરત.

પીર

ચોથું એમ લખ કે દુનિયાના પહાડોમાં જે હિમાલયનું સ્થાન છે, તે પ્રજાઓની પકિતમાં હિન્દુનું થવું જોઈએ.

ગુરુ

લખ્યું, હઝરત.

પીર

પાંચમું એમ લખ કે દેશને એ સ્થાન અપાવવાને દરેક હિન્દુઓ અને દરેક મુસલમાને કટિબંધ થવું જોઈએ. માણસ જે પમથિયે હોય તે પમથિયાની ફરજ અદા કરવી એ દેશના ઉદ્ધારનો પહેલો અને સહેલો અને અકસીર ઉપાય છે.

ગુરુ

લખ્યું, હઝરત.

પીર

છઠું એમ લખ કે બહારની તમામ ક્ષિત્તિઓ ધર્મનાં માત્ર આચ્છાદન છે. ધર્મનું જીવન સ્નેહના સત્કર્મમાં છે.

ગુરુ

લખ્યું, હઝરત.

પીર

સાતમું એમ લખ કે સારા ધર્મમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોના ભેદ શહેરો નહો. માત્ર સારા અને ખરાબનો રહેશે.

ગુરુ

લખ્યું, હઝરત.

પીર

આહમું એમ લખ કે ભેદ જવાથી વર્ણસંકર નહીં, પણ વર્ણસ-
મુચ્ચય અને વર્ણવિશેષન થશે. માણસ જાતની ચામડીના રંગા જુજવા
રહેશે. પણ પ્રાણનો રંગ કોઈકે દિવસ એક-ધવલ-નિર્મળ-થશે; સત્ય-
યુગે ફરીને આવશે.

ગુરૂ

લખ્યું, હઝરત.

પીર

તવમું એમ લખ કે માણસો સ્વદેશી માત્ર રહેશે ત્યાંસુધી ટંટા
ફિસાદ અને લડાઈઓ રહેશે, સર્વદેશી થશે ત્યારે જ શાન્તિત્વ
સામ્રાજ્ય સ્થપાશે.

ગુરૂ

લખ્યું, હઝરત.

પીર

છેલ્લું એમ લખ કે શીખોએ આ સત્યો પોતાનાં હૃદય પર
લખવાં; અને જે શીખવા ચાહે તે તમામને શીખવવાં ! બ્રહ્મદાનની
કોઈને પણ ના પાડવી નહિ.

ગુરૂ

એ પણ લખ્યું, હઝરત. હવે ?

પીર

હવે બચ્ચા, મારો પ્રાણ છેલ્લી સફર માટે તૈયાર છે. પાક પરવર-
દિગારના દિવ્ય દરબારનું તેડું મને આવી ગયું છે; અને હું આનંદમાં
હું છું ! એક ચટાઈ અંદર બિઠાવ. હું પક્ષાસનસ્થ થઈ પ્રાણનું
વિસર્જન કરું ! કલ્યાણ !

(અંદર ચટાઈ બિઠાવાય છે. મુદત્તોશાહ અસનસ્થ થઈ પ્રાણ
ત્યાગે છે.)

ગુરુ

ગયા મહાત્મા ! યોગી સ્વર્ગે સિધાન્વા ! મુસબ્બમાનેતું સ્વર્ગ,
કદાચ નિરાશું હશે, પણ સ્વર્ગ તો હોવુંજ જોઈએ. અહા !
શો એમનો દેશપ્રેમ ! ઓ શીખો ! હંમેશાં આ મહાન સત્યોને માન
આપજો અને અનુસરજો ! હરકિશન !

હરકિશનમિહ

૭, મહારાજ !

ગુરુ

ચાલો આપણે મુસ્લાંશાહના દેહતું દહન કરીએ !

(હરકિશન અને બીજા શીખો શો ધીમે ધીમે પિદાય થાય છે.)

પ્રવેશ ૩જો

સ્થળ: લાહોરમાં અમીનાતું મકાન.

અમીના

અરે ધિરૌર છે તને ઓ કમળાક્ષ દીકરા ! તું એવો વિચાર કેમ કરી શકે છે ? ગુસ્સે પ્રભાષે તો તું જીવવા પામ્યો છે. તેનું ખુન કરતું એ મારી નજરમાં અને અલ્લાહની નજરમાં મોટો ગુનોહ છે.

કરીમખાન

અમ્મા ! ગુનાહ હો અગર ન હો: એ આદમીએ મારા બાવાનું ખુન કર્યું છે એમ જવારથી મેં જાણ્યું છે, ત્યારથી તેના ખુન માટે મારું ખુન તલસે છે. ઓ અમ્મા, હું મારા બાપનો બેટો છું.

અમીના

તારા બાપનો બેટો હો તો સમજ કે તારો બહાદૂર બાપ કદાપિ નિમકહરામ ન હતો. તેં તો ગુસ્સું નિમક ખાધું છે.

કરીમખાન

તેં ખવરાવ્યું છે.

અમીના

હરામખોર ! શયતાન ! તું તારી માને ઠપકો આપતાં સરમાતો નથી ? જાણતો નથી કે તું ગુસ્સો એક વાળ વાંકો કર તે પહિલાં હું પોતે તને ઝમેહ કરવાને શક્તિમાન છું ?

કરીમખાન

દીકરા ઉપર તારું એટલુંજ હેત કે ? શેર અફવાનની એગમ ચંબને કાંદરનો આંટલો પક્ષ કરતાં તું સરમાતી નથી ?

અમીના

બસ કર, ઓ બેવકુફ ! તને ખબર નથી કે તું કાંતી પાસે છું

અનુ ગોવિંદસિંહ

(અનોપકુંવર રહાની શરીરમાં પ્રગટ થાય છે.)

અહા ! અહા ! હું કેને જોઉં છું ! અનોપ કુંવર !

રૂઢ

મને સ્પર્શ કરશો નહિ, ઓ વહાલા ! પણ હું તમારી અનોપજ છું. તમારી રહાની આંખ પ્રભુની દયાથી મને પોતાને નિહાળે છે અને તમારી રહાની શ્રુતિ મારો પોતાનો સ્વર સાંભળે છે. ઓ વહાલા ! અરણ્યનો દરવાજો ન ઉઘાડવાનો તમારો નિર્ણય જોઈ બધી અમરસેના પ્રસન્ન છે, અને ઓ વહાલા, હું ત્યાં સ્વર્ગીય અમૃતસરને કિનારે તમારી રાહ જોઉં છું.

હરકિસનસિંહ

અરે ! પ્રભુએ શું મારા પર આટલી બધી કૃપા કરી ? પૃથ્વી લોકમાં રૂઢ જતાં પરલોકીય દિવ્યદર્શન કરાવ્યું ?

રૂઢ

પ્રભુ તો નિસ્તીમ કરુણાના ભવ્ય મહારાજ છે, પણ હું હવે અદ્વૈત ચર્ચક, મારા સિંહ, ધૈર્ય રાખજો, અને શૌર્ય દાખજો ! સ્વર્ગમાં તમારે માટે એક મહેલ તૈયાર થવા માંડ્યો છે, અને તમારી અમર સહચરી ત્યાં બધી તૈયારીઓ કરવાને પહેલેથી પહેંચી ચૂકી છે. તમે ઉત્લાસમાં રહેજો. માલેકના રાખદ તરફ હંમેશાં નજર રાખજો. સલામ !

(રૂઢ અદ્વૈત થાય છે. અંતરીક્ષથી વાણી ઉતરે છે.)

ધીરજ ધરને, લેયા તું મ્હારા !

આત્મ શાશ્વત અમ્મર છે.

હર થવાનું અન્ધ નિશાનું. અન્ધ નિશાનું,

અન્ધ નિશાનું હા. !

સ્વર્ગમાં સ્નેહ લેટવું !

સ્વામીનો શબ્દ તો સાંભળી માનજો !

દેહી શાશ્વત અમ્મર છે !

નવ કુસુમ નવ મરતુંઃ
 પ્રભુ નિકટ ઝટ સરલું.
 અયિ હૃદય, ધૃતિ ધર.

હૃદય નર નરઃ

વિરલ નરવરઃ

વિમલ સરવરઃ

સમીપ સુરજન ભવન અગ્રહણતા !

હરકિશનસિંહ

ઓ બહાલી, બરાબર છે. બરાબર છે.

(વિચાર કરતો કરતો વિદામ થામ છે.)

સમાપ્ત.